

Toplumbilim Dizisi: Politeia / 01

werner sombart

ask
lüks
ve
kapitalizm

modern dünyanın savurganlığın ruhundan doğması üzerine

Almancadan çeviren: Necati Aça

Werner Sombart (1863-1941): Alman iktisatçı; ayrıca sosyolojinin kurucu figürlerinden biri sayılmaktadır. Yaşamı süresince oldukça iyi tanınmış olmasına karşın, ölümünün ardından yapıtları büyük ölçüde unutulmuştur. Sombart'ın Almanya dışında tanınmasını sağlayan başlıca çalışması 1906 yılında yayımlanan *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?* (*Why Is There No Socialism in the United States?*/"Birleşik Devletler'de Neden Sosyalizm Yok?") adlı yazısıdır. Günümüzde tarihçiler, siyasetbilimci ve toplumbilimciler Amerikan işçi hareketinin sıradışı niteliğini vurgulamak için "Sombart'ın sorusu" da denilen bu soru-başlıklı yazıya sık sık başvurumaktadırlar. Ekonominin tarihsel bir süreç olduğunu ve bu yüzden ekonomi yasalarının evrensel olamayacağını ("Sombart Kuramı") ileri süren Sombart, 1906'dan 1941'deki ölümüne dek Berlin Üniversitesi'nde profesörlük görevini sürdürmüştür.

Başlıca eserleri: *Sozialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert* (1896) [Sosyalizm ve 19. Yüzyılın Toplumsal Hareketleri]; *Der moderne Kapitalismus* (1902) [Modern Kapitalizm]; *Die Juden und das Wirtschaftsleben* (1911) [Yahudiler ve İktisadî Yaşam]; *Der Bourgeois* (1913) [Burjuva]; *Deutscher Sozialismus* (1934) [Alman Sosyalizmi] – bu kitabın İngilizce çevirisi *A New Social Philosophy* (1937) başlığı altında yapılmıştır; *Vom Menschen* (1938) [İnsana Dair].

Türkçede Sombart: *Aşk, Lüks ve Kapitalizm*, çev. Necati Aça, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998; *Dünya Görüşü, Bilim ve Ekonomi*, çev. Fatih Tepebaşı, Konya: Çizgi Kitabevi Yay., 2004; *Kapitalizm ve Yahudiler*, çev. Sabri Gürses, İstanbul: İleri Yay., 2005; *Burjuva*, çev. Oğuz Adanır, Ankara: DoğuBatı Yay., 2008.

Necati Aça: 1971 doğumlu. 14 yaşına kadar Almanya'da yaşadı. Liseyi İzmir'de okudu. ODTÜ Kimya'yı 3. sınıfta terk ederek, Hacettepe Üniversitesi İngilizce Mütercim-Tercümanlık bölümüne geçti ve mezun oldu. Halen resmî bir kurumda tercüman olarak çalışmaktadır. Çevirdiği kitaplar arasında şunlar bulunmaktadır: Heidegger'den *Özdeşlik ve Ayrım* (Bilim ve Sanat, 1997) ile *Teknik ve Dönüş* (Bilim ve Sanat, 1998); Werner Sombart'tan *Aşk, Lüks, ve Kapitalizm* (Bilim ve Sanat, 1998); Egon Friedell'den *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi* (Dost, 1999); Victor Hehn'den *Zeytin, Üzüm ve İncir* (Dost, 1998); Theo Stemmler'den *Futbolun Kısa Tarihi* (Dost, 2000); Adelbert von Chamisso'dan *Peter Schlemihl'in Garip Öyküsü* (Dost, 2004).

pharmakon yayınevi
Cumhuriyet Mah. Bayındır Sk.
No: 27/29 (Aksoy Çarşısı)
Kızılay-Ankara
Tel: 0 538 6708498
Faks: 0 312 4355904
Sertifika No: 26420

pharmakonkitap.com
pharmakonyayinevi@gmail.com

Aşk, Lüks ve Kapitalizm

Modern Dünyanın Savurganlığın Ruhundan Doğması Üzerine

Liebe, Luxus und Kapitalismus

Über die Entstehung der modernen Welt aus dem
Geist der Verschwendung (1912)
Werner Sombart

Toplumbilim Dizisi: Politeia / 01

Almancadan çeviren: Necati Aça
yayıma hazırlayan: Erkan Uzun
kapak tasarımı: Nadir Çakır
logo tasarımı: Provoajans
son okuma: Sarp Erk Ulaş
dizgi: Erkil Özkıyacı
baskı: Tarcan Matbaacılık – 0312 384 34 35
sertifika no: 25744

ISBN 978-605-86576-2-5

© Pharmakon & Necati Aca

© Türkçe çeviri: Necati Aca

birinci basım: Bilim ve Sanat, Ankara, 1998

ikinci basım: Pharmakon, Ankara, 2013

*Aşk, Lüks
ve
Kapitalizm*

*Modern Dünyanın Savurganlığın Ruhundan
Doğması Üzerine*

Werner Sombart

Almancadan çeviren

Necati Aça

Y. N.: Bu kitapla bizi ilk kez tanıştıran Zekeriya Tığrek'e teşekkür ederiz.

✧ Werner Sombart

*Aşk, Lüks ve Kapitalizm – Modern Dünyanın
Savurganlığın Ruhundan Doğması Üzerine /
Liebe, Luxus und Kapitalismus – Über die Entstehung
der modernen Welt aus dem Geist der Verschwendung*
Türkçesi: Necati Aça

ISBN 978-605-86576-2-5

Pharmakon, Eylül 2013, Ankara, 280 sayfa

(İktisat Tarihi / Kültür Tarihi / Sosyoloji / Toplumsal Sınıflar /
Kapitalizmin Doğuşu / Aşk, Lüks ve Kent Kuramları) ✧

Giriş / Silvia Bovenschen

Werner Sombart – Modadan Doğan

Bir Bilim Üzerine

7

Önsöz

19

Yeni Toplum

21

Saray

23

Burjuva zenginliği

27

Yeni Soyluluk

33

Büyükkent

53

16., 17. ve 18. Yüzyılın Büyükkentleri

55

Büyükkentlerin Oluşması ve İkdüzenleri

58

18. Yüzyıl Kent Kuramları

77

Aşkın Dünyevileşmesi

85

Aşkta Gayri Meşruluğun Zaferi

89

Kurtizan

103

Lüksün Gelişmesi

115

Lüks Kavramı ve Yapısı

117

Prenslik Sarayları

123

Kavalye ve Kalantorlar Dönemi

145

Dişinin Zaferi

167

Lüksün Genel Gelişim Eğilimleri

167

Evdeki Lüks

172

Kentteki Lüks

184

Kapitalizmin Lüksten Doğması	193
Sorunun Doğru ve Yanlış Tespitleri	195
Lüks ve Ticaret	204
<i>Toptan Ticaret</i>	204
<i>Perakende Ticaret</i>	218
Lüks ve Tarım	228
<i>Avrupa'da</i>	228
<i>Sömürgelerde</i>	237
Lüks ve Endüstri	243
<i>Lüks Endüstrisinin Önemi</i>	242
<i>Saf Lüks Endüstri Dalları</i>	246
<i>Karma Endüstriler</i>	256
<i>Lüks Tüketiminin Devrim Gücü</i>	276

Werner Sombart – Modadan Doğan Bir Bilim Üzerine

Silvia Bovenschen

Beni fenomen stokumu çürümeye
bırakmaya zorlayan bir fikri neyleyeyim?

Johann Wolfgang von Goethe

“Şeker ticareti” ile “tatlı tüketimi”nin bir yandan “kadın egemenliği”yle, diğer yandan da kapitalizmle ne ilgisi vardır? İktisatçı Werner Sombart (kendisine, iktisat tarihçisi, sosyolog veya kültür kuramcısı Werner Sombart da diyebiliriz) bu soruyla oldukça yakın ve hattâ esaslı bir bağ kuruyor.

Aşk, Lüks ve Kapitalizm adlı kitap, Marx’tan bu yana Kapitalizm diye adlandırmaya alıştığımız şeyin oluşum aşamalarını konu ediyor. Bu kavramın toplum içinde, daha doğrusu konferans salonlarında telaffuz edilmesinde Sombart’ın payı yok da değil. Engels bir mektubunda, Marksist kuramı bilimsel tartışmaya açmış olmasından dolayı kendisine teşekkür etmiştir. Sombart, muhafazakârların “kürsü sosyalistleri” diye dalga geçtiği sosyal-reformcu iktisatçılar grubuna dayanan akademik kökeni dolayısıyla erken yazılarında kuramsal Marksizme yakınlaşmıştır. Ne var ki, söz konusu kuramı bilenler, alışkın oldukları kavramları Sombart’ta göremeyeceklerdir. Bunun da çeşitli nedenleri var: Sombart *Aşk, Lüks ve Kapitalizm* adlı bu küçük kitabıyla, başyapıtı olan *Modern Kapitalizm*’e (1902) eşdeğer bir yan sahne açıyor – kendisi yan sahneleri pek sever! (Sombart *Modern Kapitalizm*’deki akıl yürütmelerinde Marksist kategorileri zaman zaman karşısına alır, zaman zaman benimser, zaman zaman da, neden

göstererek çürütür.) Okuduğunuz bu yazı, pek çok noktada, adı geçen başyapıtın iktisat tarihi ve iktisat kuramıyla ilgili açıklamaları üzerine kuruludur. Yapıtın birinci ve ikinci basımları arasında, ihmal edilmiş fenomen ve bağlantıları bilimsel işlemlerin merkezine oturtan bir dizi bağımsız çalışma ortaya çıkmıştır: *Yahudiler ve İktisadî Yaşam* (1911), *Burjuva* (1913), *Lüks ve Kapitalizm* (ilk başlık böyleydi, 1913), *Savaş ve Kapitalizm* (1913). *Modern Kapitalizm*'in birinci basımı, kapitalizmin oluşumuyla ilgili Marksist çözümlemeden epeyce farklılık gösterirken (örneğin, Sombart'ın toprak rantı birikimine yüklediği müthiş anlamda olduğu gibi), Sombart tam da bu çalışmaların her birinin ortaya çıktığı zamanda Marksizme sırt çevirmiştir. Bu sırt çevirme de, *Proleter Sosyalizm* (1924) adlı yazıyla Marksizmin apaçık düşmanlığına dönüşmüştür – Schumpeter'in 1927'de kendisini "Marx'ın ve Tarihselci Okul'un bir evladı" olarak nitelemesi bir şey değiştirmez.¹

¹ Sombart'ın çalışmaları Marksistler tarafından sonraki yıllarda oldukça hor görülmüştür, özellikle de *Üç Ekonomi* (1930) yayımlandıktan sonra. Konuyla ilgili olarak bakınız: C. Grünberg'in 1930'da yayımladığı "Sosyalizm ve İşçi Hareketi Tarihi Arşivi" içinde bulunan, Karl Korsch'a ait *Sombart'ın Anlayan Ekonomisi* ve C. Grünberg'in 1926'da yayımladığı "Sosyalizm ve İşçi Hareketi Tarihi Arşivi Ekleri" içindeki Friedrich Pollock'a ait *Sombart'ın Marksizmi Çürütmesi*. Sombart'ın bilimsel kariyerini ve alternatif bir Alman sosyalizmi arayışı sırasında yaptığı çalışmalarda ortaya çıkan ideolojik-siyasi gelişmeleri burada incelemek zor olsa da, bu kariyerin baştan aşağı nazik özelliklere sahip olduğuna değinmeden geçemelimiz. Daha, Birinci Dünya Savaşı sırasında yayımlanan ve zamanın şovenist özelliklerini taşıyan yergi yazısı, *Tüccarlar ve Kahramanlar* (1914) bile yalnızca iyi şeyleri ima etmiyordu. Bkz: H.-U. Wehler'in yayımladığı *Alman Tarihçiler*, V, Göttingen 1972 içindeki Bernhard vom Brocke'ye ait *Werner Sombart* ile W. Krause'ye ait *W. Sombart'ın Kürsü Sosyalizminden Faşizme Giden Yolu*, Berlin 1962.

Sombart'ın kapitalizm kavramı, ki bu bile her türlü gele-
neğe karşı gibi duruyor, çok geniş kapsamlıdır ve ekonomik
etki bağlantılarının yanı sıra kültürel görüngüleri ve "tinsel"
süreçleri de kapsar. Kavramın açılımıysa, geçmiş devirlerin
yaşam pratiklerindeki özelliklere olabildiğince somut bir ba-
kışı mümkün kılıyor, hatta buna zorluyor.

Sombart sosyolojinin öncelikle tinbilim güdümlü olması
gerektiğini savunmuştur. İşte bu yüzden Sombart'ta, peşin
hükümlü davranıldığında daha çok feodal yaşam tarzına has
bir özellikmiş gibi düşünülen bir fenomen öne çıkar. Oysa
Sombart bu fenomene kapitalizmin oluşumu açısından bü-
yük, hatta çok temel bir rol biçer. Adı geçen fenomenin adı:
Lüks'tür. Bu öyle bir fenomendir ki, onunla daima, gereksiz
olan şeyler bağdaştırılır. Lüks dediğimiz şey lüzumsuzlukla
birlikte düşünüldüğü için, bu kavram üzerindeki çalışmaya
da herhalde lüzumsuz gözüyle bakılmıştır. Kaba bir tarihsel
maddecilik anlayışı için, lüks kavramı bir tür üstyapı-özü-
nün tanımı olarak görünmek durumundadır. Sombart, söz
konusu lüksün doğduğu yerleri, yapısını, tarihini, biçimini
ve bu biçimin geçirdiği dönüşümleri; lüksün önce saraya,
sonra kentlere nasıl sokulduğunu; bu kentlerin fizyonomi-
sini nasıl değiştirdiğini; sonra, evlerin içlerini, mağazaların
donatılışını ve insanların giyimini nasıl etki altına aldığını
(özellikle "egemen sınıfın" yaşam şeklinin nasıl etkilendiğini
belirtmeye herhalde gerek yoktur) ve son olarak da, lüksün
özelliklerini belirleyen istekler nedeniyle üretim ve ticaret
biçimlerine nasıl damgasını vurduğunu anlatıyor. Fakat lüks
öyle sebepsiz yere, üstelik tek başına çıkmadı ortaya. Som-
bart'a göre lüksün, zevk sahibi kadınlar aracılığıyla (şeker ve
dişilik) şekillendirilip teşvik edilmesi gerekti ki, o gün bu
gündür olduğu şeyi olabilsin. Sombart'a göre kişisel, bencil

ve (mal ve hizmetlerin nicel anlamda yığılmasından farklı olarak) nitel bir lüks biçimi ancak kadınların yönetimi altında ortaya çıkabildi. Kadınlar lüks taslağını oluşturdu; lüksün rafineleşmesini ve hattâ “aşırı incelmelerini” ve yayılmasını sağladı. Dişilik güdümlü olan bu yeni lüksü açıklamak için başka bazı önkoşullar da gerekli, çünkü “zenginliğin doğduğu, aşk hayatının da doğal ve özgür (ya da arsız) bir biçimde geliştiği yere lüks de hâkim” olacaktır. Sombart’ın da gösterdiği gibi, “ortaçağda ve ortaçağı izleyen yüzyıllarda binlerce kaynaktan yeni bir zenginlik” doğmuş ve yeni oluşan bir toplumsal tabakanın (eski asiller ve para burjuvazisi karışımı bir tabakanın) sandıklarına akıyordu. Yeni bir kent tipinde (rezidans ve tüketim kentlerinde) oturan bu tabakanın temsilcileri kral ve prenslerin kentlerdeki saraylarında yeni sosyalleşme ve tüketim alışkanlıkları geliştirdi, ki bu alışkanlıkların merkezinde yine yeni bir kadın tipi duruyordu. Tarih sahnesinde artık kibar fahişeler, kapatmalar, metresler, büyük aşklar ve kralın sevgilileri vardır. Bu tip, yükselişini, aşk anlayışının dünyevileştirilmesine borçludur – aşk gerçi teolojik dogmaların maşasından kurtulmuştu, fakat bir burjuva kurumu olan evlilik müessesesinin korsesine henüz hapsedilmemişti. (Sombart ayrıca, cinsler arası ilişkinin liberalleştirilmesinin başlangıcını, ortaçağın sonlarına, yani cadı avının en azgın olduğu döneme yerleştiriyor.) Burjuva ölçülerinde gayri meşru olan lüks ilişkiler zemini üzerinde hem koca bir ekonomi (Metres Ekonomisi) hem de bir kültür, yani kapitalist lüks kültürü yükseldi.

Sombart, tarihî faktörlerin iplik gibi iç içe geçtiği bir ilişkiler ağı örüyor ve kendi içinde uyumlu desenlerden oluşan geniş yüzeyli tarih tabloları çıkarıyor ortaya. Düşünce yapısı ile bu yapının tarihî malzeme aracılığıyla doğrulanması ara-

sındaki kritik değer olarak *tip* kavramı burada oldukça büyük bir bulgusal değere sahiptir. (Bu kavram, Weberci ideal tip kavramına kıyasla fenomenlere daha sık, betimsel işlevlere de daha güçlü bir biçimde ilişkilendirilmiş benziyor.) Sombartçı gelişim gösterisindeki nedenselliklere *köken kuramı* çerçevesinde her zaman katılmayanlar bile (bu noktada “civciv-yumurta” tartışması başlatılabilir), bu büyük ilişkiler örgüsündeki bazı iç bağıntıların tutarlılığından kendilerini alamayacaklardır. Çünkü, bir defa bizler, Alman dilindeki bilimsel literatürde, buralarda biraz da çaresizce dindışı (dünyevi) kültür veya gündelik yaşam kültürü olarak nitelendirdiğimiz şey için zahmet eden çalışmalar görmeye pek alışkın değilizdir. Sombart ilgisini, genelde tematik kıymet yüklenmeyen, fakat büyük tartışmaların etrafında durdukları için idare edilen fenomenlere yöneltiyor. Sombart gerçi, kapitalizmin doğuşunda lüksün oynadığı esaslı rolün görülememiş olmasına hayıflanıyor, fakat çok da fazla hayıflanmıyor; çünkü ona göre bu izleğin ihmal edilmiş olması sayesinde, iyi anlaşılamamış olan ‘maddeci tarih yorumu’na saplanıp kalmış olan aptal insanlar lüks fenomeni gibi nazik ilişkilere burunlarını sokmaktan uzak durmuşlardır. Bu izleğe usulünce yaklaşabilmek için müthiş bir hassasiyet, oldukça etraflı bir birikim, maddî niteliklere yönelik duyarlılık ve lüks yaşam tarzlarının inceliklerine vâkıf olmak gerekir (Sombart’ın bu yetkiye sahip olduğunu söylemeye herhalde gerek yoktur). Diğer bir deyişle, araştıran özne ile araştırılan nesne arasında çok özel, deyim yerindeyse akrabalık ilişkisi gibi bir “derin” ilişki bulunması gerekir. Burada onun “anlayan” noolojik sosyolojisine dair, fenomenolojiden esinlenen ve çağdaşı olan pek çok uzman tarafından anlaşılmaz diye geri çevrilen hedefinin belirtileri göz kırıyor. Sombart’a yönel-

tilen, metodolojik ve kavramsal katılığın eksik olduğu suçlamasına bir de uzmanların, Sombart'ın çalışmalarının bilimsel olmaktan ziyade birer sanat eseri olduğu eleştirileri eşlik ederdi.² Bu eleştirideki maksat, düpedüz ayrımcılıktı. Çünkü Sombart'ın kendisi *Üç Ekonomi* (1930) üzerine yazısında, her türlü tinbilimsel araştırmanın, özü gereği, sanatsal şekillendiğe doğru seğırtmesi gerektiğini belirtmiştir. Fakat bu estetik-yenilikçi öge onun karalanmasına, hatta bilim dünyasından dışlanması girişimlerine yol açmıştır. Bilimsel açıdan Sombart'a pek yakın olmayan Schumpeter onun "yapıcı canlılığını" övmüş, yapıtlarındaki "somut bir genel görünüm tarzı"ndan ve eserlerinde, her bir tarihî devrin olgular bütününe fazla ağır bir baskı olmaksızın barındırmayı mümkün kılan "iyi bir temsil yapısı" kurulduğundan; "birbirinden fersah fersah uzak olan bakış açılarının" "empresyonist" tavır içinde bir araya getirildiğinden söz etmiştir.³ Bu ifadeler, elinizdeki bu küçük kitabın verdiği derste de doğrulanmaktadır. Sombart bu yapıtında kendisini sahne tasarımcısı olarak, gerçek ölçekte ve tam ayrıntılı devasa dekorların yer aldığı çok zengin tarihî senaryoların mimarı olarak da kanıtlamıştır. Adorno bir keresinde şöyle yazmıştır: "Örneğin Weber'in 'Ekonomi ve Toplum'un başında getirdiği tanıma harfiyen uymayan her şeyi sosyolojiden çekip alırsanız, o zaman geriye hiçbir şey kalmaz. Ekonomik, tarihî, psikolojik ve antropolojik sıçrama anları olmasaydı sosyoloji her türlü

² Bkz. *Schmoller'in Yıllığı* içinde bulunan, Alfred Amonn'a ait, *Ekonomi, Ekonomi Bilimi ve 'Üç Ekonomi'* yazısı, 54. Sayı, Leipzig 1930 ve yine aynı yerde bulunan, tarihçi Wilhelm Bauer'in (Tarih Araştırmalarına Giriş) yargısına yapılan gönderme.

³ *Schmoller'in Yıllığı* içinde bulunan, Joseph Schumpeter'e ait, *Sombart'ın Üçüncü Cildi*, 51. Sayı, Leipzig 1927, s. 6.

sosyal fenomenin etrafında dolap beygiri gibi döner dururdu.”⁴ Sombart’ın sosyolojisinin fenomenlerin etrafında dolanıp durduğundan kesinlikle söz edilemez. Aksine, kavramlarının içi oldukça dolu; rakiplerinin iddia ettiği gibi, kendisi hiç de saçmıyor değildir.

Kendisi hayalperest olmasa bile, okurları açısından bakıldığında, “tarihî fantezi” diye tanımlayabileceğimiz şeyi teşvik etmektedir. Sombart okurlarını hikâye kurmaya davet eder. Bir an için Sombart’ın davetine uyarsak, “modern büyükşehir” Paris’teki büyük lüks açılımının zamanına döneriz (Sombart bize aynı şekilde Londra veya Amsterdam’daki bir sahne dekorunun malzemesini de sunuyor olabilirdi). 18. yüzyıl Parisi’nde, konumunu daha başka 10 000 kadınla birlikte paylaşan “kent metresi” ortaya çıkıyor. Adı, her yıl yayımlanan ve türünün en ünlü kadınlarının yer aldığı bir adres defterinde kayıtlıdır. Bu tip kadın lüksle ilgili her konuda normu belirleyicidir, nüfuzu ise hijyen alanına kadar uzanmaktadır; çünkü “namuslu kadın” bile ancak onun sayesinde “yılanmaya mecbur” kalmıştır. Metres; “yeteneği ve alıştırıcıları” sayesinde gayri meşru aşk konusunda bir uzmandır. En ünlü metresler olan Dubarry ve Pompadour lüksle ilgili her konuda zevkin en yetkili mercii sayılırlardı. İltifat ettikleri erkekler, “yeni soylu”lardandır. Bu erkeklerin zenginliği Doğu’nun yağmalanmasından veya Afrika’daki değerli maden yataklarından ya da köle ticaretinden gelmektedir, fakat XIV. Louis’in savaşları sırasında çevirdikleri maliye ve nakliyat işlerinden de servet kazanmış olabi-

⁴ *Toplu Yazılar* içinde bulunan, Theodor W. Adorno’ya ait, ‘*Alman Sosyolojisinde Pozitivizm Kavgası’na Giriş, Sosyoloji Yazıları*, I, 8. cilt, Frankfurt am Main 1927, s. 340, 60. not.

lirler. Ama belki de, dolgun bir toprak kirasından, topraklarını kiraladıkları insanların kanını emerek yaşıyorlardır vs. vs. Cepleri Brezilya altınıyla dolup taşan böylesi bir kısım sonradan görmeyi ve zıpçıktıyı, parayı zarif tüketim yoluyla halk arasına nasıl sokacakları konusunda bizim kibar fahişeler eğitmiştir. Fahişeler kralın sevgilileri gibi gönüllerince saraylar inşa ettiremeseler de, şatafatlı eğlenceleri, giysileri, at koşumları ve arabaları için, iç mekân donatımları için, gündelik hayatta kullandıkları nesneler için balo salonlarında, tiyatrolarda ve restoranlarda muazzam meblağlar harcamaktadırlar. Bu tür; çayını, kahvesini veya sıcak çikolatasını bol şekerli olarak tüketmektedir. Bu tutkusu sayesinde yalnızca şeker ticareti değil, çay, kahve ve çikolata ticareti de müthiş bir ivme kazanmıştır. Anlatılan doğruysa, Golconda'nın madenleri Deschamps uğruna yağmalanmıştır. Bu bayan hayal gücümüzde daha ete kemiğe bürünmeden, Sombart bizi yine sayılarla, gelir durumlarıyla, aktarılan envanter ve gardırop listeleriyle ve servet dağılımına ilişkin veri ve benzeriyle yüzleştirmektedir. Bu sayılar, bizi hızla operet salonlarından alıp ekonomi zeminine çekmektedir.

Sombart yaşam tarzlarını, kültür durumlarını, tüketim alışkanlıklarını açıkladıktan sonra, lüks sevincinin endüstri, tarım, toptan ve perakende ticaret üzerindeki etkisine dair yalın analizlerde bulunuyor.

Sombart, kapitalizmin oluşumuna ilişkin tek nedenli açıklamaların yerine, tam da "Modern Kapitalizm"le ilgili bağımsız çalışmalar bağlamında, en çeşitli faktörlerin, toplumsal güçlerin, manevî akımların, maddî çıkarların etkileşimine (Yahudilerin, savaşın ve lüksün etkisine) dikkat çeker. Ne var ki, bu; aşk, lüks ve kapitalizm arasındaki ilişkiyi irdeleyen çalışmalarını, aynı şekilde tek nedenlilik telkin eden şu

cümleyle bitirmesine engel olmamıştır: “Gördüğümüz üzere, kendisi gayri meşru aşkın meşru bir çocuğu olan lüks, işte böylece kapitalizmi doğurmuştur”.

Sombart’ı gerici, hatta faşist politika ile zaman zaman yakın olan ilişkisi dolayısıyla ömrünün sonraki döneminde genel olarak ideolojik olmakla suçlayanların arasına katılmayı elbette istemeyiz. Ama yine de, onun cinsler arası dengeyle ilgili sunumlarına yönelik bazı eleştirel itirazlara izin verilmelidir. Dar kafalılık etmeyelim ve Sombart’ın kadın’dan söz ederken, “dişi” tabirini tercih ettiği o rahatsız edici durumu unutalım. Ara sıra “erkek”ten de söz edildiğini hesaba katarak teskin olabiliriz. Fakat bununla Sombart’ı bir süre kadın düşmanlığı şüphesinden korumak mümkün olsa bile, kullandığı bu üslubun asla tesadüf eseri olmadığını da belirtmek gerekir: Az önce, akıllıca tasarlanmış lüks inceliklerini tasvir eden yazarın bir sonraki adımda doğruca biyolojinin düzlüğüne kayıverdiğini görmek gerçekten de şaşırtıcı. Maddî zenginlik ile kültürel liberalliğin zemininden beslenen lüks, Sombart’a göre varlığını esasen “saf bir şehvî haz sevinci”ne borçludur. Bu iddia, daha sonra ileri sürülen, “lüks nihayetinde cinsel hayatımız”dan doğmuştur iddiası kadar akla yakındır. Sombart’ın, “Ancien régime’in seçkin cemiyetinin lüks evlerini, dışının erkeği kendisine bağlamak için büyük bir çaba ve özenle kurmuş olduğu yuva”, diye tanımlaması, burada tartışmaya açılan kültürel fenomenlerin serçelerin üreme davranışıyla aynı yasalara bağlı olduğu izlenimini uyandırmaktadır – ne var ki, serçelerde yuvayı kurarlar, erkeklerdir (Bu oldukça ilginç, çünkü Sombart daima, doğabilim ile tinbilim kategorilerinin ısrarla birbirinden ayrılması gerektiğine vurgu yapmıştır). Kadınlara, tatlı olan

şeylere (şeker ve dişilik) karşı doğal bir bağlılık yüklemesi de biraz tuhaf bir cinsiyet antropolojisine işaret etmektedir.

Bazı kadın okurlar, Sombart tarafından kadınlara atfedilen tarihî güç karşısında sevinç duyabilir belki, ama ilk izlenim kimseyi yanıltmamalı. Dikkatlice bakıldığında gerçeğin öyle olmadığı anlaşılacaktır; çünkü burada kadınlara, “erkekler”in gözünde sahip oldukları erotik cazibeleri sayesinde, lüks hayatın kuruluşunda dolaylı bir iktidar, bir tür katalizörlük görevi yüklendiği görülüyor. Kadınların, gündelik yaşam kültürü alanındaki şekil verici performansları hep göz ardı edildiği için ya da en azından küçümsendiği için bile ortada Sombart adına bir yararlılık var demektir, çünkü bu performanslara dikkat çekilmektedir (yazarın amaçladığından daha farklı bir biçimde olsa bile).

Şahsen bizimle bile arasında tarihî bir mesafe bulunan bir çalışma içinde geçmiş yaşam stillerinin canlandırılması tek başına, sadece bu çalışmanın içinde işlenen zamana dair bilgi sunmakla kalmıyor, aynı zamanda yazarın kendi döneminin yaşam biçimleriyle olan münasebeti hakkında da bilgi veriyor. Bir derebeyi tımarı sahibi ve şeker fabrikatörünün oğlu olan Sombart’ta (ki, hakkındaki biyografik-psikolojik spekülasyonlara müsaade etmiyoruz), geçmişteki bir ortasınıf aydın tiplmesiyle karşılaşıyoruz. Bu aydının karakteristik özellikleri arasında yalnızca ücra konularla ilgili açıklık ve tarafsızlık değil, aynı zamanda, kendi çelişkilerine karşı da âlicenaplık ve taraflılık bulunmaktadır. Sombart’ın sempati ve antipatileri hemen her bölümde, kötü gizlenmiş ya da hiç gizlenmemiş olarak karşımıza çıkıyor: Örneğin, 17. ve 18. yüzyıllardaki soyluluk unvanları ile burjuva parası arasındaki ittifakları, “son yirmi yıldaki Amerikalı domuz yetiştiricilerinin kızlarının evlilik öyküleri”yle kıyaslarken

sergilediği şen küstahlıkta olduğu gibi ya da “sonradan görmeler, zıpçıktılar, kasıntılar” hakkında tiksinti dolu sözlerinde olduğu gibi – ki Sombart, zarif senyör tipini bunlardan ayrı bir kefeye koyar. Burada yalnızca geçmiş söz konusu değildir. Bazı yerlerde lüks ilişkisi adeta ideolojik boyutlarda sunuluyor: “O günlerin lüksü, her yerde büründüğü şeklin zarıflığı sayesinde pozitif aristokrat bir yapıdadır, kasıntıların en sonuncusunda bile; çünkü hep az sayıda insanda bulunan güzel zevkin boyunduruğu altına girmeye zorlanmaktadır. Bu lüks, seçkin bir lükstür ve daima saf estetik ve salt usule uygun şekildedir.” Hiç şüphe yok, Sombart geçip gitmiş olan bu lüksün yasını tutuyor. Sombart’ın, yargılarını bağladığı yazarlık stili yer yer kibirliliğe meylediyor, ama genelde esprilidir üslubu, çünkü kendi özel ilgilerini (örneğin, araştırma konusu olan “lüks”e duyduğu muhabbeti) bilimsel olarak gizleme zorunluluğu hissetmiyor.

Bu tiksinti, kurnazlık, eğitim ve özgünlük karışımının cazibesi yok değil. Ne var ki, bunlara, değer yargısı tartışmasında kararlı bir biçimde Weberci değer özgürlüğü talebinin yanında yer almış olan bir bilim adamında rastlamanın komik bir tarafı da yok değil.

Görüldüğü kadarıyla, Sombart bilimsel olarak henüz etraflıca takdir edilmiş değil. Bu takdirde, bu yazarın çelişkileri ve siyasî kusurları özür diler gibi düzeltilmemelidir. Aksine, bu takdirin içinde tematik soğukkanlılıktan, zarafetten, tarzdan ve “ince ruh”tan söz edilmelidir.

Bu ciltle birlikte yayımlamaya başladığım çalışmalar, “Modern Kapitalizm” adlı kitabımın yeni basımı için yaptığım iktisat tarihi araştırmalarının birer sonucudur. Genel bir tasvir çerçevesine sığamayacak denli kapsamlı bir hâl aldıkları için ve ayrıca içerik gereği sorunları, iktisat tarihinin de ötesinde, yoğun bir iktisat tarihi düşünce akışının izin verebileceğinden çok daha ileride izledikleri için, bu çalışmaları burada ayrı bir ciltte topluyorum. Hem sonra ayrı olarak basılmış bir kitapta daha çok itibar görecektir olan kendi içine kapalı birimler biçiminde belirdiklerinden, bu sayede kendi yapı merkezlerince ele alınmalarına da fırsat tanınmış olacağı görüşündeyim.

Esasen, bu çalışmalar dizisinin yayımlanması yolundaki ilk adımı “Yahudiler ve İktisadi Yaşam” adlı kitabımla atmış oldum. Çünkü o kitapta, modern kapitalizmin gelişim sürecindeki belirli bir sorunu, tıpkı burada olduğu gibi bütün açılımlarıyla birlikte inceledim. Nasıl o zaman bütün derdim, Avrupa uluslarının iktisadi yaşamında Yahudilerin Tanrısı Yehova’nın taşıdığı benzersiz önemin ne olduğunu göstermek idiyse, şimdi de amacım, kamuoyuna sunduğum bu iki ciltle, modern kapitalizmin kuruluşunda etkin olan iki ayrı Tanrı’nın önemini vurgulamaktır.

Bu “çalışmalar”ın ikinci cildi *savaş* ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi irdeliyor. “Lüks ve Kapitalizm” başlığını taşıyan *bu birinci cilt*, temel düşüncesi Avrupa toplumunun Haçlı Seferleri’nden bu yana yaşantıladığı dönüşümler nedeniyle cins-

ler arası ilişkinin değiştiğini; bu değişimin bir sonucu olarak egemen sınıfların bütün bir yaşam tarzının yeniden oluşmaya başladığını; ve bu yeni oluşumun da modern ekonomi sisteminin gelişimi üzerinde esaslı bir etki uyguladığını kanıtlamak olduğu için, başlangıçta “Aşk, Lüks ve Kapitalizm” diye düşünülmüştü.

Mittel-Schreiberhau im Riesengebirge,
12 Kasım 1912

Werner Sombart

YENİ TOPLUM

Villa Pamphili Parkı (Roma)

Kaynak ve Literatür

SARAY TARİHİ, devletler tarihidir. Bildiğim kadarıyla bu konuya ilişkin özel bir inceleme yok. Yalnızca Heinrich Laube'nin *Französische Königsschlösser* adlı kitabını özellikle belirtmek istiyorum. Hemen hemen hiç bilinmeyen bu küçük kitap (3 cilt, 1840), en canlı tarih tasvirlerindendir. Fransız sarayındaki ilişkiler, geniş hacimli çoğu tarih kitaplarına kıyasla (Ranke de buna dahildir) bu kitaptan daha iyi öğrenilebilir. Laube, o ünlü krallık saraylarının her birinden yola çıkarak bütün bir zamanı canlı bir biçimde gözler önüne sermeye çalışıyor, dolayısıyla G. Freytag'ın *Bilder aus der deutschen Vergangenheit* adlı kitabına Fransa için (küçük de olsa) bir katkıda bulunmuş oluyor. Haklı olarak "Tarihçi"ler onu pek dikkate almayacaktır.

BURJUVA ZENGİNLİĞİ'nin oluşumunu ilk kez "Modern Kapitalizm" de betimlemeye çalıştım.

Bu bölümde ele alınacak olan erken kapitalist çağda ÜST SINIFLARIN YENİDEN YAPILANMASI tarihinin hem dış hem de bir iç yüzü vardır: dış yüzü yalnızca soykütüksenel olguları sunuyor; bunlara dair özel bir literatür, sayıları bilhassa İngiltere için kabarık olan geniş kapsamlı aile tarihi yapıtlarında bulunabilir. En kapsamlı betimlemeler, çok yakın bir zamanda yayımlanmış olan G.E.C.'nin kileridir: *Complete Baronetage 1611-1880*, 6 cilt, 1901-1909; ve: *Complete Peerage*, 12 cilt, yeni basım, başlangıç tarihi: 1910. Bizi burada özellikle ilgilendiren daha eski yapıtlar arasından, Arthur Collins'in *Peerage of England* adlı yapıtını sayabilirim, 3 cilt, 1735; 9 cilt, 1812; ayrıca *English Baronetage, 1727. Catalogue of Knights from 1660 to 1760*, (derleyen) Francis Townsend, 1833. *Peerage of England etc.*, 3 cilt, 1790, W(alkey) (T[homas]), New Catalogue 1652.

Sınıf ilişkileri için: Ch. R. Dodd, *Manual of Dignities etc.*, 1842; kamu hukuku-siyasi sorunlara ilişkin: R. Gneist, *Adel und Ritterschaft in England*, 1853 ve ayrıca orada adı geçen yapıtlar.

Fransız soykütüğü literatürü bunlar kadar verimli değildir. Genel nitelikteki yapıtlar arasında burada sözü edilebilecek kitap D'Hozier'ın *Dictionnaire de la noblesse* adlı eseridir.

Toplumdarihsel-monografik literatür ise nispeten daha zengindir: İleride adlarından sıkça söz edeceğim Normand, Thirion, Bonnaffé'ninki gibi yapıtlara başka hiçbir ülke sahip değildir.

Bu çalışmalarda, sorunun öteki yüzüne, deyim yerindeyse, *sosyal-psikolojiye* de değinilmiştir. Geçen yüzyıl boyunca üst sınıflarda tamamlanagelen *içsel dönüşümleri* derleyip toparlayan bir incelemeden haberdar değilim ne yazık ki. Şu halde, gerekli tanıtımları literatürün bütün alanlarından çıkarıp derlememiz gerekiyor. Bu nedenle özel kaynak verileri söz konusu olamıyor. Okur, alıntılar arasında, daha geniş bilgilere ulaşma olanağı sunan bir dizi kitap bulacaktır.

Saray

Ortaçağın sonuna doğru devlet yapısı ile orduda gözlenen değişimlerin belirleyici bir sonucu ve dolayısıyla da nedeni, günümüz anlamında daha büyük prenslik saraylarının ortaya çıkmasıdır.

Sonraki gelişimin öncüleri ve hazırlayıcıları, birçok alanda olduğu gibi, burada da yüksek rütbeli ruhanilerdir. Belki de Avignon “modern” anlamda ilk saraydı, çünkü gelecek yüzyıllarda, saray toplumunu kuracak olan o iki insan grubu ilkin burada sürekli buluşur, gündemi belirlerdi. Bunlar, saray çıkarlarına hizmet etmek dışında yapacak başka hiçbir işi olmayan soylular ile aslında pekâlâ (bir başka noktada daha yakından izleyeceğimiz gibi) bütün bir yaşam ve etkinliklere damgasını vuran, “souvent distinguées par les manières et l’esprit” [“genellikle tavır ve zekâlarıyla ayrılan”] güzel kadınlardır. XXII. Johann’ın *Etsi deceat* kararnamesinde gözler önüne serdiği gibi, Avignon döneminin birincil önemi, hemen hemen bütün Avrupa’nın *Grands Seigneurs*’lerinin (derebeylerinin) ilk olarak burada Kilise’nin ileri gelenlerinin etrafında toplanmasında yatıyordu.

15. yüzyıl boyunca ve 16. yüzyılın ilk yıllarında, zürriyetiyle birlikte Romalı papalara ait sarayların, en şaşıalı saraylar olduğunu ve (Erasmus’un hayranlığını kazanan) hür sesin, görkemin ve saray geleneğinin bir timsali olduğunu biliyoruz: “Cortegiano Romano”, Castiglione’nin kendi zamanının biricik sarayına dair tasarladığı ideal saraya en çok yaklaşanı olmuştur. Dünyevi görkemin tam da Roma’da, Rönesans’ın o büyük papalarının egemenliğinde, en yüksek ihtişamına nasıl ulaştığını ileride göreceğiz.

İtalya'nın diğer prenslik sarayları papalık saraylarıyla kıyasıya bir rekabete girişmişti. Modern bir yapıya sahip olan ilk prenslik saraylarından biri, kendisi için "şan, şöhret ve güzel yarattığı" her şeyin üzerinde sevdiği söylenen Napolili Alfonso'nun sarayıdır. Milan, Ferrara ve diğer küçük yerleşim alanlarındaki saraylar bile, henüz 15. yüzyılda bütünüyle modern bir yaşam tarzı geliştirir. Anlaşılacağı üzere bu yaşam tarzının temel hatları ilk başta özellikle İtalya'da gelişiyor, çünkü koşullar ilk önce burada yerine getirilmiştir: şövalyeliğin çöküşü, soyluluğun "kentlileşmesi", mutlakıyetçi devlet biçiminin oluşması, bilim ve sanatın yeniden doğuşu, toplumsal yetenekler, daha büyük çaplı zenginlikler vs.

Ancak yine de saray yaşamını ilgilendiren bütün konularda, 16. yüzyılın sonundan başlamak üzere bu yüzyılı izleyen iki yüzyıl boyunca tartışmasız söz sahibi olan yüce ve görkemli Fransa'da modern sarayın doğuşu, saray tarihi açısından son derece belirleyicidir.

Fransız sarayının kurucusu, I. François'dır. Gerçi XI. Ludwig, kendi "saray subayları"na "Fransa subayları" unvanını vererek kraliyet evini Fransa'yla özdeşleştirecek denli büyük bir adım atmış, dolayısıyla da, eskiden yalnızca özel topluluk kimliğinde mevcut olan sarayı hazırlamıştır. Ama ilk önce I. François kurmuştur sarayı, üstelik kadınları egemenliğe taşıyarak. "Kadınsız bir saray baharsız bir yıla, gülsüz bir bahara benzer" deyişi ona aittir. Daha önce yaşamlarını o eski, kasvetli şatolarının kulelerinde tüketen soylu kadınları da bu nedenle yanına çağırmıştır. Akıl dolu despotizm ve bütün bir cazibesıyla sarayı yaratan odur; öyle ki, ülkenin bütün yaşam ve dünyasını başlıbaşına kralın çevresinde bulmak bile olanaklıydı. "Annesi bu büyük halka oyununu yönetiyor, güzel kızları seçip getiriyordu; kız kardeşi Mar-

garetha fantezi ve espri dolu neşeli oyunlarla ortama çeşni katarken, François da her şeyden çok mekân ve şölendeki biçimlerin yelpazesini genişletiyor, hırslı bir biçimde her şeye canlılık katıyordu.”¹ Böylece kadınlar aracılığıyla entrika, çapkınlık ve (ileride daha yakından göreceğimiz üzere) lüks doğmuştur. Daha sonra o büyük Ludwig’lere ise, I. François’nun kurduklarını yalnızca devasa boyutlara taşımak kalmıştır.

Koskoca bir dünyanın temelinde nasıl da kadın egemenliğinin yattığını, bu egemenliğin kendisinden öğreniyoruz; dönemin çağdaşları da bunu teyit ediyor.

İki ayrı adamın ifadelerini süreceğim önünüze: anlatılanlardan biri, kadın egemenliğindeki bu saray döneminin başlangıcına, diğeri ise sonuna dair; birbirlerinden bütünüyle ayıdır bu adamlar; tek ortak yanları, bu noktada konuya ilişkin uygun bir yargıda bulunmalarıdır: Sully ve Mercier.

“Il ne faut que jeter les yeux sur tant de Gentilhommes méfifs, dont la Cour et la Ville sont pleins, vous n’y voyez plus rien de cette vertu simple, mâle et nerveuse de leurs Ancêtres; nuls sentiments; nulle solidité dans l’esprit; air étourdie et évaporé; passion pour le jeu et la débauche; soin de leur parure; raffinements sur les parfums et sur toutes les autres parties de la mollesse: vous diriez qu’ils cherchent à l’emporter sur les femmes.”

[Sarayı ve kenti dolduran erdişi soylu insanlara yalnızca bir göz atıla; atalarının o oturaklı erdeminden, erkeklik ve güçlerinden iz eser kalmamış; duygusuz, ruhsuz; hoppa, hafifmeşrep varlıklar; kumara ve sefahate düşkünlük; bakımlı bir dış görünüş; parfüm seçiminde

¹ H. Laube, a.g.y. 1, 128.

özel bir itina, efemine oluş: *bunları gören de, kadınlarla yarıştıklarını sanır.”]*

Sully, *Mém.* 4, 16.

“On les a étourdies (–les nobles–) avec toute la pompe qui environne les cours; on a institué des fêtes pour les amollir; les femmes, qui vivoient dans la solitude et dans les devoirs de l’économie domestique, se trouvent flattées d’attirer les regards; leur coquetterie, leur ambition naturelle y ont trouvé leur compte; elles ont brillé près du trône, à raison de leurs charmes. Il a fallu que leurs esclaves ne s’éloignassent point du séjour de leur puissance; *elles sont devenues les reines de la société et les arbitres du goût et des plaisirs...* elles ont transformé de pures bagatelles en importantes affaires; elles ont créé le costume, l’étiquette, les modes, les parures, les préférences, les conventions puérides...”

[“(Soylular) saray çevresindeki bütün o ihtişamla oluşturuldu; bunları efemine hale getirmek için şölenler tertiplendi; yalnızlık içinde yaşamış olan ve ev işleriyle uğraşan kadınlar ise, cezbedebildikleri bakışlar nedeniyle okşanmış hissediyorlardı kendilerini; kokotluklarıyla doğal ihtiraslarının faturası onlara çıkarken, cazibeleriyle de saray çevresinde parladıkça parladılar. Köleleri iktidar alanlarından bir adım bile uzaklaşamazdı; *toplumun kraliçeleri ve damak tadı ile zevkin efendisi haline geldiler. Değersiz şeyleri önemli kıldılar; elbiseleri, teşrifatı, giyim kuşamı, süsleri, tercihleri, çocukça âdetleri icat ettiler.”]*

Mercier, *Tableau de Paris* (1783), 1, 21.

Avrupa’daki diğer saraylar, kültür hayatının akışında ya önemsizdi ya da Fransız sarayının birer kopyası. Kuruluşları esasen Stuart’lar dönemine denk düşen İngiliz sarayları için de geçerlidir bu. Henüz III. Henry devrinde dönemin bir tanığı şöyle yazmıştır: “Every gentleman flyeth into the coun-

try. Few that inhabit cities or towns; few that have any regard of them.”²

[“Bütün centilmenler soluğu taşrada alıyor. Kent ya da vilayetlerde yaşayanı çok az; pek azı ilgi duyuyor buna.”] Elisabeth’in sarayı bile, klasik biçimiyle Fransız saraylarının temsil ettiği modern saray anlamında bir saray değildi; olması gereken en önemli şey yoktu burada: kadının egemenliği. Paradoks gibi geliyor, ne de olsa tahtta bir kadın oturuyordu. Ancak kadın egemenliğinin, her şeyden önce gayri meşru kadının egemenliği aracılığıyla yerleşmiş olduğunu kavradığımız an kendiliğinden anlaşılacaktır mesele. Bu konuyu aşağıda ele alacağız.

Burjuva Zenginliği

Ortaçağ ve ortaçağı izleyen yüzyıllar boyunca, feodal zenginliğin karşısında burjuva zenginliği diyebileceğimiz yeni bir zenginliğin, binlerce kaynaktan gücünü alarak nasıl ortaya çıktığını başka bir yerde ayrıntısıyla göstermiştim. Orada elde edilen bilgileri, söz konusu zenginleşmeler sonucunda eski toplumsal yapının –prenslerin çatısı altında toplanan ve baştakileri “misera contribuens plebs”den (sefil halk tabakasından) ayıran kitlenin üst tabakası bütünüyle farklı bir yapıya büründüğü için– temelden nasıl değiştiğini öğrenmek üzere burada kullanacağız. Bu amaç doğrultusunda yapmamız gerekenler, daha önce sistemli olarak sıralanmış olguları yalnızca kronolojik-tarihsel bir düzene oturtmak ve aşına olduğumuz servet birikimlerinin soyut olanaklarını top-

² Starkey: *England in the Reign of Henry VII*; Denton: *England in the fifteenth cent.* (1888), 259.

lumsal somutlukları çerçevesinde yalnızca güncelleştirmektir. Bu durumda toplumun üst tabakasının bu yeni yapısına baktığımızda aşağı yukarı şöyle bir manzarayla karşılaşırız.

Ortaçağın erken dönemlerine ait bütün servetler, neredeyse bütünüyle gayrimenkullerden oluşmaktadır; bütün zenginler emlak ve arazi sahibi insanlardır; ve (Kilise söz konusu olmadığı sürece de) büyük servet sahipleri soyluluğu temsil etmektedir. O zamanlar zengin “burjuva” diye bir şey yok gibidir; onlar, sürekli sözü edilen Poinlane gibi, yitip giden istisnayı oluşturmaktadır.

13. ve 14. yüzyıl itibariyle durum değişir: açıkçası o dönemlerde, feodal doku içinde oluşmamış olan büyük servetler, yani o büyük parasal birikimler hızla ve özellikle İtalya’da boy gösterir. Bu dönem, Doğu’nun yağmalanmaya başlandığı, muhtemelen Afrika’daki zengin maden yataklarının işletildiği, büyük mülk sahiplerinin ve bilhassa zengin prenslerin vurgunculuğunun daha büyük boyutlara ulaştığı bir dönemdir.

İtalya’nın 13. ve 14. yüzyıllarda yaşadıklarını Almanya 15. ve 16. yüzyıllarda yaşar. Bohemya-Macaristan altın ve gümüş ocaklarının açılması ile Amerikan gümüş yataklarının işletilmesi ve bu iki gelişime bağlı olarak yürütülen büyük ticari faaliyetlerin sonucunda, o dönemlerde büyük zenginlik kuzey Almanya kentlerinde ortaya çıkar: artık “Ticaret Çağı” başlamıştır.

Hollanda ise 17. yüzyılda sahneye çıkar: Sömürgecilikte İspanya ve Portekiz’in yanında yer alır ve Uzakdoğu halklarını zorbalık, yağmacılık ve kölelikle haraca bağlayarak yeni zenginlik kaynaklarının önünü açar.

Zenginleşme, 17. yüzyılda Fransa ve İngiltere’de de baş gösterir. Ancak her iki ülkede de “burjuva” zenginliği 17.

yüzyılın sonuna kadar oldukça dar bir çerçevede kalmış olsa gerek. Çünkü büyük parasal birikimlere yol açan ticari faaliyetler ilk olarak XIV. Ludwig döneminin sonlarına doğru, Glorious Devrimi'nin ardından hatırı sayılır boyutlara ulaşmıştı.

Bu olgu, söz konusu dönemle ilgili olarak sahip olduğumuz yegâne gelir tahminine, yani Gregory King'in³ 1688 yılı için tuttuğu o ünlü tutanağa şöyle bir göz attığımızda daha da netleşir. Buna göre, "denizaşırı çalışan büyük bir tüccarın" yıllık ortalama geliri 400 £ iken "sınır-aşırı çalışan büyük bir tüccarın" geliri 200 £'dur; King'in tahminlerine göre, öncekilerin sayısı 2000, sonrakilerin sayısı ise 8000 dolayındadır. Bu "burjuva" temsilcilerinin karşısında şimdi de aşağıdaki mülk sahiplerini görüyoruz:

160 dünyevi Lord	
yılılık ortalama gelirleri	2800 £
26 ruhani Lord	
yılılık ortalama gelirleri	1300 £
800 Baron	
yılılık ortalama gelirleri	880 £
600 Şövalye	
yılılık ortalama gelirleri	650 £
3000 Silahtar	
yılılık ortalama gelirleri	450 £
12 000 Centilmen	
yılılık ortalama gelirleri	280 £

³ Son olarak J. Goldstein tarafından basılmış ve ayrıntılı bir biçimde yorumlanmıştır, *Berufsgliederung und Reichtum*, 1897.

Doğrusu bunların arasında yeni zenginliğin başka temsilcileri de bulunmuş olmalıdır. Ancak eminim ki Gregory King, çok değil, 30 yıl sonra tahminlerini yeniden ele alsaydı, yeni yüzyılın ilk 20 yılında yepyeni bir zenginlik türü kurmuş olan borsa vurguncuları ile Güney Denizi kaçakçılarının kısa yoldan elde ettikleri zenginliklerden de söz ederdi: servetlerine el konulan Güney Denizi Şirketi'nin yönetici sayısı ile servetleri aşağıdaki gibidir:⁴

2	200 000 £'un üzerinde bir servet (243 000 £ her biri)
5	100 ila 200 000 £ arası
5	50 ila 100 000 £ arası
10	25 ila 50 000 £ arası

Defoe'nun belirttiği mali rakamlar ise tamamen farklı bir çehreye sahip. 1745'lerde, Miede-Bolton'un belirttiğine göre, bir centilmenin ortalama geliri 500 £'a dayanmıştır bile.

Aradaki bu büyük değişikliğe neyin sebebiyet verdiğini açık seçik görebiliriz: geniş kapsamlı mali ve nakli işler ile vurgunculuğu –yeni döneme ait olan bu büyük servet kaynaklarının üçünü de– birlikte doğurmuş olan Brezilya altını ile XIV. Ludwig'in savaşları.

(Hudson Bay A.Ş. ya da Afrikan Şirketi gibi şirketlere ait, değerleri –daha sonra ikiye düşürülmek üzere– kısa sürede 100'den 480'e çıkan senet satışlarından kim bilir ne zenginlikler elde edildi; kaldı ki Güney Denizi pazarından sağlanan “kazançlar”ın sözünü etmeye bile gerek yok.)

Günümüz servetleriyle kıyaslanabilecek miktarda sivil,

⁴ Postlethwayt'taki listeye bakınız, *Dict. of Comm.* 2² (1758), 746, 747.

yani menkul servetler ancak şimdi ortaya çıkıyor: Brezilya altınının gün yüzüne çıkmasıyla birlikte, modern kapitalizmin gümüş çağı sona erip altın çağı başlamıştır.

Zenginleşmenin, 17. yüzyılın bitimine doğru İngiltere’de kine benzer bir biçimde Fransa’da da tamamlandığını görüyoruz. Üstelik buradaki değişimi çok daha net bir biçimde izleyebiliriz, çünkü elimizdeki rakamlar çok daha tutarlıdır. Fransız para babalarının (yani, yeni servetin taşıyıcılarının) zenginliğine dair bir dizi rastgele veri sunacağım; tamamlayıcı olsun diye de başkaca rakamlar ilave edeceğim:

Bir toprak soylusu, ailesindeki evlilik sözleşmelerinin akde bağlandığı tutarlara dair aşağıdaki listeyi çıkarmıştır:

1433	300 florin
1477	1 000 florin
1534	1 200 florin
1582	1 200 écus d’or
1613	7 500 livre
1644	16 000 livre
1677	15 000 livre
1707	44 000 livre
1734	360 000 livre
1765	150 000 livre

(Cb. de Ribbe’den nakledilen bir “Livre de raison”dan: *Les familles etc.* 2 [1874], 125.)

18. yüzyılda zengin Turcaret’lerin, kızlarının çeyiz ücreti olarak öngördükleri miktarları aşağıdaki rakamlardan öğreniyoruz:

La Live de Bellegarde: her kıza 300 000 livre nakit ve 10 000 livre’lik mücevher;

La Mosson: 1 750 000 livre;

Antoine Crozat: 1 500 000 livre (ayrıca kayınvalide Bouillon Düşesi için 50 000 livre "harçlık");

Sam. Bernard: 800 000 livre;

Ollivier, Comte de Senoza (kendisi ayrıca tavşan postuyla da pazarlık etmiştir): 1 100 000 livre nakit ve 100 000 livre'lik mobilya;

Haudry: 400 000 livre;

La Reyniere: peşin 600 000 livre, 200 000 livre de kısa vadelerle.

Söz konusu *Nouveaux riches*'in (sonradan görmelerin) kazanç ve servetlerinin büyüklüğüne bakacak olursak, bu rakamlar karşısında hiç de şaşırmamalıyız:

Vincent Le Blanc'ın geliri	17 milyon livre
M. de Saint-Fargeau'nun geliri	28 milyon livre
Marquis de la Faye'ın geliri	20 milyon livre
M. de Chaumont'un geliri	127 milyon livre
S. Bernard'ın geliri	100 milyonun üzerinde
Crozat'ın geliri	100 milyon livre
Fillon de Villenur (ölümü 1753)	40 milyon miras bıraktı
Peirenc de Moras	12-15 milyon arasında miras bıraktı
Dangé	13 milyon miras bıraktı
Tournehem (Pompadour'un üvey babası)	20 milyon miras bıraktı
Paris'ler bir tek ihracat işinden 63 milyon livre kazanıyordu vs.	

(Bu rakamları, Thirion'un, daha önce sözü edilmiş olan kitabında naklettiği verilerden derledim.)

Kuşkusuz bu rakamların çoğu abartılmıştır (tıpkı günümüzde Amerikalı milyarderlerin servetine ilişkin rakamların da abartıldığı gibi). Yine de bu veriler, devasa boyutlarda servetlerin oluşmaya başladığına dair bütün kuşkuları ortadan kaldırıyor. Bu gerçeği (ileride sıkça değinilecek olan) pek çok gösterge tarafından doğrulanmış bulacağız. Ama bütün bunları dönemin en bilgili çağdaşlarında da bulabiliriz:

“On parle aujourd’hui d’un *Million* comme on parloit il y a cent ans, de mille Louis d’or. On compte par *millions*; on n’entend parler que de *millions* pour toutes les entreprises. Les *millions* dansent sous vos regards lorsqu’il s’agit d’un édifice, d’un voyage (!), d’un camp...” [“Tıpkı yüzyıl önce bin Louis d’or’dan söz edildiği gibi, günümüzde de bir *milyondan* söz ediliyor. Hesaplar *milyonlar* yapılıyor; bütün girişimlerde *milyonlar* konuşuyor. Ne zaman bir köşk, seyahat, bir ordugâh söz konusu olsa, gözlerinin önünde *milyonlar* dansediyor.”]

Mercier, Tabl. de Par. Ch. 824. 10 (1788), s. 248.

Yeni Soyluluk

Şimdi coşkulu bir merakla soruyoruz: nasıl oldu da bu yeni beyefendiler (özellikle de karı, kız ve oğulları) yalnızca ticaret hayatında yükselmekle kalmayıp, aynı zamanda toplumsal hiyerarşide de yükselebildi; o zamana kadar yalnızca üst tabakayı oluşturan soyluluk, nasıl oldu da kapılarını onlara da açabildi? Nasıl sokuldu bu insanlar “egemen sınıfa”?

Bu sorulara verilecek doğru yanıt, şöyle olmalıdır: bilhassa 1600 ile 1800 arasındaki iki yüzyıl boyunca eski soyluluk ile yeni parasal zenginlikten, çekirdeği yeni bir zenginlik, kabuğu ise öncelikle feodal yaşam biçimi olan, yepyeni bir toplumsal tabaka oluştu. Başka bir deyişle: *Nouveaux riches*’in büyük bir bölümü soyluluk mertebesine yükseltildi. Bu yükseliş, çeşitli yollardan gerçekleşebilirdi:

1. Soyluluğun tevcih edilmesiyle; gerek herhangi bir biçimde hak etmeyle olsun, gerekse soylulaşmak için belirli bir miktarda paranın ödenmesiyle;
2. Kalıtsal soyluluğun bağlı olduğu rütbe ve makamların

tevcihiiyle;

3. Kalıtsal soyluluğun da bağlı olduğu gayrimenkullerin satın alınmasıyla.

Öte yandan eski soylu ailelerin üyeleri Turcaret'lerin seviyesine iniyor ve bunlarla kurdukları evlilik bağı yoluyla da, ailelerini eski ihtişamına kavuşturabilmek için gerekli olan milyonları sağlamış oluyorlardı. (Aslında bütün bunların, hâlâ gözlerimizin önünde olup bitenlerden hiçbir farkı yok.)

Soylu seçkinliğiyle burjuva parasının bu biçimde kaynaşması, geçen yüzyıllar boyunca bütün ülkelerde kapitalist kültürle aynı doğrultuda olmuştur: Almanya'da olduğu gibi İtalya'da, Fransa'da olduğu gibi de İngiltere'de. Sosyal tabakalaşma biçimleri temelden farklı olmasına rağmen, belirleyici noktalarda tamamen aynı gelişmeleri yaşayan ve erken kapitalist çağ boyunca bütün oluşumları temsil eden iki ülkenin, Fransa ve İngiltere'nin, tarihine ilişkin bazı örneklerden yola koyularak toplumsal yapıdaki yenileşme sürecine açıklık getirmem, sanırım yeterli olacaktır.

İngiltere'deki soyluluğu, dar anlamda yalnızca *Nobility* oluşturmaktaydı (bu hâlâ da böyledir). *Nobility*, esasen Tudor'ların* yönetime gelmesiyle doğmuştur, tam olarak VIII. Henry ile. Gül Savaşları'ndan sonra eski ailelerin sayısı 29'a kadar düşmüş, kalan ailelerin çoğu da kısmen saf dışı kalmış, zayıflamış ve yoksullaşmıştır. VIII. Henry ilk olarak bu eski aileleri tekrar iktidar ve zenginliğe taşımıştır (böylelikle de onları, o andan itibaren tartışmasız egemenliğine tabi kılmıştır). Donatım için de kralın önünde, el konulan kilise

* 1485-1603 yılları arasında İngiltere'yi yönetmiş olan kraliyet ailesi. (ç.n.)

malları hazır durmaktaydı (böylece bu mallar, H. Hallam'ın da pek yerinde vurguladığı gibi, “dünyevi” kullanıma tahsis edilmiştir – araştırmalarımız için oldukça önemli bir olgu!). Eski ailelere mensup zenginlerin yerleri, VII. ve VIII. Henry ile başlatılmış olan atamalarla tekrar tekrar sağlama alınmıştır. Ve eski soylularla tamamen bir tutulan bu yeni soyluları (*Peers*) kral bütün ileri gelenler arasından, en çok da zengin burjuvalar arasından seçmekteydi. Hattâ I. Jacob asalet bile satmıştır. Konuyla ilgili rakamlar şöyledir:

VII. Henry	20 asalet
VIII. Henry	66 asalet
VI. Edward	22 asalet
Mary	9 asalet
Elisabeth	29 asalet
I. Jacob	62 asalet
I. Charles	59 asalet
II. Charles	64 asalet
II. Jacob	8 asalet

Stuart'lar döneminde 99 soylu ailenin tarihe karışmasından sonra 1700-1800 arasında aşağıdaki unvanlar verilmiştir:

34 düklük
 29 markilik
 109 kontluk
 85 vikontluk

Elbette bu unvanlar, VIII. Henry'nin “Kilise topraklarını bahşederek yokluktan alıp” [“from obscurity through the grant of church lands” (Green)] düzlüğe çıkardığı Russell ve

Cavendish'lerde olduğu gibi aşağıdan, yani aşağı tabakadan insanlara verilmemiştir her zaman: genellikle (belki de çoğunlukla) bu soylular ilk elde çeşitli ön aşamalardan geçmiştir: silahtarlık, şövalyelik, baronluk gibi. Ancak birçok durumda, soyağacının, zenginleşmiş kentli *Homo novus*'a ("yeni insan"a) dayandığını da biliyoruz. Belge olarak yalnızca aşağıdaki örnekleri sunuyorum:

Leeds'li düklerin soyu, yoksul bir tüccar çırağı olarak Londra'ya gelmiş olan Edward Osborne'a dayanır; Northumberland'li düklerin soyu, bir parfümeri dükkânında tezgâhtarlık yapmış ve Leydi Elisabeth Seymour'la evlenmiş olan Hugh Smithson'a dayanır. Burjuva soy kurucularında da durum böyledir: Russell, Salisbury markisi, Bath markisi, Brownlow kontu, Warwick kontu, Carrington kontu, Dudley kontu, Spencer kontu, Tilney kontu (Tilney'in ilk kontu Josiah Child'ın oğlundan başkası değildir!), Essex kontu, Coventry kontu, Dartmouth kontu, Uxbridge kontu, Tankerville kontu, Harborough kontu, Pontefract kontu, Fitzwater kontu, Devereux vikontu, Weymouth vikontu, Clifton kontu, Leigh kontu, Haversham kontu, Masham kontu, Bathurst kontu, Romney kontu, Dormer kontu, Dorset ve Bedford dükleri; bunlar, soylulukları günümüzde kısmen sona ermiş, ancak (yeni tarihli olmadıkları sürece) 18. yüzyılın ilk yarısında henüz sönmemiş olan ailelerdir. (Bu örnekler, daha önce sözü edilen kaynak kitaplardan alınmıştır.)

Fakat bizi asıl ilgilendiren şey, İngiltere'deki toplumsal sınıflaşmaya kimlik kazandıran, özellikle de o dönem için

kazandırmış olan *Gentry*'dir*; yani, aslında soyluluğa dahil olmayıp yine de soyluluğu temsil eden bir grup insan; kanun gereği soylu sayılmayan bir tür "ikinci sınıf" soyluluk. *Gentry*'nin en üst tabakasında şövalyeler yer alıyor. Şövalyeler arasında en yüksek rütbeye sahip olanlar ise yine baronlardır; bir şövalye ve baron, adının önüne "sör" unvanı alır. Şövalyelik rütbesini ise, şövalye-tımarı sahipleri taşırdı; başlangıçta asıl şövalyeler de, tımar sahibi olanlardı. Sonra dizbağı ve (III. Edward ile IV. Henry'den beri de) "Bath" rütbesi gibi belirli rütbe ile nişan sahipleri ve son olarak da şövalyelik payesini satın almış olanlar şövalyeden sayılırdı. Şövalyelik payesinin (1095 £ karşılığında) satın alınabilirliğini 1611 yılında I. Jacob başlatmıştır. Bol keseli bu şövalyelere baron denmekteydi: sözümona eskiler karşısında öncelikliy-diler ve hemen soyluluğun arkasında boy gösterirlerdi. Böylesi baronların, 17. ve 18. yüzyılda mantar gibi yüzlercesi türemiştir: 19. yüzyılın ortalarında sayıları 700 idi. Sonradan zengin olma Rotür'lerin** büyük bir bölümünün, bu yoldan (şövalyelerin toplumsal olarak kuşkusuz öteden beri sahip oldukları) soyluluk unvanıyla payelendirilebilmiş olmalarını anlamak her şeye rağmen mümkün. Ancak İngiliz *Gentry*'sinde özellikle tuhaf olan şey: asla ve özellikle aşağıya doğru sınırlanamıyor olması. "Ne bir tarihçi ne de bir hukukçu onu tanımlamayı başaramıyor. Ancak bu kavramın taşıdığı belirsizlik tesadüfi bir eksiklik değil, aksine, İngiltere'nin bütün bir tarih ve yasalarının ürünüdür." (Gneist)

Silahtar ve centilmen (elbette günümüzde bunların hepsi

* İngiltere'de soyluluğun (*nobility*) altındaki sınıf; ikinci sınıf soyluluk. (ç.n.)

** Rotür: soylu olmayan burjuva tabakası. (ç.n.)

–İngiltere’de bile– sönmüş ve kavram olarak da sönmek üzeredir) genelde aldıkları kiralara ya da “saygıdeğer” bir iş ile yaşamını sürdüren bağımsız adamları nitelerdi. Bununla beraber, eskiden (19. yüzyılın ortalarına kadar) bir kimsenin, Gentry’ye dahil olabilmek için belirli bir gelir seviyesine sahip olması gerektiği artık herkesçe benimsenmişti. Ancak “saygıdeğer” bir işin ne olduğunu, asgari gelirin ise ne olması gerektiğini karara bağlamak da her dönem için “kamuoyuna” bırakılmıştı.

Ne var ki, kendine özgü olan bu anlayış, *İngiltere’de soyluluğa dahil olmanın ticari ilişkilerdeki biçimlenmelerle eşzamanlı olarak kendiliğinden belirlendiği*, sınıf atlama çabasındaki para babalarının ise daima toplumsal yaşamda sahip oldukları önemin artması oranında soyluluğa giriş hakkı kazandıkları sonucunu doğuruyor. Yalnızca seçkin bir aileden gelen tımar sahibi şövalyelerin ya da çok çok liberal bir mesleğin (sözgeliimi avukatlığın) temsilcilerinin “centilmen” olabilmeleri, her şeyden önce akla yatkındır. Başlıbaşına bu durum, Thomas Smith’in net bir tablosunu çizdiği Elisabeth dönemine özgü bir anlayıştı. Harrison’un sözlerine dayanarak diyebiliriz ki, soylulara ait mülklerin satın alınmasıyla bile Gentry’nin bir üyesi olunabiliyordu: “citizens and burgesses have next place to gentlemen, yet, they often change estate with gentlemen as gentlemen do with them, by a mutual conversion of one into the other.”⁵ [“kentlilerle burjuvalar centilmenlerden he-

⁵ Harrison, *Description of England*, Cilt III, böl. IV (basım tarihi 1577; alıntılaman Gibbins, *Ind. in E.*, 4. basım, 1906, s. 323). Elisabeth dönemindeki Gentry’nin oluşma biçimine dair elimizde bulunan tablo net değildir. Camden, *Britannia*, 1590, s. 106, tümüyle genel bir çerçevede şöyle diyor: “Generosi (i.e. Gentlemen) vel promiscue nobiles sunt, qui natalibus clari aut quos Virtus aut Fortuna e faece

men sonra geliyor, bununla birlikte, centilmenlerle aralarında dönüşümlü olarak sık sık mülk-alışverişi oluyordu.”] Bu anlayış, 17. yüzyılın sonlarına ve 18. yüzyılın başlarına doğru esaslı bir biçimde değişmiştir; sırf zenginliğe ulaştı diye bir tüccarın çocuklarının *bir ya da iki kuşak sonra* centilmen olmaları mümkün değildir artık. Defoe’nun yaklaşık olarak temsil ettiği düşünce de budur:

“Trade is so far here from being inconsistent with a Gentleman that *in short* trade in England makes Gentlemen, and has peopled this nation with Gentlemen; for *after a generation or two* the trades men’s children, or at least their grand children, come to be as good gentlemen: as those of the highest birth and the most ancient families.”⁶

[“Tüccarlık burada centilmenlik konumuyla bağdaştıramaz değildir, öyle ki, *kısaca söylemek gerekirse*, İngiltere’deki ticaret, centilmenleri tayin etmekle beraber bu ulusu da centilmenlerle doldurmuştur; çünkü *bir ya da iki kuşak sonra* tüccarların çocukları, ya da en azından torunları, o en köklü ve en soylu aileden gelen seçkin centilmenlerle bir tutuluyor.”]

Elbette burada, zenginliğe ulaşmış bir tüccarın oğulları ya da torunları söz konusudur yalnızca (‘tüccar’ kavramı Defoe’da hem toptancı hem de perakendeci tüccarı niteler). Ama yine de, zengin olmak, centilmen olmak için yeterli değildir: Defoe tüccarları, hattâ pek olumsuz koşullarda yaşayan centilmenlere kıyasla çok daha iyi bir gelire sahip olan en zengin tüccarları bile, centilmenlerden kesin bir biçimde

hominum extulit” [“Doğuştan veya kendi güçleriyle ya da talihlerinin yardımıyla pislikten kurtulmuş olan soylular (yani, centilmenler)”].

⁶ Defoe, *Complete English Tradesman*, 2. basım, 1727, s. 310; 5. basım, 1745, 1, 322. (İlgili kısım her iki baskıda da aynıdır.)

ayrı tutar.

İşini elinde bulundurduğu sürece bir tüccar, “fellow”larının (meslektaşlarının) arasında yaşar: diyelim ki işten elini eteğini çekti, o zaman duruma göre centilmenlerle ilişkisini sürdürür, hattâ bir centilmen bile olabilir artık [“Commencing a Gentleman”].⁷

Ayrıca Defoe birçok Gentry üyesinin, sonradan zengin olma rotürlerin oğul ve torunlarını kabul etmeyi bir kenara bırakın, bu rotürlerin kendilerini bile hiçbir biçimde kendi saflarına katmaktan yana olmadıklarını söyler.⁸ Şu halde paranın gücü, kanımca, bu dönemde iyiden iyiye hissedilmeye başlıyor: 18. yüzyıl boyunca da tam bir zafere ulaşıyor.

Yüzyılın ortalarına doğru yazan Postlethwayt, Miede-Bolton⁹ ve diğerlerinin sahip olduğu anlayış ise biraz daha serbest bir anlayıştır: gerçi ticaret adamı (hattâ işlek bir dükânı olmayan toptancı bile) ancak kendince emekliye ayrıldıktan sonra centilmen olabilir, ama: “As to Merchants (ki bunlar denizaşırı ticaretle uğraşanlardır) ...they deserve indeed to be ranked among Gentlemen” [“...kuşkusuz onlar da centilmen sınıfından sayılmayı hak ediyor”]; oysa Gregory King, 1688 İngilteresi’nin gelir dağılımı çerçevesinde daha önce sözü edilen görüşlerinde, denizaşırı ülkelerle ticaret yapan tüccarları bile centilmenlerden ayrı tutmaktadır. 19. yüzyılın başlarında “kamuoyu” ile ilgili düşüncelerini açığa vuran yazarlar, her ne kadar zanaatkârlığı ya da işlek bir dükânâna sahip olmayı centilmenlikle bağdaştırılamaz sayıyorsa

⁷ Defoe, 1. böl., 5. basım, 1, s. 224 ve devamı.

⁸ Defoe, 1. böl., 2. basım, s. 313; 5. basım, 1, 324.

⁹ Postlethwayt, *Dict. of Comm.*, “Commerce” maddesi; Miede-Bolton, *The Present State of Great Britain etc.*, 10. basım, 1745, s. 156.

da fabrikatörlüğü ya da tüccarlığı (tam anlamıyla) bağdaştırabiliyordu.¹⁰

Ancak en önemlisi şudur: bütün bir erken kapitalist çağ boyunca, zengin adamın sonuçta toplumsal olarak daha seçkin bir zümreye, yani “soyluluğa”, Gentry’ye dahil olmayı hedeflemesi gerektiği düşüncesi egemendir; ama aynı zamanda bu soyluluk kastının feodal niteliği ise, tek başına zenginliğin değil de iş yaşamından belli bir uzaklık, aile geleniğinin korunması türünden –bir centilmenin doğal âdetlerinde armasını sürdürmek adına ifadesini bulan tümüyle burjuva dışı sayılması gereken– özelliklerin soyluluğa dahil edilmeyi sağladığı sürece değişmeksizin kalacaktır. Bu noktada Defoe, bizleri, arma dairesine hücum edip “daha seçkin” bir soy atası bulmak umuduyla soy kütüklerini didik didik eden sonradan zengin olma bakkalcılara dair tekrar bilgilendirmektedir: “We see the tradesmen of England, as they grow wealthy, coming every day to the herald’s office, to search for the coats of arms of their ancestors, in order to paint them upon their coaches, and engrave them upon their plate, embroider them upon their furniture, or carve them upon the pediments of their new houses... In this search we find them often qualified to raise new families, if they do not descend from old; as was said of a certain tradesman of London, that if he could not find the ancient race of gentlemen, from which he came, he would begin a new race, who should be as good gentlemen as any that was before him.”¹¹

[“Gittikçe zenginleşen İngiliz tüccarlarının, daha sonra faytonlarına çizmek, sofrta takımlarına işlemek, mobilyala-

¹⁰ Charles R. Dodd, *Manual of Dignities etc.* (1843), 251.

¹¹ Defoe, 1. böl., 2. basım, s. 311; 5. basım, 1, 323-324.

rına nakşetmek ya da yeni evlerinin alınlıklarına oymak için atalarının hanedan armalarını araştırmak üzere her gün arma dairesine geldiklerini görüyoruz... Bu araştırma sonrasında köklü bir soydan gelmediğini öğrenenleri, yeni aileler kurmaya yönelmiş buluyoruz; tıpkı, dayandığı köklü bir centilmen soyunu bulamayacak olursa, en az kendisinden önceki centilmenlerinki kadar seçkin olan yeni bir soy başlatacağını söyleyen Londralı bir tüccarda olduğu gibi.”] (Ne var ki, yalnızca kahır lütuf haline getirmek demekti bu.)

Gelgelelim, soylulukla zenginlik arasındaki bağ her iki zümreye ait oğul ve kızların evlenip çocuk sahibi olmasıyla daha da güçlenecektir. Soylularla türediler arasında oluşan bu türden bağlar, İngiltere’de hiç yoksa Stuart’lardan beri gündelik gelişmeler arasında sayılmaktadır. Eğer Sör William Temple, soylu ailelerin kentlilerle evlenmesinin ardından, “üstelik tamamen para için” (“for downright money”), yaklaşık 50 yıl geçtiğini gerçekten saptadıysa,¹² o zaman bu olağanüstü gözlemcinin büyük şahsiyetini de göz önünde bulundurarak, söz konusu kan kaynaşmasının başlangıcını pekâlâ I. Jacob’un saltanat sürdüğü döneme dayandırabiliriz. Bilindiği üzere 100 yıl sonra, Defoe’nun kaleme aldığı dönemde, soylu kesimi ile burjuva kesimi arasındaki evliliklerin sayısı her halükârda oldukça yüksektir; çünkü Defoe, olağan gelişmelerden söz eder gibi değiniyor bunlara. Elbette, öncelikle asilzadelerdi armalarını yeniden yaldızlamak için tüccar zümresinin zengin kadın varisleriyle evlenen. Defoe yüksek soylularla küçük esnaf kızları arasında

¹² Lecky bu alıntıyı *İngiltere Tarihi* adlı kitabının II. cildinden (II. anabablık), *Miscellanea*’dan yapıyor. *Miscellanea*’nın benim elimde bulunan örneğinde ise (Cilt 1, 1680; Cilt II, 1690) bu alıntıyı bulamadım.

gerçekleşen bu tür evliliklerin 78 tanesini sıralıyor;¹³ tek tek her birini burada nakletmenin bir anlamı yok; çünkü örneğin Lord Griffin'in Lincolnshire'dan Well'li bir tüccar kızı olan Mary Weldon'la ya da Lord Cobham'ın Southwark'lı bir bira üreticisinin kızı olan Anne Halsey ile evlenip evlenmediğinin temelde hiçbir önemi yok; bu evliliklerde bizi asıl ilgilendiren şey, 18. yüzyıl İngilteresi'nde (soyluların sayısıyla kıyaslandığında) halihazırda bürünmüş oldukları kitlesel görünümleridir.

Seçkinlikle ticaretin birbirini tamamladığı duygusu, bütün o önceki dönemlerde *Fransa*'da, İngiltere'den bile daha şiddetli olarak her zaman için hâkimdi. "Eğer yeryüzünde küçümseme diye bir şey varsa, o da tüccar için geçerlidir" ("s'il y a mépris au monde il est sur le marchand"): Henüz IV. Henry döneminin tanıklarından birisi, üst sınıftaki havayı işte böyle tanımlıyor.¹⁴ Gerçi soylu da olursa, kâr getiren işlere seve seve girilir, en köklü ve en seçkin ailelere bile mensup olursa sonradan zengin olma esnaf kızlarıyla evlenilirdi; özel müşavirlik unvanını terkedip daha kazançlı olan maliye memurluğuna (günümüzde buna banka yöneticiliği derdik, oysa o zamanlar maliyecilikti adı) geçmelerine kimse hor gözle bakmazdı. Ama yine de rotürler *hor* görülmekteydi işte. Fakat 18. yüzyıl boyunca itibar yönünden yükselişe geçen ise daha çok *Haute finance** idi; Cotteblanche ya da Du Plessis Rambouillet derecesindeki Turcaret'lerin, henüz 17. yüzyılda aristokrat camiaya sıçradığını görüyoruz.

¹³ Defoe, 5. basımın XXIV. anabaşlığı, 1. böl. (2. basım bu bölümü henüz içermiyor).

¹⁴ Laffemas, *Traité du commerce de la vie du loyal marchand* 1601; G. Fagniez, *L'économie sociale de la France sous Henry IV.* (1897), 253.

* *Haute finance*: para babaları. (ç.n.)

La Bruyère'in öylesine hoş bir biçimde ifade ettiği gibi o *büyük* zenginlik, ayaktakımıyla uzlaşmıştır: "Si le financier manque son coup, les courtisans disent de lui: c'est un bourgeois, un homme de rien, un malotru; s'il réussit, ils lui demandent sa fille!" ["Maliyeci başarısızlıkla pençelediğinde saray adamları onun için: o bir burjuva, bir hiç, bir hödük-tür, der; başarılı olduğunda ise, hemen gidip kızını isterler."] Ancak kapitalizm öncesi kültürle erken kapitalist dönem kültürünün bütününe yayılmış olan bir duygudan da tam olarak kurtulamamışlardır: itibarlı bir erkeğe para harcamak yakışır, kazanmak değil. Her zaman için anmaya değer olan şu sözleri ilkin Montesquieu sarf etmiştir: "Maliyecinin kazanç getiren mesleği nihayet saygıdeğer bir meslek olmayı da vadettiğinde her şey kaybedilmiştir artık! O zaman bir tiksindir sarar bütün diğer mevkileri; tüm anlamını yitirir şeref; ağır işleyen ve doğal olan araçlar kendilerini göstermekten yoksun kalır; yönetim ise temelden sarsılmıştır artık"(frappé dans son principe).

Bu duyguyu besleyenler yalnızca feodal cemiyetin üyeleri değildi: bu duygu genel olarak, o büyük "*misera contribuens plebs*" kitlesinin üzerinde yükselmeye başlayan belirli bir halk tabakasında daha da yaygındı. Diğer meslek gruplarının mensuplarından kendilerini "burjuva" kimliğiyle ayrı tutacak olan daha iyi, daha zengin tüccar ve kapitalist bir girişimci olma çabaları da bu tabakadan doğmuştur (söz konusu çabalardan yeri geldikçe söz edeceğiz): ancak her şeyden önce, zenginleşmiş rotürlerde gözlenen soyluluk özlemi de onlardan doğmuştur. Muhtemelen bu özlem bütün diğer ülkelere kıyasla Fransa'da çok daha güçlüdür, ne de olsa Fransız soyluluğu siyasi yönden de imtiyazlı bir konumdaydı; ona dahil olmak ise yalnızca toplumsal olanakların

önünü değil, kayda değer oranda maddi olanakların da önünü açıyordu.

Soyluluğun, zenginliğe ulaşmış iş adamlarınca nasıl takviye gördüğünü öteden beri gözlüyoruz. Bu olgu, bütün ülkelerde öncelikle ortaçağdan bu yana –hattâ neredeyse çok daha önceki zamanlardan bu yana diyesim geliyor– kendisini açıkça belli eden bütünüyle genel bir olgudur. *Alman kentlerindeki* ailelerin sürekli olarak alttan takviye gördüğünü, yani ticaret ve zanaat işinde yıldızı parlayıp yükselenleri kendi çevrelerine dahil ettiklerini artık biliyoruz;¹⁵ aynı durumun *İtalyan kentlerinin*, henüz ortaçağın erken döneminde zenginleşmiş tüccarlardan oluşan soylu aileleri için geçerli olduğunu,¹⁶ keza *İngiliz* aristokrasisinin de öteden beri *Artes sordidae* (bayağı halk) tabakasından takviye gördüğünü biliyoruz: Anglosakson hukuk kaynaklarında geçen ve İngiliz kralı Athelstan'ın pek dikkate alınmayan, ama bence önemli olan bir hükmünü hatırlatmak istiyorum; şöyle der hükmünde:¹⁷ "And if a merchant thrived, so that he fared thrice over the wide sea by his own means (craft), then was he thence forth of thane-right worthy." ["Ve bir tüccar kendi olanaklarıyla (gemisiyle) üç kez engin denizi aşabilecek ka-

¹⁵ Bkz. yeniden Strieder, *Genesis d. mod. Kap.*, 40, gerek orada sunulan literatür, gerekse Rud. Häpke, *Die Entstehung der großen bürgerlichen Vermögen im M. A.*, *Schmollers Jahrb.* 29, 245 vd.

¹⁶ Bkz. yeniden H. Sieveking, *Die kapitalistische Entwicklung in den italienischen Städten des Mittelalters*, *Vierteljahrschr. f. Soc. u. W.-Gesch.*, 7, 73.

¹⁷ B. Thorpe'da "Ranks 6", *Ancient Laws institutions of England* 1 (1840), 193. Yayımcının notu: "It is possible that craeft (craft) may here as at the present day signify a vessel." ["Muhtemelen 'craeft' burada günümüzdeki anlamıyla gemi demektir."]

dar talihli olabildiyse, artık soyluluğu da hak etmiştir.”] *Fransız soyluluğunun* oluşmasında durumun bundan daha farklı olmadığı da kendiliğinden anlaşılmaktadır.¹⁸

Ama yine de şu noktanın gözardı edilmemesi gerektiğini düşünüyorum: zengin bir tüccar ya da maliyecinin 13. mü yoksa 17. yüzyılda mı soyluluğa getirildiği temelde çok şeyi değiştirir. O zamanlar feodalizmin egemenliği sınırsız boyutlara ulaşmıştır: soyluluk neredeyse tamamen şövalye kökenli toprak sahiplerinden oluşuyordu; soyluluğun kucağına atılan rotür ise, kısa sürede gerek içsel gerekse dışsal olarak uyum sağladığı feodal dünyanın yaşam tarzında, bırakınız en ufak bir değişikliğe gitmeyi, sünger misali bu yaşam tarafından emilmiştir: bütün bunlar, mevcut olanla sonradan katılan arasında süregiden güç ilişkilerinin birer sonucudur: diğerine kıyasla beriki devede kulaktır. Bir asır sonra ise, eski feodal soyluluğun saflarına katılım, berikiyle biricik, tek biçimli bir kitleye doğru kaynaşmış görünüyor; ve 1550 dolaylarında Cenova ya da Floransalı, İngiliz ya da Fransız kökenli “eski aileler”den, yani soy ağaçları 200 yıl öncesine ya da daha eskilere uzanan ailelerden geriye kalan fertlere bakarak atalarının bir zamanlar serbest mi çalıştığını, derebeyi mi olduğunu ya da bakan veya hamal mı olduğunu kestirmek en iyi halde bile olanaklı değildir: bütün hepsi de “feodal soylular”dandır ve ortaya çıkışları da, kitleler halinde yeniden kurulmuş olan o soylu ailelere kıyasla, diyeceğim 17. yüzyıldan bu yana neredeyse tamamı meslek gruplarından çıkmış olan ve yüksek sayıları ile zamanın koşulları

¹⁸ H. Pigeonnew'daki sayısız örneklere bkz.: *Hist. du commerce de la France*, 1 (1885), s. 397 vd.; ve G. D'Avanel, *Hist. écon. de la propriété etc.* 1 (1894), s. 144 vd.

sayesinde soyluluğun bütün bir yapısı üzerinde elbette belirleyici bir etkide bulunmuş olan o ailelere kıyasla farklı olmuştur.

Kısaca şunu demek istiyorum: eğer toplumsal dönüşüm, soyluluğun para gücüyle kaynaşmasından hareketle izlenecekse, zenginleşmiş ortaçağ burjuvasının soylulaştırıldığı birkaç örneği sıralamanın ve bunları bir solukta yeniçağın başlangıcından bu yana rotürlerin soyluluk saflarına akın etmesiyle birlikte telaffuz etmenin pek bir anlamı yok. Tarihin değişik dönemlerine has özelliklerin ayrımını yapabilme gücü ve sezgisi yalnızca en iyi tarihçilere özgüdür.

Fransa için dönüm noktası yaklaşık olarak 16. yüzyılın sonu, 17. yüzyılın başlarına doğru söz konusudur: bir seferde yeni soyluluğu doğuran devasa kaynaklar fışkırmıştır: ilk olarak, IV. Henry dönemiyle birlikte, yeni sanayilerin kurulmasını teşvik amacıyla soyluluğun, özellikle sanayicilere dağıtılması iyiden iyiye artış gösterir;¹⁹ ikinci olarak, 1684 tarihli “Édit de la Paulette” fermanı ile satın alma memuriyetleri kalıtsal hale getirilir; bu ise sistemde değişiklik demektir; çünkü genelde soylulukla bağlantılı olan *Grande robe*, aslına bakılırsa, sermaye dünyasından, yani zenginlerden oluşuyordu;²⁰ üçüncü olarak, 1614’te feodal toprak sahipliğinin de, öteden beri kendini hazırlamış olan rotürlere devredilmesi bilfiil yasal addedilmiştir.²¹ Soyluluğun bu biçimde elde edilişi, Fransa için büyük bir öneme sahipti: 18. yüzyılda ortalık, ellerindeki unvana basitçe bir soylu mülkü satın ala-

¹⁹ Levasseur’deki örnekler, *Hist. des classes ouvrières*, 2² (1900), 175, 200.

²⁰ Ch. Normand, *La bourgeoisie française au XVII sc.* (1908), 9 vd., 21 vd., 64 vd..

²¹ G. D’Avenel, 1. c. 1, 144 vd., 208 vd.

rak ulaşmış olan türeme derebeylerinden geçilmiyordu. Zenginler, tıpkı günümüzde egzotik madalyalarla süslendikleri gibi, soylulara ait madalyalar takıyordu. Sözelimi Moirans' daki küçük bir meyhanecinin oğlu olan Paris Montmartre kendisini bir vaftiz sırasında Sampigny Kontu, Dagouville Baronu, Brunoy Senyörü, Villers Senyörü, Foucy Senyörü, Fontaine Senyörü, Chateauneuf Senyörü vesaire olarak takdim eder.

Soyluluğa ulaşmanın bu üç yoluna, 17. yüzyılın sonlarına doğru bir yenisi eklenmiştir: dördüncü olarak, satın alma: 1696'da 500, 1702'de 200, 1711'de de 100 adet soyluluk sertifikası satılmıştır.

Sonuçta, Fransız soyluluğunun asilleştirilmiş Turcaret'lerden oluşmasına şaşmamak gerekir. Cherrin'in, 17. ve 18. yüzyıllarda Fransa'da "Noblesse" denilen şeyin esasen "du tiers état enrichi, élevé, décoré, possessionné" ["zenginlik, yücelik, nişan ve mülkiyete ulaşmış 'üçüncü konum'"] olduğunu söylemesinde ya da 18. yüzyılın ortalarına doğru Marquis d'Argenson'un, soyluluğun parayla elde edilmesindeki kolaylıktan yararlanarak kısa sürede soylulaşmayacak hiçbir zenginliğin olmadığını yazmasında hiçbir abartı yoktur.

Fransız Devrimi sonrasındaki mevcut soylulara dair sahip olduğumuz kesin istatistikler bu yargıları doğrular niteliktedir: o zaman için 26600 soylu aile vardı; bunların yalnızca 13-14000'i gerçek soyluluğa dahildi ("noblesse immémoriale ou de race"); oysa kalanların neredeyse 4000'i memuriyetten gelmeydi. *Haute finance*'ın Fransız soyluluğunun oluşmasındaki payı ise, soyluların miras sahibi zengin rotür kızlarıyla yaptıkları sayısız evlilikleri burada da göz önünde bulundurduğumuzda, söz konusu rakamların dile getirdiğinden çok daha büyüktür.

Bu kaynaşma sürecinin, bu konuda veryansın eden yaşlı gürültücü Marquis de Sully'nin sözlerine kulak verecek olursak, açıkçası 17. yüzyılın başlarında tamamen iş başında olduğunu görebiliriz: "que les idées sont changées et que l'or met le prix à tout. Et comment cela n'arriverait-il pas, puis qu'on voit la Noblesse elle-même penser sur cet article précisément comme le peuple et ne pas se soucier de mêler, *par une bonteuse alliance*, avec un sang pur et illustre celui d'un Roturier, qui ne connaît que le change, la boutique, le comptoir ou la chicane?" ["...kavramların öylesine değiştiğini ve her şeyi paranın belirlediğini. Hem nasıl öyle olmasındı ki, eğer bilfiil soylular bile bu konuda tıpkı halk gibi düşünüyor ve utanç verici bir evlilik yoluyla saf ve yüce kanını, para işlerinden, bakkalcılıktan, tezgâhtan ya da hilekârlıktan başka bir şey bilmeyen rotür'ün kanıyla tasalanmaksızın karıştırıyorsa?"] "Ce renversement est déplorable" ["Bu dönüşüm dehşet vericidir"] diyerek de noktalar markimiz şikâyetini. 150 yıl sonra ise artık soylular çevresinde de farklı düşünülmemektedir: "Hatırat"ın²² yayımcısı M. de l'Ecluse (1752), bir keresinde markinin şikâyetlerine değinirken özür sözleri eklemekten edemez. Ve aynı dönemde Pecquigny Dükü, maliyeci La Mosson Montemartre'in 1 700 000 L. drahomalı kız kardeşini aldığıında Chaulnes Düşesi oğluna şunları demiştir: "Mon fils, ce mariage est bon; il faut bien que vous preniez du fumier pour engraisser vos terres." ["Evladım, bu evlilik pek yerinde; toprağınızı bereketli kılmak için pekâlâ onu gübrelemeniz gerekir."]

Her zaman net görebilen Mercier'nin yaptığı durum çö-

²² Sully, *Mémoires*, s.a., 1601; éd. 1752, 4, 12 vd.

zümlemeleri elbette gerçeklere bütünüyle uyuyordu:²³ “La finance est alliée aujourd’hui à la noblesse et voilà ce qui fait la base de sa force réelle. *La dot de presque toutes les épouses des seigneurs est sortie de la caisse des fermes.* Il est assez plaisant de voir un comte ou un vicomte, qui n’a qu’un beau nom, rechercher la fille opulente d’un financier; et le financier qui regorge de richesses, aller demander la fille de qualité, nue, mais qui tient à une illustre famille ...” [“Günümüzde para gücü soylulukla ittifak kurmuştur; gerçek gücünün temelinde yatan da işte budur. *Neredeyse her bir derebeyi karısının drahoması çiftlik kasalarından geliyor.* Sözgelimi, soylu adından başka hiçbir şeyi olmayan bir Kont ya da Vikontun nasıl zengin maliyecilerin kızlarına talip olduğunu ve zenginlikle dolup taşan bir maliyecinin de varlıksız ama yine de yüksek rütbeli bir aileden gelme bir kıza talip olduğunu görmek, pek gülünç ...”]

Her ne kadar bütün bir listeyi ortaya sermek işe kestirme yoldan ulaşmak anlamına gelse de, olagelmiş sayısız evlilikleri adlarıyla birlikte burada sıralamaktan kaçınmak istiyorum. Yalnızca, (bu bakımdan on dokuzuncu ve yirminci yüzyıla oldukça benzeyen) 18. yüzyılın kendine özgü toplumsal koşullarının çok net görülebildiği birkaç eğlendirici örneğe yer vermek istiyorum:

Samuel Bernard’ın, genellikle “le Juif (Yahudi) Bernard” diye anılan oğullarından biri Coubert Kontu’dur: Marquis de la Coste’un kızı Mme. Frottier de la Coste Messelière ile evlenir; diğer oğul ise Paris parlamentosunda başkanlık satın alıp kendisini Rieur Kont’u olarak takdim etmiştir: o da, Mme. de Boulainvilliers ile evlenmiştir. Bu evli-

²³ (Mercier) *Tableau de Paris*, 2, 201, Ch. CLXXII.

lik yoluyla “Yahudi Bernard”, d’Entraygues, de Saint-Simon, Courtonner ve d’Apchon kontesleriyle müstakbel Mirepoix Markizi’nin büyükbabaları oluvermiştir.

Büyükbabası henüz uşak olan Antoine Crozat, kızını Bouillon prensliğinden Kont d’Evreux ile evlendirir. İki numaralı oğlu Baron de Thiers ise, Mme. de Laval-Montmorency ile evlenmiş, bu evlilikten olma kızlarının biri Marquis de Bethune ile diğeri ise Mareşal de Broglie ile evlenmiştir.

Crozat’nın kardeşi, kızını Montsampère Markisi Senyör de Glèves ile evlendirir.

Virillièr Dükü’nün akrabalarından bir hanımefendi, sonradan görme Panier ile evlenir.

Marquis d’Oise, Mississipien Andrè’nin kendisinden iki yaş büyük kızıyla evlenir (evliliğe kadar 20 000 L. kira ve 4 milyonluk drahoma karşılığında).

Berthélot de Pleneuf’ün kızı, Marquis de Prie’yle evlenir: hükümdarın meşhur sevgilisidir bu;

Prondre’un kızı, daha sonra Mme. de la Rochefoucauld oluverir;

Le Bas de Montargis ise, Marquis d’Arpajon’un kayınpederi ve Noailles Kontu’yla Duras Dükü’nün büyükbabası olur;

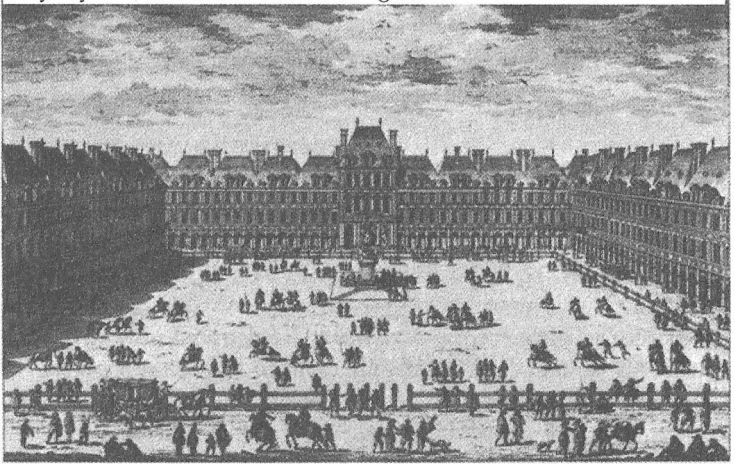
Babası hâlâ eski pantolon ticareti yapan Ollivier-Senozan, kızını, sonradan Tingry Prensi olan Kont Luce ile, Villemorien ise, Beranger Markisi’yle evlendirir;

Evreux ve Ivry kontları, Brissac ve Pecquigny Dükleri: hepsi, ama hepsi de, Turcaret’lerin kasalarına geçit veren o aynı zorlu yolu izlemiştir.

Sanki son yirmi yıl içindeki Amerikalı domuz yetiştiricilerinin kızlarının evlilik öyküleri rapor ediliyormuş gibi, öyle değil mi?

BÜYÜKKENT

17. yüzyıl sonlarında Place des Vosges, Paris

Kaynak ve Literatür

Bildiğim kadarıyla *büyükkent tarihiyle ilgili* olarak yararlanabileceğimiz herhangi bir *literatür* yok. Tek tek büyükkentlerin tarihini ele alan sınırsız sayıdaki yazılar, genellikle kentlerin salt hukuki ya da kuruluş tarihiyle ilgilidir. Bu kitaplarda ekonomik-kültürel bakış açıları çoğunlukla göz ardı edilmiştir. Bu nedenle, bütün bu kitaplardan burada ayrı ayrı söz etmemin hiçbir anlamı yok.

Erken kapitalist dönemdeki büyükkentlerin ortaya çıkışı ve yapısıyla ilgili olarak ileride söyleneceklerin neredeyse tamamını birincil *kaynaklardan* derleyip toparlamam gerekti. Bunlar arasında gezi notlarıyla diğer betimlemeler ilk sırayı alıyor. Mercier'nin *Tableau de Paris*'inin (12 cilt, 1781) başka hiçbir kent için bir benzerinin olmadığını söylemek gereksiz. 17. ve 18. yüzyıl Londrası'nı da aynı biçimde Defoe-Richardson, Miede-Bolton, Archenholtz ve diğerlerinin anlatımlarından yola çıkarak bütünü öğrenmek mümkün.

16. yüzyıl Napolisi için gerekli kaynaklar Gothein'in 1885 tarihli *Kulturentwicklung Süd-Italiens* adlı eserinde bulunabilir; 18. yüzyıl Napolisi için bkz. *Essai sur la société et les mœurs des Italiens*, 1782, Lettre LV suiv.

17. yüzyıl Madridi için Mme. d'Aulnay'ın (amacımız için yararlı olan) gezi notlarına ve anılarına, ayrıca Justi'nin *Velasquez ve Çağı*'na bakınız.

16., 17. ve 18. Yüzyılın Büyük kentleri

Bir önceki bölümde tanımlanan süreçlerin esasen bir yansıması biçiminde ortaya çıkan ve bütün bir kültür gelişiminde en büyük rolü oynamış olan olaylardan biri, 16. yüzyıldan beri bir dizi kentin nüfus bakımından hızla büyümüş olmasıdır; öyle ki, bu büyümeyle birlikte yepyeni bir kent tipi, yani, 18. yüzyılın sonuna doğru Londra ve Paris yapısında, yüz binlerce sakiniyle milyonluk modern kent görünümüne erişen kentler, “büyük kentler” meydana gelmiştir.

16. yüzyıl boyunca 100 000 nüfuslu kentlerin sayısı hızla artarak 13-14’ü bulur.¹

Öncelikle İtalyan kentleridir bunlar: Venedik (1563: 168 627, 1575/77: 195 863); Napoli (240 000); Milan (yaklaşık 200 000); Palermo (1600: yakl. 100 000); Roma (1600: yakl. 100 000); oysa Floransa nüfusu 1530 yılında henüz 60 000’lerde seyrediyordur.

Daha sonra İspanyol-Portekiz kentleri: Lizbon (1629: 110 800); Sevilla (16. yüzyılın sonunda 18 000 hane, yani yaklaşık 100 000 sakin); ve Hollanda kentleri: Antwerperler (1560: 104 972); Amsterdam (1622: 104 961).

¹ Bu rakamları, F. Beloch’un titiz çalışmasından alıyorum, *Die Entwicklung der Großstädte in Europa*, bu çalışma *Comptes rendus du VIIIe Congrès international d’Hyg. et de Dém.* (1894), s. 55 vd.’nda bulunabilir. Önerisine “*” imi koyduğum kent adlarına ilişkin rakamlar Inama-Sternegg’in, *Handwörterbuch d. Staatswissenschaft*’tının 3. makedesinden alıntılanmıştır. Dublin nüfusuna ilişkin rakamları Al. Moreau de Jonnés’de buldum, *Statistique de la Grande Bretagne*, 1 (1837), 88. Londra’ya dair son rakam, 1801 nüfus sayımının resmî sonucudur; Berlin’e dair rakam ise, Mirabeau d. J.’de sunulan (*De la monarchie prussienne*, 1 (1788), s. 395 vd.) Normandiya düzeneğine göredir.

Nihayet Paris ve Londra.

Genişlemesini önlemek amacıyla daha yüzyılın ortalarında kraliyet fermanlarının çıkartıldığı Paris'in (bu konuya az sonra değineceğim), 1594'te aşağı yukarı 180 000 olan nüfusu, muhtemelen din savaşları neticesinde azalmıştır.

Londra ise hızla büyümekte ve Elisabeth'in 1602 tarihli bir fermanından açıkça çıkarabildiğimiz gibi, yüzyılın sonlarına doğru aşırı nüfuslu büyükkent olmanın bütün belirtilelerine ev sahipliği yapmaktadır.² Londra nüfusunu Elisabeth dönemi için yaklaşık 250 000 olarak tayin etmeliyiz.

Ancak, 17. yüzyıl boyunca belli başlı büyükkentlerin nüfusunda azalma kaydedilir: Lizbon ve Antwerpler'in nüfusu 100 000'in altına düşer; Milan ve Venedik'te de belirgin bir düşüş yaşanır.

Buna karşılık büyükkent kervanına yenileri katılır: Viyana (1720: 130 000) ve Madrid.

Hemen ardından Roma, Amsterdam, Paris ve Londra büyümektedir. Yüzyılın sonunda Roma 140 000, Amsterdam ise 200 000 nüfusa sahiptir; Paris yarım milyona ulaşmış, Londra ise onu geçmiştir (1700: 674 350).

Londra bu yüzyıl boyunca ağır aksak büyüyorken, Paris açıkçası tepeye doğru koşar adım tırmanmış, özellikle ilk iki Bourbon'un tahtta olduğu dönemde de ani yükselişini yaşamıştır. Kentin daha fazla büyümesini engellemek için yeni evlerin yapılmasını yasaklayan, yukarıda sözünü ettiğim malum tuhaf fermanlara artık daha sık rastlıyoruz: "Reconnaisant que l'augmentation de notre bonne ville de Paris est grandement préjudiciable." "Attendu que l'intention de Sa

² Rymer, *Foedera*, 16, 448'de betimlenen genelge metnini, Anderson, *Orig.* 2, 209'da kısaca yeniden veriyor.

Majesté a été que sa ville de Paris fût d'une étendue certaine et limitée ..."

["Anlaşılacağı üzere güzel kentimiz Paris'in büyümesi son derece zararlıdır." "Majestelerinin niyetinin, Paris kentinin genişlemesini belirli bir sınırdan tutmak olduğu dikkate alınması ..."]

(Bu yasaklarda lonca düzenlerinde akla gelene benzer bir isteğin dile getirildiği söylenebilir: organik bir yapıyı yetkinleştirme çabası; kapitalist doğanın acımasızca büyüme ve nicelleşme eğilimlerini engelleme çabası; eski geçimsel ve sınıfsal olanın, kazanç güdüsünün sınırsızca yayılma hırsı karşısındaki çabası.)

Elbette yasaklar hiçbir semere vermedi; yinelenmelerine karşın (1627, 1637) Paris tam da bu on yılda alabildiğince büyümüştür. Muhakemesi güçlü bir tarihçi (Baudrillard) XIII. Ludwig Parisi'yle Liga'nın arasında, bunlarla üçüncü cumhuriyet Parisi arasındaki farktan daha büyük bir fark olduğu görüşünde. Dönemin çağdaşlarının ilgili dönüşümü ne denli şiddetle hissettiklerini, Corneille, 1642'de yazmış olduğu *Le Menteur* (Yalancı) adlı komedisinde şöyle dile getiriyor (perde 2, sahne 5):

"Toute une ville entière, avec pompe bâtie
Semble d'un vieux fossé par miracle sortie
Et nous fait présumer, à ses superbes toits,
Que tous ses habitants sont des dieux ou des rois."
["Bütün bir kent, tüm görkemi içinde
çamurdan doğmuş mucizevi biçimde;
Biz de sanıyoruz ki, muhteşem çatısı altında,
bütün sakinleri ilahi ya da krallar gibidir."]

18. yüzyıl, beraberinde aşağıdaki değişiklikleri getirmiştir:

Moskova, Petersburg, Viyana ve *Palermo'nun (1795: 200 162) nüfusu 200 000'i aşar. Dublin ise bunlardan pek geri kalmaz (1798: 182 370, 1753: 128 870, 1644: 8 159).

100 000'in üzerine çıkan kentler: Hamburg, Kopenhag, Varşova. Berlin 141 283'e (1783), *Lyon 135 207'ye (1787) ulaşır.

*Napoli nüfusu yarım milyona (1796: 435 930), Londra nüfusu da bir milyona yaklaşır (1801 sayımlarına göre 864 845).

Devrimin patlak verdiği sırada Paris nüfusu 640-670 000 arasındadır.

Büyükkentlerin Oluşması ve İçdüzenleri

Ancak bu kentlerin böylesine büyümelerini sağlayan etmenin ne olduğuna bir göz attığımızda, esasen ortaçağdakilere benzer *kent mimarlarını* görürüz iş üstünde. Erken kapitalist çağın büyükkentleri dahi (en çok da onlar!) kusursuz bir anlamda tüketici kentleridir. Büyük tüketiciler, hepimizin bildiği kişilerdir: prensler, ruhban sınıfı ve derebeyleri; bunların arasına yepyeni ve önemli bir zümre katılıyordur artık: *Haute finance* (bu zümre ayrıca "tüketici" olarak da nitelendirilebilir; ancak, Allah göstermesin! ekonomi politik organizma içindeki "üretici" işlevlerini kesintiye uğratmak istemeyiz tabii). Bundan dolayı da en büyük kentler, en büyük (ve en çok sayıdaki) tüketicilerin ikametgâh bölgeleri oldukları için büyüktür; şu halde kentler, esasen yapılarının genişlemesini, ülkenin kent merkezi noktalarındaki tüketimin yoğunlaşmasına borçludur.

Bu düşüncenin doğruluğu ilk aşamada *e contrario* bir biçimde kanıtlanabilir: "üreticilerin", yani sanayi ve ticaretin,

meskûn mahallerini henüz küçük orta sınıfın dışında bir yerde geliştirebilmiş durumda olamadığını belirterek.

Bir seyyahın 18. yüzyılın ortalarına doğru "the largest, most populous and flourishing place in the island and one of the principal cities of Europe" ["adadaki en büyük, en kalabalık ve en gelişkin bölge; aynı zamanda Avrupa'nın önde gelen kentlerinden biri"]³ diye tanımladığı Bristol gibi salt ticaret kentlerinin, ya da o dönem için İngiltere'de yeni yeni yeşeren Exeter, Lynn, Norwich, Yarmouth vb. ticaret kentlerinin nüfusu 30-40 000'i geçmiyor; oysa Londra bu arada çoktan yarım milyonu aşmıştır bile. Ne var ki genel olarak sanayi bile henüz büyük bir kent kuracak güce sahip değildi. Henüz 18. yüzyılın sanayi merkezleri, İngiltere'de New Castle, Glasgow, Leeds, Manchester, Birmingham, Almanya'da ise Iserlohn, Paderborn, Jauer, Hirschberg gibi maden ocağı ya da ev endüstrisi merkezleri orta büyüklükte, çoğunlukla da küçük kentlerdir. 18. yüzyılın sonuna kadar gerek Büyük Britanya gerekse Almanya, başkentlerinin dışında 100 000 nüfuslu bir kente sahip değildir.

Amsterdam ya da Hamburg gibi "ticaret kentlerinin", bizi ilgilendiren dönem için büyükkent niteliğine büründükleri yerde yapılacak daha kapsamlı bir araştırma, kentin, büyümesini emtia ticaretinin dışındaki bambaşka güçlere borçlu olduğunu kısa bir süre sonra gösterecektir.

19. yüzyıldan önce üretim kenti olarak büyükkent saflarına katılmış olan yegâne kentin adını zikredebilirim yalnızca: Lyon, erken kapitalist çağın en büyük lüks sanayiinin meskeni (her ne kadar para trafiği elbette bizzat Lyon'da bile

³ Daniel Defoe, *A Tour through the Islands of Great Britain*. İlk yayımlanış tarihi: 1724. Alıntı yaptığım, 8. basımdır, 4 cilt, 1778, 2, 253.

kentin büyümesinde pay sahibi olmuş olsa da).

Ne var ki, genel-kapitalist gelişimin baskısı altında ülkenin özelliklerine pek fazla aldırmış etmeden, ilk büyük kentlerin oluşmasına, ama oldukça eşit bir biçimde oluşmasına yol açan ögenin, gerçekte tüketimin yoğunlaşması olduğunu doğrulayan bilgi de aynı biçimde kolaylıkla görülebilir artık.

Bu iddiaların doğruluğunu, 17. ve 18. yüzyılın en önemli büyük kentlerinden örnekler vererek kanıtlamaya çalışacağım.

1. BERLİN. Esasen yalnızca saray, memurlar ve askeriye'nin kent kurucuları olarak yer aldığı tipik bir başkenttir. Berlin, henüz 18. yüzyılın ikinci yarısında başlar büyüme hızını artırmaya: ancak 1760'ların başında nüfus sayısı ilk yüz bini aşar. Fakat buna rağmen Berlin 18. yüzyılın sonunda bile neredeyse bütünüyle –bu yüzden de kuşkusuz yoksul– bir asker ve memur kentidir. 1783 yılında garnizonun nüfusu, kadını ve çocuğuyla, 33 088'den daha az değildi; bu, sayısı 141 283'ü bulan toplam nüfusun %23'üdür (1895'te ise 29 448 ya da %1.8). Devlet ve kent memurlarının sayısı 3433 iken, aile fertleriyle birlikte bu sayı yaklaşık 13 000'dir. Bütün bunlara ise inanılmaz oranda (10 074) hizmetçi ekleniyor; öyle ki bu üçü, nüfusun saray bağlantılı bölümüyle birlikte ele alındığında 56 000'in üzerinde insanı, yani toplam nüfusun beşte ikisinden fazlasını oluşturuyordu.⁴ Zavallı Prusya Kralı'nın bu bursiyerlerinin ne kadar yoksul olduğunu, yalnızca aynı sayıdaki insana ev ve iş verilebiliyor olmasından görebiliriz. Herhalde dönemin Londra ve Paris'i'nde o aynı 50 000 nefer, en az 2-300 000 canın yaşayabileceği bir kent kurardı.

2. AMSTERDAM. Amsterdam da öncelikle bir başkenttir.

⁴ Mirabeau, 1. c.

Bunun böyle olduğunu, 17. yüzyılın sonuna doğru sarayın kentten taşınmasıyla birlikte bütün alanlarda hasarlara yol açılmış olmasından anlayabiliriz.⁵ Fakat bu sayede açılan boşluk, kısa sürede doldurulmuştur: Amsterdam, koca Avrupa’da devlet alacaklarının meskeni haline gelir; dünyanın en yüksek sömürge kazançları da Amsterdam’da ziyan edilir.

3. VENEDİK. Amsterdam’la benzer bir nitelik taşır. Önceki döneme ait büyük miktardaki sömürge serveti, sayıları zaten kabarık olan “*terra ferma*” sahiplerinin sayısını kısa sürede daha da artıran doymuş, aşırı zengin bir rantıye sınıfı yaratır. Kreta’nın sömürgeci aileleriyle ilgili olarak henüz 15. yüzyılda şunları duyuyoruz: “Bir kısmı büyük bir servet elde etmişti; şimdi Venedik’te yaşıyor, faizini yiyorlar.⁶ Ancak Venedik’in, sömürgelerini tamamen yitirinceye kadar Avrupa’nın en büyük üçüncü devletinin başkenti olduğunu da asla unutmamak gerekir. Venedik’te israf edilen büyük zenginlik, sayısız yabancıyı buralara çekmiş; onları olağanüstü zengin, lüksle bezenmiş sefiş bir yaşam tarzına sürüklemiştir; öyle ki, 16. yüzyılda Venedik, Roma’yla birlikte anılan en ünlü kent olmuştur: 1565’te bir kâtibin tanımıyla, “*sede principalissima del piacere*” [“zevkin başkenti”]; Hentzner’in *Itinerarium*’unda da (1617) denildiği gibi “*paradisus delitiarum*” [“zevk cenneti”].⁷ En çok da şenlikleri ve kadınları cezbediciydi.

4. ROMA. Gregorovius’un 16. yüzyılda, öncelikle mekân-

⁵ Örneğin B. Berg’i okuyunuz, *De Refugiés in de Nederlande etc.* 1(1845), 269 vd.

⁶ E. Gerland, *Kreta als venetianische Kolonie (1204-1669)*, *Historisches Jahrbuch* içinde, 20 (1899), 22.

⁷ H. Simonsfeld’deki Venedik betimlemelerine bakınız, *Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig*, 2 (1887), s. 265 vd.

sal genişlemesinden dolayı bir zamanların “yegâne dünya kenti” olarak söz ettiği Roma, değişik nitelikte pek çok güçlü kemirgeni bir araya getirir:

ilk olarak, şaşaalı saray güruhuyla birlikte, Katoliklerin bağışları ve çoğunlukla da oldukça yüksek olan aile gelirleriyle yaşayan Papa’yı;

ikinci olarak, sözgelimi 1500 yılında 200 000 tanesi Roma’da bulunmuş olan hacıları;

üçüncü olarak, kardinal ve monsenyörleri: Cartesius’un “De Cardinalatu”daki sözlerine bakılacak olursa,⁸ bir kardinalin, henüz 15. yüzyılda, 12 000 altın guldenlik gelire sahip olması, evinde ise yaklaşık 140 kişi bulundurması gerekiyor; bazılarının ise en az 30 000 duka geliri vardır;⁹

dördüncü olarak, Papaların kayırılan akrabalarını – hepsi de hazineler içinde yüzüyordu: IV. Sixtus’un oğlu Pietro Riario’nun 60 000 altın guldenlik kira geliri vardı;

beşinci olarak, hâlâ devasa arazilere, dolayısıyla da yüksek toprak gelirlerine sahip olan soylu aileleri, Orsini’leri, Colonna’ları vs.

Papaların Avignon’da ikamet ettiği sırada, Roma çoraklaşma tehlikesiyle yüz yüze gelmişti: Kardinal Napoleone Orsini, V. Clemens’in ölümünden sonra Fransa Kralı’na, Papaların taşınmasıyla birlikte Roma’nın da sefaletin eşiğine sürüklendiğini bildirir. 1347’de Roma’nın, medeni insanların yaşadığı bir meskenden ziyade, haydut inine benzediğini söylüyor Cola di Rienzi.¹⁰

5. MADRİD. Roma ve Venedik’in 15. ve 16. yüzyılda sahip oldukları özelliğe, Madrid 17. yüzyılda erişmiştir: *dünya*

⁸ Gregorovius, *Roma Kentinin Tarihi*, 7⁵, 236.

⁹ Gregorovius, a.g.y. 8⁴, 287.

¹⁰ Pastor, *Papaların Tarihi*, 1³⁻⁴, (1901), s. 78 vd.

kenti olmak. Yeryüzünün en güçlü kralının sarayı buradaydı; dünyanın en büyük krallığının merkezi burasıydı; Amerika'nın gümüş hazineleri buraya akıyordu. Madrid'in, İspanya'da güç ve zenginlik timsali olan bütün her şeyin merkezi haline gelmiş olmasına şaşmamak gerekir. O sıralar hiçbir şey, "saray hizmeti"ne alınma arzusu kadar yakıcı değildi. Kralın bahşettiği saray memurlukları, herkesten önce soyluların genç oğullarının ulaşmak için can attığı bir hedeydi. Soyluların akınıyla birlikte, bilhassa III. Philipp döneminden itibaren Madrid'in nasıl da süratle anlam kazanmaya başladığını bütünüyle izleyebiliriz: "Los lugares particulares" diyor dönemin bir tanığı, "se van depoblando de los vecinos vicos e poderosos."¹¹ ["Para ve güç sahibi insanlar arasında taşradaki yerlerini terk edenlerin sayısı her geçen gün daha da artıyor."] Hattâ Roma'nın yanı sıra Madrid'in, eğlenmek amacıyla buraya üşüşen yabancı ziyaretçilerin akınına uğramış olan, neredeyse ilk modern büyükşehir olduğu anlaşılmaktadır. "Yabancıların soylu meyhanesi"nin adı, Madrid'di.¹²

6. NAPOLİ. Nasıl Madrid 17. yüzyılda Avrupa'nın üçüncü, hattâ belki de ikinci büyükşehri idiyse (en parlak döneminde 400 000 nüfusa sahip olmalı), Napoli de öylesine bir hızla büyüdü ki, bir sonraki yüzyıl boyunca Paris ve Londra'nın hemen arkasında yer aldı.

Burada savunulan tezlerin doğruluğunu (önceki bütün

¹¹ *Conservacion de monarquias y discursos*, Disc. XIV, aktaran: Ranke, *Fürsten und Völker Südeuropas* 13, 458. Karşılaştırınız: Häbler, *Wirtschaftl. Blüte Spaniens*, 53, 153, 155 ve sonrası.

¹² En parlak dönemindeki Madrid'e ilişkin (sağlam kaynaklara dayanan) o nefis anlatıları okuyunuz: Gleichen-Rußwurm, *Das galante Europa* (1910), 19.

büyükkentlerin tüketime dayalı olduklarını) kanıtlamak için Napoli sağlam bir örnektir. Asla başkentten başka bir şey olmadı Napoli ve bir anlamda büyükkentli varlığını da, erken birleşmiş bir devletin, merkezileşmiş yönetim ve mahkeme düzenine sahip başkenti olma özelliğine borçludur; çünkü diğer İtalyan kentlerinin hiçbiri bu özelliğe ulaşamamıştır.

Napoli'nin büyüklüğü ve zenginliği iki kaynaktan fışkırıyordu: krallık ve kilise. Dönemin çağdaşları da bunu biliyordu zaten. Bizim işimiz krala hizmet etmektir: "regis servitium nostra mercatura est", diyor yazılarında Napoli'nin toplumsal yapısını ayna berraklığıyla bize sunan Caraccioli. Gerçekten de Napoli'deki memuriyetlerin sayısı son derece kabarıktı, çünkü merkezileşme çok yönlü yönetim biçimine yol açıyordu; zamanın çağdaşlarınca da esaslı bir gelir kaynağı olarak benimsenmiş olan mahkeme harcı sistemi olağanüstü saf bir yapıdaydı. Napoli'nin gelişmiş dünyasında dolaşan birisi için, "sınırsız sayıdaki hukukçu, avukat ve kâtiplerin" dışında sanki hiçbir şey yokmuş gibiydi orada (Folietta). Ancak İspanyol egemenliği sürekli kılık değiştirdiği için, Caraccioli'nin de açıkça farkettiği gibi, ilk elde saray gücünde bir azalma olmuş: artık uzakta imiş kral; gün be gün zayıf düşmekteymiş kent; artık baronların büyük bir maiyeti yok imiş; bu yüzden kamu yaşamı da atılım ve parlaklıktan uzak kalıyormuş: artık ortalıkta asilzadeler gibi sükse yaparak dolaşan hiç kimseye rastlanmamaktaymış. Kent nüfusu azalmakta, kira bedelleri düşmekteymiş: ve bütün bunlar da sırf Napoli bir kral kenti olmaya son verdiği içinmiş. Ve tekrar ediyor: "Soyluluğumuza zenginlik katan ticaretimiz buydu bizim."

Ancak sonradan her şey değişmiştir: İspanyol egemenliği altındaki Napoli görkemli bir biçimde yeşerir; artık soy-

lular eskisi gibi gösterişli bir maiyet edinebildiği için debdebe eskisinden de fazladır; nüfus da hızla artıyordu.¹³

7. PARİS. Modern kimyanın kurucusu, takdire değer gücünü “halkın refahı”na adayıp ulusal kongrede mali yapıda yeniliğe gidilmesi için çabaladığında, Paris halkının dışarıdan aldığı malların miktarını saptayabilmek için son derece ilginç bir hesap çıkartmıştır. Çıkarttığı listenin kesin sonuçlarına göre, Paris’te kullanım eşyası uğruna insanlar için yıllık 250 milyon Livre, atlar içinse 10 milyon Livre harcanmaktaydı ki, sonuçta bütün bu paraların da bir şekilde ödenmesi gerekiyordu. Burada bizi asıl ilgilendiren şey, Lavoisier’nin bu 250 milyonun neyle ödendiği sorusuna verdiği yanıttır; çünkü bu yanıt, devrim sırasında Paris nüfusunun bileşimiyle ilgili dikkat çekici bir yargıyı içeriyor. Kısacası yanıt (Lavoisier’nin kapıldığı belirgin yanılğılardan temizlersek)¹⁴ şöyleydi:

İhracat ve ticaretle, yaklaşık 20 milyon sağlanıyordu; 140 milyon, devlet hazinesi ödenekleri ve gelirlerinin yardımıyla ödeniyordu (“revenu des intérêts et dépenses payé par le trésor public”).

Paris’te tüketilecek olan, (yabancı girişimlerden elde edilen) toprak kiralari ve girişimci kârlari da 100 milyon getiriyordu (“revenu des propriétaires de terre, de biens ruraux et de manufactures”).

¹³ E. Gothein’daki hoş tasvirleri okuyunuz, *Kulturentwicklung Süditaliens* (1886), 317 vd., 342 vd. Ayrıca bkz. Burckhardt, *Kultur d. Ren.*, 2³ (1878), 106, 166; ve Hippolyt. a. Coll., *Incrementa urbium sive de causis magnitudinis urbium liber unus*, (1665), 207.

¹⁴ Lavoisier, A. L., *Essai sur la population de la ville de paris sur sa richesse et ses consommations: Mélanges d’éc. pol.*, éd. Daire, 1 (1847), s. 601 vd.

Müthiş, müthiş! Ne derin bir içgörü ve bilgi: Paris –gözardı edilebilir bir oran dışında– saray, memurlar, devletten alacaklılar ve toprak ağalarından beslenen saf bir tüketim kenti.

Aynı yorumu, o dönemin yargı gücüne sahip bütün fertlerinde tekrar buluyoruz (burada öne sürülen düşüncenin doğruluğunu teyit edecek rakamsal bir bilgi bulunamadığı sürece, bu insanların tanıklığıyla yetinmek zorundayız ne yazık ki).

Ami des Hommes’un yazarının, büyük Mirabeau’nun çıkarttığı hesaplara göre, yaklaşık 200 000 insan Paris’i terketmek zorunda kalacaktı, eğer kendi önerisi gereğince,

1. tous les Officiers Royaux qui en tirent de grands appointements [yüksek gelir elde eden bütün kraliyet subayları];
2. tous ceux des grands Propriétaires, qui certains désormais de ne pouvoir traiter leurs affaires contentieuses que là et assurés d’y jouir en même temps de la considération et de l’aisance... voudraient bien aller jouir de la terre natale [bundan böyle anlaşılmazlıklarını yalnızca memleketlerinde sona erdirebileceklerine ve böylece yeniden itibar ve zenginlik kazanacaklarına ikna olmuş, dolayısıyla yurtlarına dönebilecek bütün büyük toprak sahipleri];
3. tous les plaideurs forcés [dava açmaya zorlanmış herkes], taşraya geri gönderilseydi.¹⁵

¹⁵ *Ami des Hommes*, 2, 215.

Onun ve bütün fizyokratların görüşüne göre, o dönemde “une mauvaise distribution des hommes et des richesses” [“insanlarla zenginlik arasında kötü bir dağılım”] hüküm sürüyordu, çünkü “tous les seigneurs, tous les gens riches, tous ceux qui ont des rentes ou des pensions suffisantes pour vivre commodément fixent leur séjour à Paris ou dans quel qu’autre grande ville où ils dépensent presque tous les revenus des fonds du royaume. Ces dépenses attirent une multitude de marchands, d’artisans, de domestiques et de manouvriers”¹⁶ [“bütün derebeyleri ve zenginler, aldıkları kiralar ya da yeterli gelirleriyle rahat bir yaşam sürebilen bütün herkes, Paris’e ya da devlet sermayesinin neredeyse bütün gelirlerini tükettikleri bir başka büyükkente yerleşiyor. Bütün bu dağılımlar çok sayıda küçük esnaf, zanaatkâr, uşak ve gündelikçiye cezbediyor”]. “Financiers, dont les caisses... ont... trait directement au Trésor Royal”¹⁷ [“Paraları doğrudan devlet hazinesinden gelen maliyeciler”] ve başkalarının da katıldığı bu zengin rantçıların çevresinde çok gelişmiş (fizyokratların görüşüne göre de aşırı incelmış) bir lüks sanayii kümelenmektedir; çünkü “propriétaire, rustique dans la terre, devient à Paris un arbitre elegantiarum et donne des idées à un ouvrier, qui sélevant ainsi au dessus de sa sphère mécanique devient un homme illustre dans son

¹⁶ F. Quesnay, *Encyclopédie*’deki “Fermiers” maddesi, *Œuvres*, Oncken basımı, 189. “Subaşı” kuramı Paris için 16. yüzyıl tarihlidir; A. d. H. 2, 215; Londra içinse 17. yüzyıl tarihlidir. Graunt’a göre, “Londra... gövdesine göre belki pek büyük ve belki de pek güçlü bir baştır”; Joh. Graunt, *Londra Kenti Ölülerinin Vesaiki Üzerine Haşiyeler* vs. (1662); Almancası 1702’de yayımlandı.

¹⁷ *Ami des Hommes*, 2, 232.

Art..."¹⁸ ["taşrada köylü gibi olan toprak sahibi, Paris'te bir 'zarafet uzmanı' kesilir ve bir zanaatkârı, kendi el becerilerini aşabileceği ve alanında bir sanatçı olabileceği düşüncesine yöneltir..."]

"Bütün işletme ve ticaretin yalnızca zenginlerin, yani benim burada saptadığım anlamda kent kurucularının gelirleriyle nasıl işlediğini, o meşhur atak tavırlarıyla yine Mercier gözler önüne seriyor."¹⁹

"Comment trouver le moyen de remédier à cette foule de nécessiteux qui n'ont d'autre gage de leur subsistance que dans le luxe dépravé des grands..."

On voit dans cette capitale des hommes qui usent toute leur vie à faire des joujous d'enfants; les vernis, les dorures, les pompons occupent une armée d'ouvriers; cent mille bras y sont exercés nuit et jour à fondre des sucreries et à édifier des desserts. Cinquante mille autres, le peigne en main, attendant le reveil de tous ces oisifs qui végètent en croyant vivre et qui pour se dédommager er de l'ennui qui les accable, font deux fois toilettes par jour."

[Geçimlerinin biricik teminatını zenginlerin savurgan lükslerinde bulan yoksullar sürüsüne nasıl yardım sağlanabilir?... – Bu büyük kentte, hayatı boyunca yalnızca çocuk oynacağı yapan insanlar var; cilalama ve yaldız-

¹⁸ *Ami des Hommes*, 2, 217. Ruhani ve dünyevi soyluların aşırı yüksek gelirlerine ilişkin veriler için bkz., H. Taine, *Les origines de la France contemporaine*, 114 (bir üssü 14 olacak) (1885), 52. Fransız derebeylerinin ve bunların Paris'e üşüşmelerinin *absenteizmine* dair Taine'in ana kaynağı, garip bir biçimde, sanki aynı dönemlerde İngiltere esasen daha farklıymış gibi davranan Arthur Young'dır.

¹⁹ (Mercier), *Tableau de Paris*, 1 (1783), 67/68.

lama işi, koskoca bir işçiler ordusunu esir alıyor; yüzbin el burada gece gündüz, şeker ve tatlı hazırlamak için eğitiliyor. Bir başka ellibin ise ellerinde tarakla, kendilerini yorgun düşüren can sıkıntılarını gidermek için günde iki kez tualete giden, yaşadığını sanan miskin tembellerin uyanmasını bekliyor.]

Genel olarak fizyokratlar, incelemelerinde, Paris halkının gözardı edilemeyecek bir bölümünün kilise ve kilise görevlilerinin gelirleriyle yaşıyor olduğuna değinmeyi bilhassa unutuyor. Mercier bu noktada da yine en değerli kaynak olarak hizmetimize koşar ve şöyle der:

“Paris est rempli d’abbés, clerics tonsurés, qui ne servent ni l’église ni l’état, qui vivent dans l’oisiveté la plus suivie et qui ne font que des inutilités et fadaïses...”

Dans plusieurs maisons on trouve un abbé à qui l’on donne le nom d’ami, et qui n’est qu’un honnête valet qui commande la livrée...

Ensuite viennent les précepteurs, qui sont aussi des abbés...”

[“Paris, yuvarlak traşlı ruhbanlarla doludur; bunlar ne kiliseye ne de devlete hizmet ediyor; ebedi bir tembellik içinde yaşıyor, işe yaramazlık ve saçmalıktan başka bir şey bilmiyor... –Pek çok evde, arkadaş adı verilen, ancak işini bilen sadık bir hizmetçiden başka bir şey olmayan bir ruhban bulunur... – Ardından ise ev öğretmenleri gelir; bunlar da ruhban sınıfındandır...”]

Mercier, *Tabl. de Par.* (1783), böl. XC.

“Les évêques violent facilement et sans remords la loi de la résidence en quittant le poste qui leur est assigné par les saints canons. L’ennui les chasse de leurs diocèses qu’ils regardent comme un exil; ils viennent presque tous

à Paris, pour y jouir de leurs richesses.”

[“Piskoposlar hiçbir pişmanlık duymadan rahatlıkla saray yasalarını çiğniyor ve kutsal kilise tarafından kendilerine verilen görevlerini terk ediyorlar. Can sıkıntısı, gözlerine sürgün gibi görünen ruhani dairelerinden uzaklaştırıyor kendilerini: zenginliklerinin keyfini sürmek için neredeyse tamamı Paris’e geliyor.”]

a.g.y. böl. CXI

İşte böyle, Paris nüfusunun, erken kapitalist dönemin sonunda bir araya gelen değişik gruplarına yönelik biricik güvenli bakışı nasıl da borçluyuz o aynı kişiye. Son olarak da, manzarayı iyice netleştirmek için, göze daha iyi hitap etmesi nedeniyle bu bakışı şema halinde arz etmek istiyorum.

[“Paris’te, birbirinden belirgin bir biçimde ayrılan 8 sınıf vardır:

1. Prensler ve büyük derebeyleri;

2. Aydınlar:

a) avukatlar,

b) din adamları,

c) tıp adamları;

3. Maliyeciler: vergi kesenekçilerinden küçük çaptaki borç verenlere kadar. Bu doymak bilmez, aşağılık ve kısa bir süre içinde de hor görülen topluluğun tam ortasında ise borsa simsarları, bu yeni canavarlar vardır;

4. Tüccar ya da satıcılar: bunlar yalnızca derebeyleri üzerinden geçinir: bu beyler de peşin ödeme yapmadığı için, tüccarlar da bütün gün onların ya da uşaklarının karşısında aşağılanmak zorunda kalır;

5. Sanatçılar:

ressamlar

mimarlar

heykeltıraşlar

} (düşük dereceli)

kompozitörler (yüksek dereceli)

edebiyatçılar (en yüksek dereceli, "nobilitas literata");

6. Zanaatkârlar: varlıklı zanaatkârlar, istisnasız olarak zenginlerin işlerini yaparak yaşar (başka bir yerde de gösterildiği gibi);

7. Gündelikçiler;

8. Uşaklar;

9. Alt tabaka.

Demek ki 9?!

Her şeyden önce kalabalık bir 'atıl' insanlar topluluğu var: çok sayıda papaz yardımcısı, pek çok soylu, zabıt kâtipleri, icra memurları, mübaşirler, kâtipler, muhafızlar, kiracılar ve faytoncular, posta sürücüler ve ahır uşakları... Bütün bunlara ek olarak da sürü halinde Paris'e gelen *yabancılar*."]]

Mercier, *Tabl. de Par.* II (1788), s. 39 vd., 44 vd.

8. LONDRA. Muhteşem bir kraliyet sarayı, etrafında ise, 16. yüzyılın sonundan başlamak üzere kira gelirlerini burada yiyip bitiren zengin toprak sahipleri çevresi: henüz 17. yüzyılda Londra'nın çekirdeği budur. Başkent'in soylular ve Gentry üzerinde uyguladığı çekim gücünün ne denli büyük olduğunu, –tuhaf bir biçimde– tam da ilk iki Stuart'ın, toprak sahibi ailelerin Londra'ya yerleşme eğilimlerine karşı çıkardığı sayısız kararnamelerden görebiliriz. 1632 yılına ait bu kararnamelerin birinde şöyle deniyor:

"...that by residing in London with their families a great part of their money and substance is drawn from the several counties whence it ariseth and spent in the city on excess of appeal, provided from foreign parts... that this also draws great numbers of loose and idle people to London and West Minster..."

[“... ailelerini de yanlarına alıp Londra’yı mesken edinmekle paralarının ve servetlerinin büyük bir bölümü, neşet ettikleri o birkaç kontlukta çekilmekte ve dış bölgelerden tedarik edilen aşırı sayıdaki albeniler için kentte harcanmakta... bu ise aynı zamanda, kabarık sayıda başıboş ve aylak insanın Londra ve West Minster’e akın etmesine yol açmakta...”]

Foed, 19, 374; Anderson, *Org.* 2, 349.

Fakat, akıntıyı kaynağına geri çevirmek isteyen bütün böylesi kararnamelerin yazgısı, söz konusu kent yörelerinin de yazgısıydı: hiçbir dikkate alınmamıştır. Tam da 17. yüzyıl esnasında taşralıların Londra’ya göçü özellikle daha sık vuku bulmuş olmalıdır (Londra’nın bu yüzyılda büyüme hızının artması esasen bu sayede olmuştur). Çünkü 17. yüzyılın sonunda Londra “the mighty Rendezvous of Nobility, Gentry, Courtiers, Divines, Lawyers, Phisicians, Merchants, Seamen and all kind of excellent Artificers, of the most refined Wits and most excellent Beauties”²⁰ [“soylular, Gentry, saray erkânı, ruhbanlar, hukukçular, tıp adamları, tüccarlar, denizciler ve her türden mükemmel sanatçıların, en eğitimli kafaların ve en kusursuz güzelliklerin buluşma yeri”] olarak takdim edilir.

17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyıl boyunca, yerleşik kent kurucularına şimdi bir yenisi, oldukça önemlisi ekleniyor: devlet alacaklıları ve büyük sermayedarlar. 17. yüzyıl Londra’sına çoktandır yoğun bir para trafiği egemendir. Kısa süre içinde ne kadar nakit miktarın tedavüle sokulabildiğini, örneğin İngiltere Bankası’nın hisse sermayesinin (1 200 900 £)

²⁰ Edw. Chamberlayne, *The second part of the Present State of England*, 13. Basım, 1687, s. 200.

1694'ün 21 Haziranı'ndan 2 Temmuzuna kadar tamamen taahhüt edilmiş olması kanıtlıyor. D. Hume, devlet borçlarının kent kurucu büyüklükteki gücünü tam bir kesinlikle vurgulamıştır: "Our national debts cause a mighty confluence of people and riches to the capital, by the great sums levied in the provinces to pay the interest of these debts."²¹ ["Devlet borçlarımız muazzam sayıda insanın ve zenginliğin başkente akın etmesine yol açıyor; nedeni ise, bu borçların faizini ödeyebilmek için ilçelere konan yüksek oranlı vergilerdir."]

Kibar dünyayı, 17. yüzyılın ortalarında henüz şehirde görüyoruz. Bunu ise, sözgelimi "şehirli kibar hanımefendilerin" kendilerini rahatsız eden kömür dumanından yakınmalarından çıkarıyoruz (o zamanlar taş kömürü yakılmaya başlanmıştı): "O husband, we shall never be well, we nor our children while we live in the smell of this Cities Seacoale smoke."²² ["Ah kocacığım, kentimizin üzerinde şu kömür dumanı olduğu sürece asla sağlıklı olamayacağız, ne kendimiz ne de çocuklarımız."]

O tarihten itibaren soylular saraylarını kent yöresine taşımaya başlar. Miede'nin sürdürücüsü Mr. Bolton, Londra kentinin 18. yüzyılın ortalarına doğru geçirdiği değişim süreciyle ilgili net bir tablo sunar: "The Nobility and chief among the Gentry are at this time much better accomodated in fine Squares or Streets, where they breathe a good Air and have Houses built after the modern way." ["Soylular ve Gentry'nin ileri gelenleri, temiz bir hava soludukları ve mo-

²¹ D. Hume, *Essays*, 2, 114.

²² *Artificial Fire 1644*, sunan W. Cunningham, *The growth of Engl. Ind. And Comm.*, 2⁴ (1905), 319.

dern tarzda yapılmış evlerinin bulunduğu zarif semtlerde ya da caddelerde şu sıralar çok daha iyi meskûn durumdadır.”] Daha sonra böylesi yeni konutlara dair çok sayıda örnek sunar; ayrıca betimlemelerinden, mümtaz Londra’nın karakterinin kendi zamanında henüz hâlâ taşralı soyluların yerleşmesiyle belirlendiği izlenimi doğuyor.²³ Bununla beraber soyluluğu dosdoğru Londra’ya komşu olan bölgelerde buluyoruz. Defoe Londra’ya komşu olan 17 bölge sayıyor, “all crowded and surrounded with fine houses or rather palaces of the nobility and gentry of England”²⁴ [“hepsi de, İngiltere’nin soyluları ile gentry’sine ait kibar evlerle, daha doğrusu saraylarla dolmuş ve çevrelenmiş”].

Lavoisier’nin Paris için yaptığına benzer bir biçimde (bambaşka bir yöntemle de olsa) 18. yüzyıl Londrası için, kent kurucu halk kitlelerinin Londra’nın kurulmasındaki paylarını rakamlarla saptama girişiminde bulundum. Elbette asla kesinlik iddiası gütmeyen ancak güvenilirliği de hesabedilen bu payların Lavoisier’nin Paris için ortaya koyduğu söz konusu rakamlara oldukça yaklaştığı (ve aslında yalnızca Londra ticaretinin Paris’inkinden üstün olduğu kadarıyla bu iki kentte yürütülen ticari faaliyetlerin birbirinden ayrıldığı) gerçeğinden hareketle su götürmez olan şu sonuca ulaştım.

Bir Londra tasvirinde ticaretin öteden beri kenti kuran öge olarak sunuluyor olması, örneğin Chamberlayne’in de bunu öne sürmüş olması, anlaşılır bir şeydir; herkesin gözüne çarpmış olmalı bu. Buna karşılık rakamsal saptamalar “ticaretin”, Londra halkının kuşkusuz yalnızca küçük bir

²³ Miede and Bolton, *The present state of Great Britain etc.*, 10. Ed., 1745, s. 101.

²⁴ Defoe, *Tour 2*, 135/36.

bölümünü geçindirebileceğini apaçık gösterir. Bütün bir İngiltere'nin ithalat ve ihracat değeri 1700 yılında 214 milyon Mark* tutarındaydı, yani başlıbaşına Bremen kentinde yürütülen ticaretin aşağı yukarı 19. yüzyılın ortalarına doğru erişebildiği bir rakam. 1688 yılında İngiltere'nin tüm limanlarına giriş-çıkış yapmış gemilerin toplam tonajı 285 000 idi; Hamburg'un takriben 1800 yılındaki gemi seferi kadar, bir başka deyişle bugünkü iş hacminin yaklaşık ellide biri kadardır bu. Goldstein'daki rakamlara bakınız, s. 143 (Chalmers ve Price Williams'a göre). Londra'nın o dönemdeki ticaret hacmine belki saygı duyulabilir, ama yine de dönemin yazarlarının "infinite number of ships, which by their masts resemble a Forest, as they lie along this Stream" (Themse) ["kıyıda demirleyen ve direkleriyle bir ormanı andıran sayısız gemi"] ve "infinite number of great wellfurnished Shops" (Chamberlayne) ["çok iyi donatılmış sayısız büyük mağaza"] türünden ifadelerini abartmaktan da kaçınmak gerekir; onun yerine, eğer "ticaret"ın Londra'nın büyüklüğündeki payı ölçülmek isteniyorsa, aşağıdaki gibi bir hesap çıkarılmalıdır:

Tüm İngiltere'nin 1700 yılındaki ithalat ve ihracat değeri 11 milyon £'u bulmaz; bu meblağ üzerinden söz konusu dönem için de yeterli olan ortalama % 10'luk bir kâr payı hesapladığımızda, ortaya 1 100 000 £ çıkar; İngiltere'nin toplam ticaretinden Londra'ya düşen payın 2/3 olduğunu –ki kuşkusuz bu da yeterince yüksektir– varsayarsak, Londralı tüccarların kabaca 750 000 £'luk bir kâr elde ettiğini görürüz. Oysa King, 1688 yılı için bir zanaatkâr ailesinin ortalama gelirini 40, bir işçi ailesininkini ise 15 £ olarak saptar. Demek ki

* Burada Mark, para birimi değil, altın ve gümüş ölçüsüdür (ç.n.)

söz konusu meblağ ile 7000 zanaatkâr ailesiyle 24 000 işçi ailesi ya da her kategoriden 12 000 aile yaşamını idame ettirebilirdi. King, her bir ailenin fert sayısını 3 buçuk ya da 4 olarak tahmin ediyor. Demek “ticaret”le geçinebilecek birey sayısı her halükârda 100 000’in altındadır, yani o zamanın Londrası’nın yedide biri ya da altıda biri kadar.

Ne var ki şimdi, doğal olarak Londra’da gelişen ticaretin, ancak Londra nüfusuna yönelik mal değişimini tek başına temin etmediği kadarıyla kent kurucu güçte olmuş olabileceği de dikkate alınmalıdır. Bu çıkarıldığında söz konusu pay daha da azalacaktır.

Karşılaştırma için devrin İngiliz krallarına ait hükümdarlık tahsisatları ele alınabilir. 1696 yılında III. William parlamentosu 700 000 £ tutarındaki bir *tahsisatı* onaylamıştır. Kraliçe Anna de aynı miktarı almıştır. Bu miktar I. George devrinde 800 000 £, II. George devrinde ise 900 000 £’a çıkarılmıştır (100 000 £ for the Quenn separate House hold [100 000 £ kraliçenin kendi ev işleri için]); ayrıca Galler Prensi’nin 100 000 £ tutarında kendine ait bir geliri de vardı. Demek ki kral, ana kraliçe ve veliahtın, aşağı yukarı bütün tüccarların toplam gelirleri kadar yiyip bitirdikleri ve insan besledikleri bir gelirleri vardı. Burada sunulan rakamlar Miede ve Bolton’un yapıtından (s. 236) alınmıştır. Söz konusu eserin bir ek cildinde “A regular Collection or series of lists containig all the offices and whole establishment civil, military and ecclesiastical in Great Britain and Ireland” [“Büyük Britanya ve İrlanda’daki sivil, askerî ve ruhani bütün memuriyet ve kurumları içeren düzenli bir derleme ya da bir dizi liste”]; ayrıca, krallığın en yüksek dereceden memurlarının kısmen inanılmaz orandaki maaşlarının net bir biçimde görülebildiği *askerî ve sivil memurlukların maaşlarına dair aşağı yukarı tam bir liste* bulunur. 1000, 1500, hattâ 2000 £’luk meblağlar

hiç de az sayıda değildir. Şunu bir hesaba katın: eğer ticaret kârı olarak 2000 £ kazanılacak idiyse, % 20'lik bir kâr oranı ve yıllık yalnızca ikili bir sermaye yatırımı varsayıldığında bile, bu, 200 000 £'luk bir ciro, yani Londra'nın toplam sürümünün kırkta biri anlamına gelir! Zamanın Londra nüfusunun tabakaları, kent kurucu ögelere teker teker bölündüğünde, kanımca şöyle bir ilişki ortaya çıkıyor: nüfusun altıda ikisi kral ve saray üzerinden, altıda biri memurluklardan, altıda ikisi toprak gelirlerinden ve dolaylı devlet rantlarından (*Haute finance*), altıda biri de ticaret ve meslek yaşamından geçiniyordu.

18. Yüzyıl Kent Kuramları

Sonuçta erken kapitalist çağdaki büyükentin toplumsal yapısının gerçekten de geçmiş sayfalarda betimlemeye çalıştığım gibi olduğunu, 18. yüzyılın sayısız "kent kuramı"nda istemediğimiz kadar net görebiliriz; öyle sanıyorum ki, bu kuramlardan yola çıkarak, doğrudan doğruya söz konusu döneme ait büyükentlerin doğasına ilişkin çıkarsamalarda bulunabiliriz. Çünkü çoğu yazarın öğretileri, –kenti ya da büyükenti kuruluş ve varoluş koşullarıyla birlikte iyi kötü resmettiklerinde– kendi çevrelerinde gözlemledikleri gerçek yapılaşmaların genelleştirilmesinden başka bir şey değildir de nedir? Bu nedenle burada son olarak, kent sorunlarıyla ilgilenmiş, zamanın en fazla okunup dikkate alınmış yazarlarından birkaç alıntı daha yapmak istiyorum.

Gördüğüm kadarıyla, kentin kuramsal yapılaşmasında yol gösterici olan yine Cantillon'dur, tıpkı 18. yüzyıl ulusal ekonomi biliminin diğer birçok alanında da olduğu gibi. Ona göre, kentler şöyle oluşuyor: "Si un Prince

ou Seigneur ... fixe sa demeure dans quelque lieu agréable et si plusieurs autres Seigneurs y viennent faire leur résidence pour être à portée de se voir souvent et jouir d'une société agréable, *ce lieu deviendra une Ville*, on y bâtit de grandes Maisons pour la demeure des Seigneurs en question; on y en bâtit une infinité d'autres pour les Marchands, les Artisans, et Gens de toutes sortes de professions que la résidence de ces Seigneurs attirera dans ce lieu. Il faudra pour le service de ces Seigneurs des Boulangers, des Bouchers, des Brasseurs, des Marchands de vins, des fabriquants de toutes espèces: ces Entrepreneurs bâtiront des Maisons dans le lieu de question ou loueront des Maisons bâties par d'autres Entrepreneurs; ... toutes les petites Maisons dans une Ville, telle qu'on la décrit ici, dependent et subsistent de la dépense des grandes Maisons ... La ville en questions s'agrandira encore, si le Roi ou le Gouvernement y établit des Cours de justice ... Une Capitale se forme de la même manière qu'une Ville de Province ... toutes les terres de l'État contribuent plus ou moins à la subsistance des Habitans de la Capitale."

["Bir prens ya da derebeyi konutunu şirin bir yerde kurduğunda ve çok sayıda başka derebeyi de birbirlerini daha sık görmek ve seçkin bir ortamda yaşamanın tadını çıkarmak için ikametgâhlarını oraya taşıdıklarında, *bu bölge bir kent olur*; söz konusu derebeyleri için orada büyük evler inşa edilir: bu beylerin orada bulunmalarının cazibesine kapılan tüccar, zanaatkâr ve bütün diğer meslek gruplarından insanlar için, haddi hesabı olmayan başkaca evler inşa edilir. Bu derebeylerinin hizmeti için fırıncılar, kasaplar, bira ve şarap imalatçıları, fabrikatörler ve her türden imalatçı gereklidir: müteahhitler ev yapıyor ya da başka müteahhitlerce yapılmış evleri kiraya veriyor; ... burada da tasvir edildikleri gibi, bir kentteki

bütün küçük evler büyük evlere bağımlı ve yaşamlarını da onların yaptığı harcamalarla sürdürüyor... Söz konusu kent, kral ya da hükümet orada mahkeme sarayları tesis ettiğinde daha da büyüyecektir... Bir büyükkent, kasabalarla aynı tarzda oluşur... devletin bütün bölgeleri, az veya çok, büyükkent sakinlerinin geçimine katkıda bulunur.”]

Cantillon, *Essay sur la nature du Commerce*, 1755, s. 17.

Bu düşünce biçimi, kent oluşumundan söz eden, dönemin neredeyse bütün eserlerinde çok cüz’i sapmalarla da olsa daima görülebilir; gelgelelim fizyokratlar tarafından, sözümona kuramlarını desteklediği için özel bir titizlikle işlense de, koyu-fizyokrat olmayan çok sayıda başka yazar tarafından da benimsenmektedir.

18. yüzyıl ekonomi politik literatüründeki açıklamaların büyük bir bölümü, arazi gelirlerinin ekonomi politik olarak amaca en uygun olan tarzda sarf edilmesiyle ilgili tartışmalara ayrılmıştır. Ne de olsa “lüks” üzerine kaleme alınmış olan sayısız yazı ve başlığın içeriği her şeyden önce buydu ve bilindiği üzere bunlar, tıpkı nüfusla ilgili bilimsel çalışmaların ana hatlarını belirlediği gibi, 18. yüzyıl ulusal ekonomi literatürüne de damgasını vurmaktadır.

Ancak ulusal gelirin ekonomi politik açıdan son derece önemli bir bölümünün tüketimi kentlerde, öncelikle büyükkentlerde baş gösterdiği için lüks sorusu da büyükkent sorusuyla iç içe geçmiştir: *Lüks*’ü araştıran yazarların hemen hemen tamamı, çalışmalarını şu sorunların aydınlatılması üzerine geliştirir: Kentleri nüfus bakımından böylesine zengin kılan nedir? Kentlerde yaşam süren nedir? Zenginlerin gelirleri nerelere harcanıyor? Sarfiyat tarzı, ekonomi politiğin gidişatını nasıl etkiliyor?

O dönemin literatüründe yer alan lüks ve kent ku-

ramları arasında süregiden bu ilişkiyi gözler önüne sermek için, Quesnay'ın "Ville" (Kent) adlı bölümde kent oluşumuyla ekonomi politik dolaşım arasındaki ilişkiye dair sorunu yirmi soruyla ele aldığı *Questions intéressantes sur la population, l'agriculture et le commerce* ["Nüfus, tarım ve ticaret üzerine ilginç sorular"]ını hatırlamak yetecektir (*Oncken* basımı, s. 250). Örneğin *question* (soru) XV'e bakınız (1. böl. s. 297): "Si les grandes fortunes qui se forment dans les grandes villes ne sont pas préjudiciables à l'agriculture ... ces grandes fortunes, ne prouvent-elles pas que les richesses s'accroissent dans les villes, qu'elles ne retournent pas dans les campagnes?" ya da soru XVIII'e (s. 298): "Si le rétablissement des revenus des biensfonds exige que les propriétaires et ceux qui peuvent faire des grandes dépenses, résident dans les campagnes? La consommation qu'ils font dans les villes n'est-elle pas aussi profitable, aux campagnes, que si elle se faisait dans les campagnes mêmes?" ["Şayet büyük-kentlerde oluşan o büyük servetler tarıma ket vurmuyorsa, o zaman bu, zenginliklerin kentlerde toplandığını, taşraya geri dönmediğini kanıtlamış olmuyor mu?" ya da: "Ya gayrimenkul gelirlerinin yeniden düzenlenmesi, toprak sahiplerinin ve büyük harcamalar yapabilenlerin taşrada ikamet etmelerini gerektirirse? Kentlerde yapılan tüketim taşralarda yapılırsa, kentlerdeki kadar yararlı olmaz mıydı buralarda?"] vs. Ya da *Richesse* ("Zenginlik") adlı bölüm, madde VI (1. böl. s. 302): "Depuis que les grands et les riches se sont retirés dans la capitale, leurs dépenses n'en sont elles pas devenues plus remarquables et ne jugerait-on pas de là, que le luxe serait augmenté? Le luxe n'a-t-il pas toujours été proportionné aux richesses de la nation?" ["Beylerle zenginler büyükkente yöneleli beri, yaptıkları harcamalar daha bir dikkate değer hale gelmedi mi? Buradan hareketle de lüksün artmış olduğu

yargısına varılamaz mı? Lüks öteden beri devletin zenginliğiyle doğru orantılı olmadı mı?”] vs. vs. Quesnay bu düşünce akışlarında da, parlak makalesinin ilk bölümünde defaatle aynı sorunları ele alan Cantillon’a dayanır. Başlığı bütün bir programı içeren XIV. bölüme bakınız örneğin.

Cantillon’un kuramıyla kıyaslanmak üzere ayrıca şu kısımları iletmek isterim: “Les richesses de cette ville y attirent les plaisirs. Pour en jouir et les partager, les riches propriétaires quittent leur campagnes, passeront quelque mois dans cette ville, y construiront des hôtels. La ville s’agrandira de jour en jour ... Cette ville portera enfin le nom de Capitale.”

[“Bu kentin zenginlikleri buraya eğlenceleri cezbediyor. Onları tatmak ve onların birer parçası olmak için zengin toprak sahipleri köylerini terk ediyor, kentte birkaç ay geçiriyor ve burada büyük konutlar kuruyor. Kent günden güne büyüyor ... yakında büyükkent adını alacak.”]

Helvétius, *De l’homme*, Lect. VI. Ch. VII (Euvres 2, 360).

Quesnay’dakilere benzer düşüncelerden daha önce söz edilmişti. Kont Mirabeau’nun bildirdikleri de konunun özüne bütünüyle uygundur, *De la monarchie prussienne sous Frédéric le Grand*, 1 (1788), s. 403 vd.

İtalyanlar arasında ise öncelikle Beccaria ve Filangieri sayılabilir: “I più grandi proprietari delle terre, i quali un maggior numero di bisogni ed una vita più raffinata e remota dagli umili e rozzi usi del volgo gettava in braccio alla noia compensatrice delle diverse condizioni degli uomini, per l’ambizione di distinguersi a gara e di sovrastare alle classi laboriose di loro simili, dovettero riunirsi a poco a poco insieme e risiedere vicino alla sorgente delle leggi, vicino alle supreme magistrature,

onde occuparsi del comando ed estender la sfera dei loro piaceri estendendo il loro potere. *Ecco l'origine delle città grandi* e per conseguenza o attualmente o una volta capitali."

[“Yükselen talepler ve sıradan halkın mütevazı ve basit yaşam tarzına kıyasla incelmış olan bir yaşam biçimi nedeniyle can sıkıntısına boğulmuş büyük toprak sahipleri, ayrıcalıklı bir mevki elde etme rekabeti ve çalışan nüfus karşısında belirginleşme çabalarında zaman zaman birleşmiş, idari görevlerde yer almak, aynı zamanda erklerini artırmak, dolayısıyla eğlence alanlarını genişletebilmek için, yasa koyucu organların ve en yüksek dereceden yargı kurumlarının komşuluğuna nakletmiştir ikametgâhlarını. *Büyükkentlerin kökeni işte budur*, dolayısıyla da günümüzdeki başkentlerin.”]

C. Beccaria, *Economia pubblica* (1771) § 30.
Custodi, “P. M.” 11, 58/59.

Ayrıca büyükkentlerdeki lüks sanayilerinin gelişiminden söz eden 86. sayfaya bakınız. Tıpkı bunun gibi Filangieri de büyükkentlerin oluşumundan toprak beylerini sorumlu tutar. “Ivi per palesare il suo lusso e le sue ricchezze egli occupa, abusa e profana il pennello del pittero, lo scalpello dello statuario e dello scultore, il genio dell’architetto, la fantasi a del poeta e tutti gli ordigni delle manifatture e delle arti. Ivi egli mantiene uno stuolo prodigioso di oziosi, che servono più al suo festo che al suo commodo. Ivi finalmente egli consuma le sue rendite e quelle della sua posterità.”

[“Zenginliğini ve lüksünü sergilemek için ressamın fırçasını, heykeltıraşın keskisini, mimarın dehasını, şairin düşgücünü ve sanat ile zanaatın diğer bütün araçlarını işe koşar, kullanır ve kutsallıklarını bozar. Orada, rahat etmesini sağlamak yerine ihtişamının sergilenmesine hiz-

met eden bir sürü miskin güruhunu besler. Ve sonunda kendisinin ve soyunun servetini tüketir orada.”]

G. Filangieri, *Leggi pol. e leggi economiche* (1780).
Custodi, “P. M.” 32, 185/86.

*İngiltere’de Stewart’cı kent kuramı da temelde yalnızca Cantillon’un düşüncelerini yeniden sunar, şu farkla ki Stewart, mucirlerin (the proprietors of the surplus of food) yanı sıra, –daha sonra ticaret ve zanaatla uğraşan tabakayı (“those who purchase it with their daily labour or personal service”) kendi saflarına çekecek olan— “monied interest”in temsilcilerini, yani milli gelirden herhangi bir biçimde “çoktan hak edilmiş” bir gelir alan tabakayı da (“with a revenue already acquired”, *Inquiry* ed. cit. 1, 203) bilhassa başlıbaşına kent kurucu öğeler olarak tanımlar.*

AŞKIN DÜNYEVİLEŞMESİ

Diane de Poitiers, II. Henri'nin metresi

Kaynak ve Literatür

Eski (kaynak-) literatür. Rönesans için: Cappellanus, Petrarca, Boccaccio, L. Valla, Bembo, Castiglione, Beccadelli, Firenzuola, Aretino, Bellay, Montaigne ve Rabelais'nin yapıtları.

17. yüzyıl için: *Cabinet satyrique ou recueil parfait des vers piquants et galliards de ce temps* koleksiyonu (Paris 1632). Auvray ve P. de Brantôme'un yapıtları *Vie des dames illustres*, *Vie des dames galantes* ve bibliyografyalardan kolaylıkla bulunabilecek daha pek çok kaynak.

18. yüzyıl için: Restif de la Bretonne'un yapıtları, *Le Palais Royal*, 3 cilt, 1790. Giriş bölümü ve notları Henri d'Almérás'ya ait olan *Les mœurs légères au XVIII siècle* adlı derlemenin son basımı; hepsinden de öte, kapsamlı anı literatürü.

Daha çağdaş literatür. Ortaçağ için: A. Schultze, *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger*, 2. Basım, 1889. Rönesans devri için öncelikle Burckhardt, Gregorovius ve Grimm'in bütün o tanınmış, genelde tarihî olan yapıtları ilk sırayı alır. Yakın zamanda ise bunlara Cas. Chledowski'nin güzel bir eseri katılmıştır, *Roma: Rönesans'ın İnsanları*, 1912. Yeni literatür özellikle Rönesans'ın o büyük saray metreslerinin (kurtizan) yaşamlarıyla ilgili olarak pek zengindir. Bunlar arasında öne çıkanlar: C. Biagi, *Un Etera romana, Tullia d'Aragona*, 1897. P. L. Bruzzone, *Imperia e i suoi ammiratori*, Nuova Antologia, 1906, Fasc. 828. Dahası söz konusu bayanların mektupları bile yayımlanacak denli kayda değer bulunmuştur: L. A. Ferrari, *Lettere die cortegiane del sec. XVI*, 1884. Lothar Schmidt, *Renaissancebriefe* o. J. (Kültür'ün 9. Cildi). 17. ve 18. yüzyıl için kültür tarihi içerikli genel yapıtların haricinde: Imbert de Saint-Amand, *Femmes de Versailles: Les femmes de la Cour de Louis XV*, 2 Cilt, 1876; *Les femmes de la Cour de Louis XVI*, 2 Cilt, 1876. – Arsène Houssaye, *Galerie du XVIIIe siècle*, 6e ed. Deuxième série: *Princesses de Comédies et déesses d'opéra*. Quatrième série: *Hommes et femmes de Cour*, 1858. (Oldukça eğlendirici ve espri dolu bir yapıt.)

Theodor Griesinger, *Das Damenregiment an den verschiedenen Höfen Europas in den zwei letztvergangenen Jahrhunderten*. Birinci dizi: *Die großen französischen Vorbilder*, 2 cilt, 1866, 1867. İkinci dizi: *Versailles in Deutschland (Dresden und Hannover)*, 2 cilt, 1869, 1870. (Zengin olmasına zengin bir malzeme ama anekdotlar halinde der-

lenmiş, ayrıca kaynakçasız.) Albert Savine, *La Cour galante de Charles II*, 1908. (Kaynakçalı iyi bir çalışma.)

Tiyatro prenseslerinin dünyasını, *Souvenirs de Mlle. Duthé de l'opéra 1748-1830* (apokrif) iyi bir biçimde aralıyor; oldukça öğretici giriş bölümüyle, Paul Ginisty tarafından yayımlanmış.

Sorunumuzla ilgilenmiş olan Goncourt kardeşlerin muhteşem ve öğretici kitapları başlıbaşına bir sınıf oluşturuyor: *Portraits intimes du VXIII sc.*, Nouv. Ed., 2 cilt, 1873; *Les maîtresses de Louis XV*, 1860; *La femme au XVIII sc.*, 1862; *L'amour au XVIII sc.*, 1875; daha da önemlisi, *La Pompadour* ve *La Dubarry* üzerine olan iki yazı.

Kuşkusuz o "büyük" metreslerin her biri, yani kralların metresleri, kendine özgü geniş kapsamlı bir literatür doğurmuştur. En önemli yapıtlar: Capefigue, Campardon, Goncourt ve diğerleri tarafından Pompadour üzerine yazılmış olan eserler ile Arsène Houssaye, Clément, Bonassieux (*Le chateau de Clagny et Mme. de M.*, 1881) ve diğerlerinin Montespan üzerine kaleme almış oldukları eserlerdir. Elbette burada, tıpkı her bir saray tarihine ilişkin literatürü sunmanın olanaksızlığı gibi, her bir hükümdar tarihine ilişkin sunulması olanaksız bir literatür de öne çıkar; ancak yine de Vehse'nin, kötü ün yapmış olan geniş kapsamlı *Geschichte der deutschen Höfe seit der Reformation* (1851-1858, 48 cilt) adlı yapıtının bunlar arasında ilk sırayı aldığını söyleyebiliriz. Fransa içinse özellikle Saval'ın *Les galantries des rois français sous plusieurs races* adlı eseri anılmalıdır.

Fransız para babalarının metres ekonomisini etraflı bir biçimde betimleyen: H. Thirion, *La vie privée des financiers au XVIII. sc.*, 1895.

Özel bir literatür, değişik ülke ve dönemlerdeki salonların tasvirine eğilir.

Boynuzlanma bile oldukça kapsamlı bir literatürün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunları G. Klemm'de, [*Die Frauen*, 2 cilt (1859), 355] derlenmiş bir halde bulmak olanaklıdır.

Bütün bunlara (elbette pek az bulunan) kadınların tarihiyle ilgili genel yapıtlar da dahildir: Comte de Ségur, *Les femmes*, 3 cilt, 1803. G. Klemm, *Die Frauen. Kulturgeschichtliche Schilderungen des Zustandes und Einflusses der Frauen in den verschiedenen Zonen und Zeitaltern*, 6 cilt, 1859 (Kitaptaki en iyi bölüm, başlığı; bizi ilgilendiren yalnızca 2. cilttir). H. Scheube, *Die Frauen des achtzehnten Jahrhunderts*, 2 cilt, 1876. Ayrıca Scherr, Henne am Rhyn vd.'nin tanınmış

eserleri.

Genel töre-tarihlerinde de kayda değer şeyler bulunabilir. Keza R. Günther'in kitapları: örneğin *Kulturgeschichte der Liebe*, 1899; Eduard Fuchs'dan *Illustrierte Sittengeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart; Renaissance*, 1909; resimlerinden dolayı oldukça değerli olan *Die galante Zeit*, 1910 (buna ek olarak müstehcen içerikli tamamlayıcı ciltler); E. Dühren'den *Sittengeschichte Englands*, 2. basım, 2 cilt, 1912.

Kuşkusuz her birini burada sıralayamayacağım sanat tarihi literatürünün büyük bir bölümü de dahildir buraya. Ancak bir kitabın adını, bir arabölgeye ait olduğu ve son derece de öğretici olduğu için özellikle belirtmek istiyorum: Virgile Josz, *Fragonard: Moeurs du XVIII. siècle*, 1901.

Tarihsel ve salt burada ilgi odağı olan bakış açısının boşluğunu çoğunlukla bir nebze de olsa doldurduğu için "Aşk"ın, "Cinsel Sorunlar"ın ve "Evlilik"ın halihazırdaki durumu üzerine kaleme alınmış olan sayısız yazı az da olsa ürün verebiliyor. Bu literatüre iyi bir giriş olanağını şu an için Max von Rosenthal'ın kitabı, *Die Liebe, ihr Wesen und ihr Wert*, 1912, sağlıyor.

Ve son olarak da içlerinde Fransız Dufour'un eserinin (5. Basım, 1910, 6 cilt) en tanınmış olduğu, *Fahişeliğin Tarihi* ile ilgili olan eserlere değinilmelidir. Yazarların ahlaklı yorumları sayesinde –ki bunlara göre, evlendirme dairesince tescil edilmemiş ya da kilise tarafından takdis edilmemiş aşk ilişkilerinin tamamı "fahişelik"tir; öyle ki, Lucrezia Borgia da tıpkı Madam d'Etoiles gibi "fahişelik"le yaftalanmaktan kurtulamamıştır– epeyce eskiye uzanır bu tarih. Ne yazık ki bu konunun tasvirleri tek tek ele alındığında genelde pek yüzeysel ve kaynağından uzaktır.

"Çapkın" ve müstehcen literatüre dair *bibliyografya*: Hugo Hayn, *Bibliotheca Germanorum erotica. Verzeichnis der gesamten deutschen erotischen Literatur*, 2. Basım, 1885 ve (daha önemlisi) *Bibliotheca erotica et curiosa Monacensis, Verzeichnis französischer, spanischer, englischer, holländischer und neulateinischer Erotica und Curiosa*, 1887. *Bibliographie des ouvrages relatifs à l'amour, aux femmes, au mariage et des livres sfacétioux, pantagruéliques, scatologiques, satyriques etc.*, p. M. le Cte. D'I***, 4 éd., p. J. Lemonnyer, 4 cilt, Paris 1894-1900. Başyapıt: 4595 sütunluk ansiklopedi formatı kapsamında!

Aşkta Gayri Meşruluğun Zaferi

Eski ile yeni toplumun bütün bir yaşamının biçimlenmesinde hangi olayın, ortaçağdan başlayıp rokoko dönemine değin insan ilişkilerini belirleyen değişimlerden daha önemli olduğunu bilemiyorum. Özellikle modern kapitalizmin ihyasını anlamak, bu en önemli meselenin etkilendiği o altüst edici değişimlerin doğru bir biçimde takdir edilmesine sıkı sıkıya bağlıdır.

Aşk ve aşk ilişkilerine dair görüşlerin geçirdiği değişimlerde de olduğu gibi, öncelikle içe dönük olan böylesi bir süreci kavrayabilmek için, bilinen iki yol vardır önümüzde: Olayı temsil eden erkeklerin görüşleri (elbette bu özel durumda böylesi kadınların da görüşleri) ile bunlara iştirak edenlerin sergilediği tavırlara dayanarak varılan sonuçlar. “Görüşler” çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilir: bunlar, gerek mesleki nedenlerle aşkı ele alan bilimsel incelemeler halinde, *Asolani*’de dendiği gibi “ne’quali si ragiona d’amora”, gerekse “devrin ruhu”nun yansıtıldığı şiir ve sanat yapıtları olabilir. Sözü edilen “devrin ruhu”nun bu noktada bile (ve salt bu durumda) hep belirli bir toplumsal tabakanın, kısacası saray ve soylular çevresiyle bunlara öykünen kesimin “ruhu” olması, kendiliğinden anlaşılan bir durumdur. Burjuvanın aşk yaşamı temelde kavalyelerinkiyle karşıt yönde gelişir (ve sonuçta kapitalist girişimciyi doğurur).

Tıpkı denizdeki dalgalar gibi, bir yaşam biçimi bir diğernin yerini alır. İmdi bizi taşıyan dalganın, yükselişini ve inişini burada izlediğimiz dalgayla bir ilgisi yok: o, esnaf derneği odalarından ve Calvin ile John Knoxen’in vaazlarından ileri geliyor, yani burjuva görgüsüyle ilgili bütün kavramların kök bulduğu yerden. Ancak gelişim, bir ve aynı kültür

çevrelerinde bile bütünüyle düz bir doğrultuda ilerleyip gitmez: bu doğrultu, karşıt eğilimlerce yer yer saptırılır. Çağımızda aşk ve aşk ilişkilerine dair yorumların maruz kaldığı birlikli ve çizgisel bir gelişimden, yalnızca ana hatlarıyla çok geniş bir çerçevede söz edebiliriz.

Ortaçağ Avrupası, tıpkı bütün beşeri edimlerde olduğu gibi, cinsler arasındaki evrensel aşk fenomenini de daha yüksek bir varlığın: Tanrı'nın hizmetine memur etmiştir. İster dünyevi aşk duygularının doğrudan dinsel takdise ulaşması ve uhrevi ereklere yönelmesi biçiminde olsun (Meryem kültünde olduğu gibi); ya da isterse aşk, kurumsal olarak bağlanmış ve kendisini bağlayan kurum da (evlilik) ilahi ve kutsi bir düzenleme (yani sakrament)* olarak benimsenmiş olsun. Tanrı tarafından kutsanmamış ya da kurumsal bağları olmayan bütün fertler-arası aşklar "günah" damgası ile dağlanmıştır.

Aşkın özüne dair temelden farklı bir başka yorum ise, ilk olarak "Minnesang"*** çağlarında geniş çevrelere sokulmaktadır; yani yaşam tarzının dünyevileştirilmesinde her bakımdan başlangıcı teşkil eden 11. yüzyıldan bu yana: korkulu 1000 senesi atlatılmış, yeni gümüş madenleri açılmış ve Doğu'yla olan ilişkiler genişleyip sıklaşmaya başlamıştır. Belirtildiği gibi 11. ve 12. yüzyıllarda "fırtınalı bir denizin ortasında sakin ve mutlu bir adacığı" andıran Provansa'da, 12. yüzyılın ortalarından başlayıp 13. yüzyılın ortalarına dek parlak dönemlerini yaşamak üzere takriben 1090 yılında

* Kutsal ruhun, kendisini insanlara gösterme biçimi. (ç.n.)

** Saray kökenli aşk lirizmi; Ortaçağ Alman edebiyatında şövalyelerin yazdığı aşk şiirleri. (ç.n.)

sahneye çıkan Troubadour'ların* şarkılarında ilk olarak özgür, dünyevi bir aşkın ayak sesleri yankılanıyordu. Bunları ise Alman Minne şarkıcıları, daha da önemlisi, aşktan başka hiçbir şey söylemeyen İtalyalı büyük bir lirik şairler ordusu izler: Dante'den önceki yüzyıla ait, şu anda elimde olan antolojilerin birinde böylesi aşk şarkıcılarının 126'sına rastlamak mümkün.¹

Bugün bütün bu aşk şarkıları asılsız, düzmece ve yapay geliyor bize. Gelgelelim, tam da onlarda sunuyor kendisini modern aşkın doğal mı doğal olan başlangıcı. Sevgililerin tanrısallaştırılmasında, hasret ve iç çekmede, hayranlık ve yakarmada yaratılan ergenlik dönemi erotizminden başka bir şey değildir bu aşk. Doğal kösnüllüğün topraklarına ilkin Trecento'yla** ayak basıyoruz; ve Minne şarkıcıları çevresinin, aşağı yukarı Avignon'daki papalık sarayının ya da Boccaccio'nun Fiametta'sının etrafında kümelenmiş olarak gördüğümüz topluluk kimliğinde doğrudan devam edip etmediğini bile tam bir kesinlikle söyleyemiyoruz. Ulrich von Lichtenstein gibi bir mutemete bakacak olursak, sevgi dolu Minnesang dönemi 13. yüzyılda son bulması gereken bir aşama olmalıydı. *Vrouwenbuch* (*Kadınlar Kitabı*, 1257) adlı kitabında, kadınların eskiden olduğu gibi erkeklerle artık kolay kolay sevişmediklerinden yakınır: Artık eskisi gibi güzel elbiseler giymiyor, yüzlerini kalın örtülerle gizliyor, boyunlarına sofuca tespih takıyorlardı. Eski zamanları onlar için öylesine sevgi dolu kılan o yüce yaşama zevki çoktan yabancılaştı kendilerine, diyor Ulrich von Lichtenstein. Erkeklerle

* Troubadour: 11. ve 13. yüzyıllar arasında Güney Fransa'da saz şairi, âşık, halk ozanı. (ç.n.)

¹ *I poeti del primo secolo*, 2 Cilt, 1816.

** Trecento: İtalyan sanatı ve edebiyatında 14. yüzyıl. (ç.n.)

haz veren tek şey avlanmaktı; sabahın erken saatlerinde köpekleriyle yola koyuluyor, akşamsa yorgun argın eve dönüyor, eşleri ya da sevgilileriyle ilgilenmek yerine zamanlarını zar masasında geçiriyor ve ahbablarıyla içki içiyorlardı.²

Belki de bu durum, aşk tarihi içinde (bazı istisnalar dışında) tümüyle bambaşka bir çağda (Weimar!) yeniden sahneye çıkan Almanya için geçerlidir yalnızca. Güneyli ülkelerde ise, gelişmenin bir devamlılığına daha ziyade Troubadour'lardan itibaren inanılabilir. Yine de geçen yüzyıllardaki coşkunun doğrudan doğruya bir devamı biçiminde, *Dekameron*'un özünde hüküm sürdüğü haliyle bir ses yükselmektedir: bu, sağlıklı kösnüllüğün, öncelikle çocuksu biçimlerde de kendisini dışavuran aşırı gergin bir idealizme olan tepkisidir: cinsel hazzın çekiciliği aynı biçimde yeni yeni keşfediliyor, peçelerin ve elbiselerin havalanması henüz fark edilmeyen hazlar hazırlıyordu. Her şeyi belirleyen temel ses, Boccaccio'nun dindar ve ihtiraslı rahibesinde apaçık dile geliyor: "Ed io ho più volte a più donne che a noi son venute udito dire, che tutte l'altre dolcezze del mondo sono una beffe a rispetto di quella quando la femmina usa con l'uomo." ["Ve bize gelen sayısız kadını defalarca, bu dünyanın bütün diğer leziz zevklerinin, erkekle sevişmenin verdiği zevkin yanında gülünç kaldığını söylerken duydum."] Erkeğin tasarımında kadın hâlâ giyiniktir: *Dekameron*'un, Giotto* zamanında ortaya çıktığını da anımsatmak isterim.

Aynı biçimde sanatta yeni anlayışın öncüleri, dinsel söylen çerçevelerinde canlı gibi duran çıplak insan tasvirleriydi,

² A. Schultz, *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger*, 2, 423.

* Giotto di Bondone: (1266?-1337) Floransalı ressam, heykeltıraş ve mimar. (ç.n.)

yani Adem ile Havva'nınkiler.³ 15. yüzyılın ilk yarısına ait resim ve tasvirler, gözlerin tekrar et ve kan görmeye başladığını açıkça gösteriyor. Jan ve Hubert van Eyck'ın Gent'teki S. Bavo kilisesi sunağının kanatlarının üzerindeki Adem ile Havva'sı (şimdi Brüksel müzesindedir), Jacopo della Quercia'nın Bolonya'da S. Petronio'nun kapı dikmesindeki kabartması (1425 tarihli), Masaccio'nun Floransa Santa Maria del Carmine kilisesinin "Capella Brancacci"sindeki freskleri, ancak hepsinden ziyade Ghiberti'nin (1378-1458) Floransa'daki küçük vaftiz kilisesinin demir kapılarındaki kabartmaları adeta yeni bir çağın muştucusu gibidir.

Ancak ilk olarak geç dönem Quattrocento'su* kadını dışı olarak çıplak görür ve kadın vücudunun mahrem güzelliklerini keşfedip şehvi aşkın baştan çıkarıcılığını iliklerine kadar yaşar. Artık aşk ve kadın uğruna savaşılmaktadır: ressamlar, canhıraş bir biçimde "aşkın ve saflığın savaşı"nı resmetmektedir (Pietro Perugino, Sandro Botticelli), ve kaçınılmaz sonuç: Palazzo Schifanoia'da Francesco Cossa'nın yaptığı kabartmalarda, Botticelli'nin *Bahar* ve *Venüs'ün Doğuşu*'nda kadına ve onun güzelliğine duyulan aşk, muzaffer bir biçimde patlar.

Şehvet üzerine kaleme aldığı araştırmasında (1431) Laurentius Valla'nın benzer biçimde dile getirmiş olduğu şey, deyim yerindeyse, ressam ve şairlerin yapıtlarında gerçek yaşamın hissedilmesi olarak karşımıza dikilir şimdi: "Güzel bir yüzden daha tatlı, daha eğlendirici, daha sevgili ne olabilir ki? Hiç kuşku yok ki cennete giriş bile bundan daha se-

³ Josef Kirchner'in kitabındaki o nefis yoruma bakınız, *Die Darstellung des ersten Menschenpaares in der bildenden Kunst*, 1903.

* Quattrocento: İtalyan sanatı ve edebiyatında 15. yüzyıl. (ç.n.)

vimli görünemez.” (“Quid suavius, quid delectabilius, quid amabilius venusta facie? Adeo vix ipse in coelum intuitus iucundius esse videatur.”)⁴ Valla, kadınların vücutlarının en güzel bölgelerini çırlıçıplak sergilemediklerinden yakınır: kadın vücudunu betimleme tarzı bile Heinrich Heine’nin *Yüce Şarkı*’sındaki en güzel dizelerin gücüyle eşdeğerdir (Oysa bir asır sonra, Valla bile isteklerinin çoğunu yerine getirilmiş bulurdu). Daha sonra Firenzuola, Cinquecento’da* yeni çağın güzellik ülküsünü kanunlaştırmıştır.⁵ Fakat sevmek, bu güzelliklerin hazzına varmak demekti: “Hazdan başka bir şey değildir aşk; şaraba, kumara ve bilime nasıl âşıksam kadınlara da öylece âşığım: diyeceğim o ki: şarap, kumar, bilim ve kadınlar gönlümü hoş eder. Haz almanın kendisi yaşamda erişilebilecek nihai anlamdır: insan öyle üstünlük bir amaç uğruna bir şeyden haz almaz: hazzın kendisidir amaç.” (“Neque aliud est amor quam delectatio: ut amo vinum, amo ludos, amo scientiam, amo mulieres: hoc idem est quod delectari vino, ludis, scientia, mulieribus. Delectatio autem ultima rerum est omnium: neque quis ob aliquem finem delectatur, sed ipsa delectatio est finis...”)⁶ Aşk, yaşamın içeriği haline gelmiştir. Bütün şairler yapıtla-

⁴ Laur. Valla, *Opera*, ed. Bas., 1590, 905 *De vol.*, lib. I, c. XXII.

* Cinquecento: İtalyan sanatı ve edebiyatında 16. yüzyıl. (ç.n.)

⁵ Ang. Firenzuola, *Discurso delle bellezze delle donne* (1542). Yeni basımı, 1886. Burckhardt’ın özetinde (Almanca), *K. d. R.*, IV. Kısım, VII. Bölüm, ve (geniş olarak) R. Günther’de, *Kulturgeschichte der Liebe*, (1889), 298. Tuhaf bir biçimde Burckhardt (a.g.y., s. 63) şöyle yazıyor: “15. yüzyılın, kendi güzellik ülküsüyle ilgili yazılı bir bilgi bırakıp bırakmadığını söyleyebilecek durumda değilim.” Sanırım L. Valla’nın yukarıya iktibas ettiği bölümleri o an için hatırına değildi.

⁶ L. Valla, a.g.e., 668.

rını aşka ve kadınlara adamaktadır: Boiardo, Poliziano, Ariosto:

“Le donne, i Cavalier, l’arme, gli amori
Le cortesi, l’audaci imprese io canto”
[“Kadınlar, şövalyeler, silah ve aşk
İncelik ve kahramanlık türküleri söylerim ben”]

dizeleri (yine Ariosto’nun söylediği gibi):

“... Sino agli occhi ben nuota nel golfo
Delle delizie, e delle cose belle...”

“boğazına kadar sonsuz haz ve güzellikler denizine batmış” olan bu dönemin giriş kapısına asılabilirdi pekâlâ.

Poliphilo’daki (1490) bir gravürün de simgesel olarak gözler önüne serdiği gibi, aşk insanları ömür boyu kamçıliyordu.

O dönemlerin âşık ruhuna ilişkin en renkli tablolarından birini Thomaso Garzoni, Este’li II. Alfonso’ya adanmış olan *Piazza universale*’sinin 97. Discorso’sunda çiziyor: “... Non sanno i miseri quante calamità si coprono sotto quel nome d’amiche e di signore, le quali non dirò ch’amino nè che riveriscono, ma ch’adorano come lor dive principali, sopra le quali formano tanti capricci, fabricano tante chimere, disegnano tante vanità, che al fine co’ mal posti fondamenti tutta la macchina d’amore ruina in un pelago di miseria e di sciagura... Queste sono pur gl’Idoli loro, i lor numi celeste, le dee del terzo cielo, le gratie dal ciel dicese, le belle ninfe leggiadre, il choro virgineo di Diana, alle quali per sacro incenso offeriscono lagrime cocenti, per thuriboli cori afflitti, per hostie e per

vittime l'alme accovate, per orationi pietosi scongiuri, per hinni gli amorosi sonetti e madrigali, per simulacri l'imagini de'volti pallide e smarrite, per oblationi una servitù da cane, che non teme il freddo, non ha paura del caldo, non si sbigottisce di notte, non si smarisce il giorno, non si attrista per pena, non si dispera per cruccio, non manca per ripulsa, non resta per scherno, non fa conto de'torti, non riguarda à gli oltraggi, non stima i danni, non cura le vendette essendo cieca et mutola nel proprio interesse come un morto... vogliono seguir queste fiere, darsi in preda à queste orse, servitù à queste panthiere, amare queste tigri..."

["Bilmez ki acınası insanlar, sevmek bir yana, en yüksek mabutları diye yalvar yakar oldukları sevgililerinin ve kadınlarının adlarıyla ne büyük bir uğursuzluğu üzerlerine çektiklerini; onlara dair öylesine çok hayal kurar, öylesine çok neşe ve hodpesentlikle üzerlerine düşerler ki, sonunda pek kırılgan temeller üzerinde duran aşkları yerle bir olup, mutsuzluk ve ıstırap denizinde yitip gider... buhur diye sımsıcak gözyaşlarını, buhurdan diye pişman yüreklerini, kutsal ekmek ve kurbanlık diye esrik ruhlarını, dua diye içten yeminlerini, ilahi diye aşk dolu sone ve madrigallerini, resim diye soluk ve ezilmiş çehrelerini sundukları, sungu olarak da, ne soğuktan korkan ne de sıcaktan kaçan, geceden ürkmeyen, gündüz ise yolunu şaşırmayan, acıya râm olmayan, kaçmayan, alay etmeyen, haksızlığa göz yummayan, kendi çıkarları söz konusu olan kişilerin kör ve ölü gibi sağır olması biçimindeki hakaretlerine aldırış etmeyen, zararları tartmayan, kin duymayan bir köpek gibi yaltaklık ettikleri kadınlar onların ilahlarıdır: göksel mabutları, 3. göğün tanrıçaları, cennetten inmiş güzellik tanrıçaları, güzel ve sevimli perileri, Diana'nın bakireleridir... onlar bu yırtıcı

hayvanların peşinden gitmek, kendilerini onlara ganimet gibi teslim etmek, kendilerini bu dişi panterlerin köleliğine adanmak, bu dişi kaplanları sevmek istiyor...”]

Bir şelale gibi sayfalarca şırıldayıp akar bu böyle, öyle ki bütün bir bölümü buraya nakletmek gerekir. Bununla birlikte, aşk meşk işleriyle ilgili bu denli bilgece lafı peşe sıralayabildiğine bakılırsa, cesur Garzoni’nin ağzı epeyce yanmış olmalı!

Tizian* çağı başlamıştır artık: ruhla duygunun görülmemiş bir ahenk içinde akıp gittiği, kadını sevmenin –güzelliği, yalnızca güzelliği sevmenin– yaşamak anlamına geldiği yüzyıl. Aşk yaşamının nasıl bir incelik üzerine kurulduğunu, dönemin şair, ressam ve heykeltıraşlarının piyasaya sürdüğü aşka dair “kuramsal inceleme”lerinde çok daha net görebiliyoruz: örneğin Pietro Bembo’nun *Asolani*’sinde. “Her şeyin nedeni aşktır”, diye okuyoruz; “en tatlı şeylerin de ötesinde en tatlı olan şey, aşktır” (giovevolissimo è Amore sopra tutte le giovevolissime cose).⁷ Peki ya aşk nedir: bütün birlikçiler, aşkın güzele duyulan özleminden başka bir şey olmadığını görüşünde hemfikir (di bellezza desio). Ancak güzellik, şeylerin içindeki üslûp, uyum ve ahenkten doğan cazibeden başka bir şey değildir (una gratia che di proportione e di convenenza nasce et d’harmonia nelle cose). Beden ve ruh için de aynısı geçerlidir: “Nasıl uzuvları birbiriyle uyumlu olan beden güzelse, erdemleri kendi içinde uyumlu olan ruh da güzeldir...” Aşk güzelliğe doğru kanat çırpır: “Ve bu uçuş

* Tiziano Vecellio: 1477-1576 yılları arasında yaşamış olan İtalyan ressam. (ç.n.)

⁷ P. Bembo, *Gli Asolani*, (ed. 1575), s. 134.

sırasında iki pencere açılır önünde: sırtında aşka uçtuğu kullak, kendisini bedene taşıyan göz" ("A qual volo egli due finestre ha; l'una che a quella dell'animo lo manda e questa è l'udire: l'altra che a quella del corpo lo porta et questa è il vedere").⁸

Herhalde o zamanlar İtalya, aşk ve güzellik kültürlerinin kendilerine yer bulabildikleri tek ülkeldi: Fransa henüz kulluğa dönemindedir. Montaigne, Fransızların aşk yaşamını kıvamına getirme konusunda ne kadar beceriksiz olduklarından yakınıp durur: "Il y a tousiours de l'impétuosité françoise" ["Fransızlarda hâlâ şiddetli bir kabalık var"]: toy Fransa, aşkın tüm zevklerinin tadına varabilmek için Montaigne'i fazlasıyla memnun edecek denli hevesliydi. İtalyanların yanı sıra aşk ustaları olarak İspanyolları yüceltir Montaigne: "Pour arrester sa fuyte et l'estendre en préambules entre eux, tout sert de faveur et de récompense: une oeillade, une inclination, une parole, un signe..." ["(Kadının) kaçmasını engellemek ve aralarındaki başlangıcı uzatmak için, her şey teveccühe ve karşılık görmeye hizmet ediyor; bir göz kırpış, hafif bir eğilme, bir söz, bir işaret."]

Ama bütün bunlar temelden değışecekti. Valois'larla birlikte Fransa'ya İtalyan kültürü, bu kültürle birlikte de kadın sevgisi girmiştir. Daha şimdiden Brantôme, Fransız aşk sanatını yüceltmektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda Fransa'nın aşkın yüksekokulu haline geldiğini ve bu özelliğini de elinden bırakmadığını söylemeye gerek yok. Bununla beraber aşk yaşamı, sapıklığa varan son şeklini de ilkin Fransa'da almış ve Paris'te nihai tamamlanışına eren "aşk uğruna yaşamak" da esasen Fransa'da 18. yüzyılın anlamı haline gelmiştir. Bocca-

⁸ P. Bembo, a.g.e., 1. Böl., s. 189/190.

ccio ve Pietro Perugino ile başlamış olan devir Fragonard, Boucher ve Greuze'le zirveye ulaşmıştır; ya da daha doğrusu: dolu dolu yaşanmıştır, çünkü tepe noktası belki de Tintoretto, Rabelais, Ariosto ve Rubens ile tanımlanmalıdır. Minne şarkıcıları döneminde Cappellanus, sonra Laurentius Valla, sonra da Bembo'nun taşıdığı aşk kuramcısı unvanını daha sonra Brantôme ile Rétif ve elbette ayrıca Marquis de Sade devralmıştır.

Birçok kültürde hemen hemen aynı tarzda sergilenmiş olan bu gelişim kaçınılmazmış gibi görünüyor: "bedenin kurtuluşu" ürkek girişimlerle başlıyor: bunu ise özgür, saf bir aşk yaşamının tam bir gelişim sağladığı daha güçlü, doğal bir kösnüllük izliyor. Sonra iyiden iyiye saflaşma, sonra ölçsüzlük, sonra da hayvanilik. Bu zorunlu döngüde ise insanlık yazgısının en derin trajedisi yatıyor gibidir: bütün kültür, doğallıktan sapma olduğu için, aynı zamanda çözülme, yıkım ve ölüm demektir.

"Biraz daha iyi yaşayacaktı,
ona göklerin parıltısını vermeseydin;
O buna akıl diyor ve gerek duyuyor,
hayvandan daha hayvanca olmak için."

Açıkçası Trecento'dan beri yavaş yavaş sökün etmeye başladığı haliyle, kadına ve kadın aşkına dair salt hazcı-estetik olan bu yorum, vaktiyle aşkın hapsedildiği dinsel ya da kurumsal bağlilikle düşmanca bir karşıtlık içindedir artık. Nihayet aşka dair özgür kılınmış bir görüş, dinsel sayıklama ile hâlâ uyum içindedir. Assisili Frensis'e ait olduğuna inanılan ve şu dizelerle başlayan o enfes (!) şiir:

In foco l'Amor mi mise:
in foco l'Amor mi mise:

in foco d'amor mi mise
Il mio Sposo novello...

[Ateş içimdeki aşkı tutuşturdu:
içimdeki aşkı tutuşturdu ateş:
içimde aşk ateşi tutuştu
ey benim yeni nişanlım...]

âşık olan herhangi birisi tarafından da yazılabilirdi. Meryem Ana'ya yakarmanın coşkusu, kuşkusuz dönemin "özgür aşkı"na pek de uzak değildi. Ancak bu özgür aşkın asla ve asla katlanamadığı şey, aşk yaşamına evlilik kurumu elbisesinin giydirilmesiydi. Keza evrensel aşk güdüsü de, tıpkı rafine olmuş aşk hazzı kadar, yasaların belirlediği ölçülerle bağdaşmıyor: Aşk, doğası gereği gayri meşrudur ya da daha doğrusu, meşruluğa karşıdır. Ve bir kadın, dişi olma, güzel ve sevmeye değer olma özelliklerini, evlilik gibi herhangi bir toplumsal kuruluşun uyguladığı baskı sonucunda ne kaybeder ne de kazanır.

Evlilikte bütünüyle farklı iki şeyin, aşkın ve düzenin bir araya getirilmiş olduğu görüşü, dönemlerinin aşk sorunu üzerine kafa yoran erkeklere kısa sürede kabul ettirmeliydi kendini. Zaten, bu sorunu daha sonra bütün aşk "kuramcılar"ının da etraflıca ele aldığını görüyoruz. Aşka dair doğal yorumlarıyla sonuca ulaşmış ve cinsler arası ilişkinin meşruluğa karşı olduğunu açıklamış olanların başında, elbette Laurentius Valla geliyor. Büyük bir samimiyetle, iki insanın birbirini seviyor olmasının hiç kimseyi ilgilendirmedığını söylemektedir: "Si mulier mihi et ego mulieri placeo, quod tu tanquam medius nos dirimere conaberis?"⁹ ["Eğer kadın

⁹ L. Valla, *De vol.*, Lib. I, cap, 38.

benim hoşuma gidiyor, ben de onun hoşuna gidiyorsam, ne diye işimize teklifsizce burnunu sokmaya çalışırsın ki?"] Aynı nedenle, diyor Valla, bir kadının kocasıyla mı yoksa sevgilisiyle mi ilişkiye girdiğinin de bir önemi yoktur: "Om-nino nihil interest, utram cum marito coëat mulier aut cum amatore."

Daha sonra bu anlayış en açık biçimiyle edebiyatta, bil-hassa hafif türlerde gündeme gelir: her ne kadar Boccaccio belirli bir ölçüde evliliğe saygı duymuşsa da, artık evliliğin alaya alınması, aldatılmış kocanın gülünç duruma düşürül-mesi yalnızca kanıksanmıyor, bilakis erdemli davranıştan sayılıyordu. Piccolomini'nin *Euryalus* dizisiyle başlattığı as-gari düzeydeki ahlaksız öykülerde ve yine asgari düzeydeki hayasız güldürülerde bile "egemen motif" daima, evliliğin bozulmasıdır.¹⁰

Bir sonraki adımı, bu düşünce doğrultusundaki sonuncu-sunu ise Montaigne atmıştır: eğer aşk haz ise ve evlilik de pek çok soylu amacı hedefleyen toplumsal ya da dinsel bir düzenlemeyse (Montaigne evlilikten olağanüstü bir saygıyla söz ediyor ve tam da kendisine özgü saygın evlilik görüşü nedeniyle, aşkla evlilik arasında hüküm süren ilişkiye dair radikal düşüncelerine ulaşıyor), o zaman aşk özleminin gi-derilmesi de adı geçen evlilikten yalnızca bağımsız olma-makla kalmıyordur; şu iki şey: aşk ile evlilik, birbirini daha ziyade dışlayıcıdır. Yorumunu şu şekilde temellendirir Mon-taigne: aşk, kendisinin dışındaki bir şeyle ilgilenilmesinden nefret eder ve evlilikte olduğu gibi bambaşka nedenlerle bir araya gelmiş, kurulmalarında bağlanma ve iktidarın en az cazibe ve güzellik kadar ağır bastığı ilişkilerle ortak bir pay-

¹⁰ F. Gregorovius, *Lucrezia Borgia*, 1³ (1875), 96.

dada buluşmaktan da pek hoşlanmaz. Aşk için evlenilmez, daha çok, soyun devamı ve aile (kurma) nedeniyle evlenilir. Şu halde bu saygıdeğer ve kutsal evlilik bağında aşk tutkusunun aşırılıklarına bir mesken kurmak, bir tür ensest ilişkiye girmek anlamına gelir. İyi bir evlilik aşkın ortaklığını dışlar ama dostluğun sevinçlerini tatmak ister. Sevmek ve bağlanmak, birbirini dışlayan temelden farklı iki şeydir.

Montaigne'in bu görüşlerini dile getirdiği ve benim de anlam yönünden aktarmaya çalıştığım kısımlar özgün haliyle şöyledir:¹¹ "L'amour hait qu'on se tienne par ailleurs que par luy, et se mesle laschement aux accointances qui sont dressees et entretenues sous aultre tittre comme est le mariage: l'alliance, les moyens y poient par raison, autant ou plus que les graces et la beauté. On ne se marie pas pour soy quoiqu'on die; on se marie autant, ou plus, pour sa posterité, pour sa famille. Aussi est ce une espece d'inceste, d'aller employer, à ce parentage venerable et sacré; les efforts et les extravagances de la lisanse amoureuse... Un bon mariage... refuse sa compaignie et conditions de l'amour: il tasche à se presenter celles de l'amitié..." "Nous aimons sans nous empêcher deux choses diverses et qui se contrarient."

Tizian ile Giorgione'nin yaptığı resimler, Ariosto ile Rabelais'nin düzdüğü şiirler, bu görüşlerin ufkunda kurama dönüşmüştür: kendi içinde en yüce, hattâ biricik anlamını

¹¹ İlgili kısımlar, *Denemeler*'in üçüncü kitabının meşhur beşinci bölümünde bulunuyor. Benzer görüşler eskiden de mi egemendi? Ya da daha doğrusu: bir sisteme çok önceden mi oturtulmuştu (çünkü Minne şarkıcılarından beri bunlara göre *yaşanmıştır*)? Nostradamus ve "Minne sarayları"nın bazı yargıları okunduktan sonra hani bunu da neredeyse kabul etmek gerekiyor. Bkz. K. Weinhold, *Die Deutschen Frauen in dem Mittelalter*, 3. Basım, 1897.

elde etmiş olan aşk, insanlar tarafından toplumsal ya da ahlaksal herhangi bir amaç uğruna hayatîyet kazandırılmış olan bütün düzenlemelerin, diledikleri kadar kilisenin onayını almış olsunlar, dışında ve ötesinde yer almak zorundaydı.

Ancak kültür akışı için daha da önemli ve belirleyici olan şey, toplumun yüzyıllar boyunca bu anlayışa göre yaşamış olması, yüzyıllar boyunca evlilik ile aşkın belirli tabakalarda tabiatıyla birbirinden kopmuş ve her birinin eşit haklılıkla birarada varolmuş olmasıdır, ki temelde bununla yalnızca Yunan (ve geç dönem Roma) kültür yaşamının alışkanlıkları devralınmıştır. İleride bu konuyu daha etraflıca ele almamız gerekecek, özellikle Avrupa toplumuna yüksek mevki fahişeliği* sokmuş olması nedeniyle.

Kurtizan**

Bir toplumda özgür aşk, bağımlı aşkın yanında yuvalanmaya başladığında, bu yeni aşka hizmet edecek kadınlar da ya namuslu ailelerin baştan çıkartılmış kızları ve zina düşkünleridir ya da orospulardır. Avrupa toplumlarının üst tabakalarında Minne Şarkıcıları döneminden bu yana salt erotik güdümlü aşkın ne denli önem kazanmış olduğunu, baştan çıkartma, zina ve fahişelikte görülen artışla değerlendirmeliyiz.

Özgür aşkın ilk iki biçimiyle ilgili rakamlara sahip değiliz. Ancak çağdaşların yargılarından ve belli başlı gösterge-

* Hetaera: (1) Son derece kültürlü fahişe ya da kapatma, özellikle Eski Yunan'da. (2) Zenginlik ya da toplumsal bir mevki elde etmek için güzelliğini ve cazibesini kullanan herhangi bir kadın. (ç.n.)

** Kurtizan: (1) Eskiden: bir prensin soylu sevgilisi, metresi. (2) Kibar, yüksek düzeyde fahişe, aşüfte, kokot. (ç.n.)

lerden yola çıkarak, gerçekte bunların yüzyıllar boyunca önemli bir rol oynamış olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Petrarca'ya göre zina salgını esasen ilk olarak kendi döneminde patlak vermiş. Eskiden yaşlılarınca alaya alındığı için mutlu olamayan genç bir erkeğin evli bir kadını baştan çıkartması saygıdeğer bir davranış sayılmaktaymış. Genç erkeklerdeki o muazzam maceraperestlik aslında şehvani gereksinimden çok, hırsa dayanan bu hummalı açlıktan ileri gelmekteymiş. Çoğu kez elde edilen başarı, gösterilen çabaya bile değermiş.

Zamanın ruhunu isabetli bir biçimde yansıttıkları ve bildiğim kadarıyla henüz hiç kimse tarafından değerdirmeye alınmadıkları için şu ilginç sözleri özgün haliyle buraya aktarıyorum:

“Quae tunc pestis incipiens nunc adeo certa est, ut adolescens cui non feliciter adulterium successerit, quamvis dives, quamvis formosus ac nobilis, coaevorum iudicio inter miseros habeatur, quasi abiectus ac repulsus non pudicitia sed contemptu; et quasi dilectio castitas convicium sit amantis. Hinc ille iuvenum fervor et sollicitudo improba, tanquam non de libidine sed de gloria sit certamen: hinc labores, hinc suspiria, hinc repentinae repulsae amarissimae: saepe tamen successus amarior.”

[“Bu salgın yayıldıktan sonra henüz zina yapmamış genç bir erkeğin, tanrılarca kutsanmış, güzel ve soylu da olsa, yaşlıları tarafından zavallı diye yargılanması kaçınılmazdır; sanki tek suçu bâkir kalmak değilmiş de, aşağılık biri olmakmış gibi; ve sanki bâkir kalma sevinci âşığın bir hatasıymış gibi. Yeniyetmelerde görülen tutkunun ve abartılı hırsın nedeni budur; verilen savaş tutku

dolu bir istemeden değil de onurdan kaynaklansa bile: bütün çabaların, inilti ve sık sık tekrarlanan acı sonların nedeni de budur.”]

Petrarca, *Ep. de reb. fam.*,
ed. Fracassetti L. IX, op. IV, 2 (1862), 10.

Burckhardt ve Cibrario’nun da sayısız örnekle aktardıkları gibi, prenslik çevrelerinde gayri meşru doğumlardan artık utanç yerine gurur duyulmaya başlandığı zamanla aynı zamandır bu.

O dönemden başlamak üzere, evlilik öncesi ya da evlilik arası cinsel ilişki bütün çevrelerde günümüze kadar meşru ilişkilerin sürekli bir tamamlayıcısı olmuştur. Çağdaşların yaşamlarına dair örneklerle konuyu belgelendirmeye gerek yok sanırım: bilinen bütün “töre tarihi” bunlarla dolu zaten. Zinayı yeniden toplumsal bir kurum olarak gösteren önemli bir belirtiye değinmek istiyorum yalnızca: İtalya’da Quattrocento’dan, Fransa’da ise I. François’dan bu yana olageldiği haliyle, boynuzlanmanın meşrulaşmasına.

Fahişeliğin, ortaçağdan bu yana nicelik ve önem yönünden artış göstermiş olduğu da bilinen bir gerçektir. Avignon’dan başlayıp, Londra ve Paris’te doruğa ulaşmasına dek: Avignon gerçek bir orospular seliyle dolup taşmakta, diye yakınıyor yine Petrarca o güzelim Latincesiyle. Sonra uzun bir süre Roma ünlüdür, surlarında kümelenen Puellae publicae’leriyle (genelevleriyle): 1490 yılına ait, oldukça güvenilir bir istatistiğe göre Roma’da 6800 Meretrice (fahişe) vardır. 18. yüzyıl sonu Londra (50 000) ve Paris (30 000) kentleri için verilen rakamlarla kıyaslandıkta, oldukça yüksek bir rakamdır bu (çünkü Roma’nın nüfusu o zamanlar 100 000 bile değildir).

Ancak bilhassa dış kültürün biçimlenmesinde daha da önemli olan şey, gayri meşru aşkın, yani kendine yeten aşkın yayılma ölçüsüne koşut olarak Femme honnête (namuslu kadın) ile Putaine (orospu) arasına yeni bir kadın tabakasının sokulmuş olmasıdır ki, bunlara dair en zengin tasvirlerle "Romanik" dillerde rastlarız (Alman ve İngiliz dillerinde bunlar için bir tek ifade bile yoktur; olanlar ya bütünüyle Romen dilleriyle sınırlıdır ya da onların etkisiyle dilimize aktarılmıştır): Cortegiana, Courtisane, Concubine, Maitresse, Grande Amoureuse, Grande Cocotte, Femme entretenue vb...

Serbest bir sanata dönüşmüş olan aşk, bu kadınlar sayesinde yeniden acemilik durumundan kurtulmuş ve ehliyetli insanların hizmetine tabi olmuştur. Nasıl bütün sanatlar için yetenek ve alıştırma şart ise, olağanüstü bir ölçüde aşk sanatı için de şarttır; bu sanatın tam bir gelişim gösterebilmiş olmasının en büyük nedeni, doğal bir seçim sürecinden sonra yetenekli kadınların ayıklanmış ve bu sanatla özel olarak ilgilenmeleriyle de kendilerini geliştirip ustalaşmalarının sağlanmış olmasıdır.

Kurtizan, Cortegiana öncelikle saray kadını demektir. Meşru aşk ilişkisi yaşayan saray kadınları da vardı. Öyle ki, Castiglione'nin Cortegiana'ya adadığı, saray adamı üzerine olan kitabının üçüncü mektubunda Magnifico'nun temsil ettiği görüşlerden biri şöyledir: saray adamlarıyla saray kadınları arasındaki aşk ilişkileri yalnızca meşru olmalıdır. Elbette çevresindekilerin çoğu "ridendo", "gülünç" diye karşı çıkmıştır bu görüşe: sanırım nedenini tahmin etmişsinizdir: Magnifico'nun talebi gerçeklerden uzak mı uzaktı. Ne var ki daha kibar kadınlarla yaşanan gayri meşru aşk ilişkisi ve saraydaki yoğun trafik, zamanından önce teşhis edilmiş olma-

lıdır. Sanırım bu düşüncenin gelişmesinde papalığın bulunduğu başkentlerdeki saray yaşantısının büyük bir etkisi vardı. Avignon'da (muhtemelen modern kurtizan'ın ortaya çıktığı yerde) papa ve piskoposların sarayında ruhani ve güzel kadınlar çevresi yaşamaktadır. O dönem için bir "académies de femmes aimables"dan, yani "kibar kadınlar okulu"ndan söz ediliyordu; ve bu tanımı doğrulamak için de, yalnızca, Mabilie de Villeneuve, Briande d'Agoult, Huguette de Forcalquier, Beatrix de Sault, Laure de Noves, Blanche de Flasan, Isnarde de Roquefeuille, Doucette de Moustiers, Antoinette de Cadenet, Avignonlu güzel Adelise, Laura'nın yeğeni gibi adları anımsatmak, sanırım yeterlidir.

Ancak, yüksek rütbeli ruhanilerin çevresindeki bir kadın yüce beylerle salt ruhani bir ilişkinin ötesinde bir ilişkiye girmişse (kuşkusuz hiç de ender olmazdı bu) daima bir *metres* idi. Şu halde Cortegiana, salt dışsal nedenden ötürü bir Kurtizan'a dönüşmüş *olmalıdır*.

Avignon'da başlatılmış olan, Roma'da devam ettirilmişir: burada bile saraydaki kadın doğuştan "gayri meşru" idi.

Dünyevi prenslerin saraylarında dışsal nedenlerle gayri meşruluğa itilme dediğimiz şey yoktu: oysa içsel baskı yerini yeterince alıyordu onun. Rönesans döneminde yeni olan şey, prenslerin kendilerine kuma seçmeleri bile değildi: kuşkusuz bunu öteden beri yapıyorlardı. Fakat Fransa kralı XI. Ludwig'in yatağına attığı burjuva kızlarına "Kurtizan" demek yanlış olur: ancak saray cemaatine alındıkları ve resmen kralın metresi olarak tanındıkları zaman bu unvanı alırlardı. Concubine'lerini prenseslik mertebesine yükseltmiş olan ilk zorbalar, Bernabò ve Giangaleazzo Visconti imiş. Oysa Cortegiana egemenliği yaklaşık olarak Cossa'yı Palazzo Schifa-

noia'nın fresklerini çizerken bulduğumuz zamana, modern anlamdaki sarayın kadınlarla birlikte ve kadınlar aracılığıyla ortaya çıktığı zamana denk düşmüyor mu? O tarihten itibaren kadın düşkünlüğü, sarayın anlamı ve hazinesi haline gelmiştir. Hiçbir saray, dilediği kadar büyük olsun, kadın olmadan görkem veya şatafat yönünden gelişemez, ne de bir saray adamı, kadın aşkıyla dolup taşmaksızın hiçbir anlam ifade etmez veya yaptıklarında bir anlam olmazdı diyor Castiglione, "Cortegiano" üzerine olan kitabında ("Corte alcuna, per grande che ella sia, non può aver'ornamento o splendore in se, né allegria, senza donne; nè Cortegiano alcun'essere aggruziato, piacevole o ardito nè far mai opera leggiadra di cavalleria se non mosso dalla pratica, e dell'amore e piacere di donne." ["Dilediği kadar büyük olsun, bir saray kadın olmaksızın ne şanlı, ne görkemli, ne de esenlikli olabilir; tıpkı bunun gibi hiçbir Cortegiano da latif, gururlu veya cesur olamaz, ve eğer kadınların aşkı ile teveccühü kendilerini şevke getirmiyorsa, asla zarif, şövalyece eylemlerde bulunamaz."])).

Ve bu arada evliliğin gündeme hiç gelmemiş olması da, zamanın ruhu dikkate alındığında herhalde kendiliğinden anlaşılıyordur: böylece Cortegiana'lar, prenslerden başlamak üzere, birbiri ardınca Cortegiano'ların metresi oluyordu, ta ki Cortegiana ile Kurtizan (günümüz anlamında) eşanlamlı oluncaya dek.

Vaktiyle cinsler arasındaki ilişkiye dair o anlayışın ortaya çıkmasıyla benzerlik taşıyan ve söylenenler çerçevesinde prenslik egemenliğinin zorunlu ikincil bir sonucu olan "metres ekonomisi" dönemi başlamaktadır artık. Sistem, küçük sarayların yerini büyüklerin aldığı ölçüde genişlemektedir. Bu önemli noktada bile Reform döneminden bu yana Fran-

sa'nın başı çektiği biliniyor: I. François'nun sevgilileri, canlı bir biçimde karşımızda duran ilk kraliyet metresleridir. Daha önce gördüğümüz gibi, saray yaşamının anlamını kadın düşkünlüğünde bulan da bu kral değil miydi? Ve "kadın düşkünlüğünün attığı en önemli adım, metresini, ahmaklığa düşmeden sarayın en önde gelen kişisi yapmış olmasıdır" (Heinrich Laube).

Genel kabul görmüş olan ve artık dünyayı yönetmeye başlayan bu kral sevgililerinin şahsında, meslekten gelme Venüs rahibelerinin bütün bir loncası aynı biçimde soylulukla payelenmiştir. Böylelikle gayri meşru aşk ilişkisi, en azından sarayda kurulduğu ölçüde, dışsal olarak da kirliliğinden arındırılmış oldu.

Ancak söz konusu çağ boyunca sarayın, topluma dair hesaba katılan bütün her şey üzerindeki etkisi öylesine büyüktü ki, neden gayri meşruluğun meşrulaştırılması gitgide saray dışındaki özgür aşk ilişkilerine de yayılmasını ki?

Bu kadınlar, gelişmekte olan *büyükkentlerde*, (öyle denilebilir ki) sarayın dışında bile tıpkı saray kadınları gibi yaşamaya başladı; gerçekte sarayla hiçbir bağı olmayan "kurtizan"ın ortaya çıkışı böyle olmuştur: (resmî olarak) yalnızca bir erkeğe lütufta bulunduklarında *femme entretenue*, aynı anda birden fazla erkeğe lütufta bulunduklarında ise *kokot* olarak. "Satılık aşk" deyimini orospuların üst tabakasında hiçbir sınır tanımaz.

Bu özelliklerin dışında kalan kurtizan bile, kendisine bu adı veren saraydaki bacılarıyla aşağı yukarı aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Ve de aynı bölgede: bilhassa Venedik ve Roma'nın başı çektiği İtalyan büyük kentlerinde. Şartlar, yeni bir kadın tipi yaratmak için burada özellikle elverişliydi: zenginlik; yüksek mevki fahişeliği geri getirebilme düşleri-

nin kurulduğu eskiçağın ihya edilmesindeki sevinç; kentin büyüklüğü, dönemin genel hoşgörülüğüyle birlikte (yani her zaman için: toplumsal üst tabakasıyla birlikte; çünkü o dönemde cesur ressam ve namuslu tüccar beyefendiler de yaşıyordu, ki bunlar günümüzde herhangi bir öğretim üyesi ya da encümen azası gibi gözalıcı kurtizanlardan köşe bucak uzak dururdu) orospuların bir kısmını, küçük bir üst tabakayı, seçkin adem oğullarından oluşma bir hale ile sarıp sarmalamak için birlikte etkin oluyordu: bunlar, “saygıdeğer sevgililer”, “honeste cortigiane”, ya da 1500’ü gösteren bir tarihe ait Romalı orospulara dair bir tasvirde de denildiği gibi “cortesane famose” idi. Sayıları 200’dü ve “cortesane puttane” ya da “de la minör sorte” ile karşı karşıya getirilmişlerdi.¹²

Kısacası, arzu edilen bir netlikte burada dile gelen şey, sözünü etmekte olduğum ayrımlaşma sürecinin tamamlandığıdır.

Rönesans yüzyılındaki “cortesane famose” üzerine son zamanlarda çok şey yazıldı. Birçok yeni kaynak ortaya çıktı. IV. Sixtus, VI. Alexander ve X. Leo’nun yönettiği Roma, Floransa ve Venedik’te o sıralar yaşamış olan bütün ünlü kokotları, isimleriyle birlikte herkes tanıyor. Dahası, bunların caka sattıkları eğitim seviyelerine ve başkalarının yardımıyla yazdıkları şiirlerinin niteliğine varıncaya dek tartışılıyorlar. Ey yüce Tanrım – sanki uğraşacak başka bir şey kalmamış gibi! Kuşkusuz eğitimleri son derece sınırlıydı; ve kuşkusuz dizeleri (bugün de olduğu gibi) berbattı. Orası öyle. Ancak bu yeni insan türünün anlamı bunlarda yatmıyor; onlarda

¹² Estr. dal periodico *Gli Studi in Italia* (1882), aktaran: Gregorovius, a.g.y. 7⁵, 7²².

yatan anlam, örneğin bir Tullia d'Aragona'nın nasıl yıllarca bir Filippo Strozzi'yi parmağının ucunda oynatabilmiş ve bir Imperia'nın nasıl yıllarca İtalya'nın en zengin adamı Agostino Chigi'nin sırtından geçinmeyi becerebilmiş olmasıdır. Elbette bütün bunları, yazdıkları dizelerin gücüyle becerebilmiş değillerdi; daha ziyade bu iş için, Maupassant'ın da dediği gibi, zaten fazlasıyla sahip oldukları "az bulunur nitelikler" gerekiyordu. Böylece, kültür akışı üzerindeki etkisi devasa boyutlara ulaşan bir güce erişmişlerdir. Grandes Amoureuse'lerin, dönemin İtalyası'nda taşıdığı yüce anlam, örneğin âşık bir serdengeçtinin güzel Imperia'ya kendisini öven bir mezar yazısı düzmesinde: "Imperia, Cortesana Romana, quae digna tanto nomine, rarae inter homines formae specimen dedit" ["Imperia, Cortesana Romana, o yüce ada layık, insanlar arasında seçkin güzelliğin ülküsü"] – bu veya buna benzer kadın düşkünlüklerinde gün yüzüne çıkmıyor; daha çok, sözgelimi kilise idare heyetinin o aynı Imperia'yı kutsal Gregoria manastırına gömmüş olmasında, ya da Agostino Chigi'nin, Venedikli metresi Francesca Andreosia'dan olma ilk oğlunun vaftizini bizzat Papa'nın, maiyetindeki 14 kardinalle birlikte yapmış olmasında yatıyor bu anlam.

Kent metresleri de tıpkı saray ve prens metresleri gibi, ilkin Fransa'da tam bir gelişim sağlayabilmiştir: orada aldıkları son biçimleriyle daha sonra bütün Avrupa ülkelerinin ortak malı olmuşlardır.

Modern kurtizan tipinin ortaya çıkışında, 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başlarından beri Paris *tiyatrolarında* kadınların sahne alıyor olması son derece önemlidir: İngiltere'de II. Charles zamanında başlatılmış bir gelenek. Bu sayede, eski-çağa öykünen Rönesans kokotlarının şatafatları için yedek malzeme sağlanmıştır: daha yüksek seviyedeki serbest aşk

ilişkisinin yaşam bulabilmek için gereksindiği haleyi şimdi de tiyatro sağlamaktadır. Tiyatrocu kadın ve yıldızlar, büyük operadaki dansçılar: Cinquecento'nun şair ve ressam kurtizanlarının yerini onlar almıştır.

17. ve 18. yüzyıl boyunca kent metreslerinin sayısı, Paris ve Londra başta olmak üzere, kültür merkezlerinde çoğalmaya başlar; elbette nikâhlı kadının yerine veya yanı sıra bir de alımlı kadın tutma töresinin genelleştiği ölçüde daha da çoğalmıştır. 18. yüzyılın sonuna ilişkin olarak, saraydaki her 20 beyden en az 15'inin artık eşleriyle değil, metresleriyle yaşadığı bildirilirse¹³ sanırım gerçeğe pek yakın düşmüş olur bu. Ne var ki yalnızca saraydaki kavalye değildir kendine bir metres tutan: Turcaret'lerde bile, erdemleri ortalama düzeyde olan damlara (demoiselles de moyenne vertu) yaltaklanmak, kısa sürede saygın bir davranış olmaya başlar. Bu ilişkilerin neden olduğu harcamaların (ileride bunlara değineceğim), büyük para babalarının bütçelerinde en büyük miktarı oluşturduğunu söylüyor bu "ilişkileri" en iyi bilen kişi, çok kesin verilere dayanarak (Thirion). 18. yüzyıl çapkınlığına dair yıllıklar, en yoğun aşk maceraları ile vergi kesenekçiliği üzerinde yoğunlaşır.¹⁴

Londra için de aynı durum bildiriliyor: 2000 £'un üzerinde geliri olan bekâr bir İngiliz, ihtiyaçları için 200 £ bile harcamazken; "geriye kalan bütün parayı, kadınların ilk ve son sırayı teşkil ettiği zevklerine ayırmaktadır" (Archenholtz).

Böylesi yargıları hesaba kattığımızda, zamanın iyi gözlemcilerinin Paris ve Londra'daki kent metreslerinin sayısına

¹³ Barbier, *Journal*, 4, 496, iktibas eden R. Günther, *Kulturgeschichte der Liebe*, (1889), 397.

¹⁴ Paul Ginisty'deki kesenekçilerin metresleriyle ilgili uzun listeye bakınız, *Mlle. Duthé et son temps*, 11.

dair sunduğu rakamların da güvenilir olduğunu görürüz: örneğin Mercier, kendi zamanında Paris'te 10 000 kadının "metres (olarak) tutulduğunu" ileri sürer. Londra'da ise aynı dönemde bir tek papazın ruhani bölgesinde (Marybonne) 1700 kurtizan, kendilerine ait evlerde yaşamaktaydı.

O zamanın toplumsal yaşamında "satılık" sevgililerin ne denli geniş bir yer kapladığını; büyükkentlerde hüküm süren gelenekten, diyeceğim her birinin adlarının verildiği ve yüz hatları, tavır, yetenek vesaireye göre etraflıca anlatıldığı, en iyi kokotların adres defterlerini her yıl yayımlama geleneğinden de çıkartabiliriz. Bu, Londra'da 8000'in üzerinde(!) baskı yapan *Harrys List of Covent-Gardens Ladies* idi; Paris'te ise *Almanac des adresses des demoiselles de Paris de tout genre et de toutes les classes. Calendrier du Plaisir. A Paphos*.

Alımlı kurtizanların türemesiyle *doğru dürüst kadının*, yani: *namuslu kadının* zevklerinin de kokotluk yönünde etkilenebilmesi bence bilhassa önemlidir.

Bütün nezih çevrelerin alışkanlıklarını belirleyen, öncelikle saray camiasıdır. Paris – "singe de la cour" (sarayın maymunu) diyor La Bruyère kısaca. Fakat saray camiasının kendisi, prensin her zamanki "soylu aşkının" egemen etkisi altında duruyor. Demek ki böylelikle kraliyet metresi, tarlada derin arklar açıyor.

Fakat her şeyden önce o, yine kent metresinin, Grande Cocotte'un, timsalidir. Bu ise başlangıçta, tam olarak, saraya karşı girişilen bir rekabet biçiminde belirir.

Ninon de l'Enclos, Mme. de Maintenon'un mirasını bütünüyle devralıyor: beriki yaşlanıp kendini dine adadığında öteki, yaşam sevincinin eski geleneklerini sürdürüyor: Tournelles Sokağı ise St. Cyr ile sürdürülen savaşı devralıyor.

Toplum içindeki namuslu kadın, büsbütün devre dışı kal-

mamak için, dönüp dolaşıp metresle rekabete girişmelidir. Bu da, istediği kadar namuslu olsun, toplumdaki her kadının uyması gereken birtakım kültürel asgari koşulları yaratır.

Böylece Femme honnête (namuslu kadın), açıkçası ilk olarak kurtizan tarafından, yıkanmaya zorlanmıştır. Marieu de Romieu *Instructions pour les jeunes filles*'ında [Genç Kızlara Talimatlar] kadınlara, kendilerini temiz tutmayı öğütler (16. yüzyıl): ister salt kendisi için olsun, isterse eşi için.

17. ve 18. yüzyılda monden kadının gücünü sonuna kadar uyguladığı "salon" muhtemelen, ilk olarak İtalya'da Cinquecento'nun büyük kurtizanlarında rastladığımız biçimiyle ilham dolu insanların toplanıp bir araya gelmelerinin yalnızca bir devamıdır.

Ancak (bu bağlamda bizim için) en önemli şey: yarı-mondenlerin yaşam sürüş tarzlarının dışsal olarak da mondenlerin yaşam kesitleri için belirleyici olmasıdır (ki o zamanlar söz konusu topluluk içindeki bütün kadınlar monden idi). Nasıl bugün bile burjuvalaşmış dünyamızda kadın (üç odalı bir evde varoluşlarını sürdüren, korselerden kurtulmuş giysiler içindeki "mükemmel insanlardan" söz etmiyorum), Grande Cocotte'un Paris'teki bahar şenliklerinde giydiği tuvaletlere öykünüyorsa ve nasıl moda ile lüksün, görkem ve israfın bütün çılgınlıkları, ilk olarak metreslerce, değişik tonlarda, toplumdaki kadınlarca devralınmadan önce, denenmişse: tıpkı bunun gibi, burjuvanın henüz "toplum"un çok ötesinde durduğu bir zamanda, yani burada sözü edilene benzer özgürleşmiş bir zamanda, kurtizanın gündelik yaşam üzerindeki etkisi de kuşkusuz çok daha yüksek bir dereceden olmuştur.

Bir sonraki bölümün amacı ise, yeni toplumun dış yaşam biçimini ayrıntısıyla incelemektir.

LÜKSÜN GELİŞMESİ

1780 dolaylarında çizilmiş bir Fransız karikatürü: "Zevk tanrıçasının muhteşem sabah giysisi".

Kaynak ve Literatür

Lüks tarihine ilişkin özel kaynaklardan söz etmek hemen hemen olanaksız, çünkü tarihi kaynakların neredeyse tamamı söz konusu olabiliyor. Esasen başvurulması gerekenler: ister bir yapı, ister bir giysi, isterse bir araç olsun, günümüze aktarılmış somutluklar; gider tutanakları ve yapı hesapları; dönemin çağdaşlarına ait, (büyük bir dikkatle ele alınması gereken!) önemli bir bölümü ahlaki öğütlerle dolu yazılardan sayılan gezi notları ve durum tasvirleri; 16., 17. ve 18. yüzyıllara dair geniş kapsamlı anı literatürünün sunduğu malzemeler. Yeri geldikçe en önemli kaynaklara değineceğim.

Lüks tarihine ilişkin literatürün başucu kitabı, *Histoire du luxe prive et public*'tir, H. Baudrillart, 2. basım, 4 cilt, 1881. Başkaca bazı tarihsel metinler için olduğu gibi onunkisi için de söylenebilecek söz, şudur: takdire layık olmasına layık bir başarı, ama kitaptan hemen hemen hiçbir şey öğrenilemiyor. Bunun yanı sıra Wilhelm Roscher'in *Über den Luxus*'u (*Ansichten der Volkswirtschaft*'ın içinde) ile Emanuel Hermann'ın *Die Launen der Pracht*'ı (*Miniaturbilder des Wirtschaftsleben*'in içinde, 1872), daha iyisi bulunmadığı için, şimdilik önem taşımaktadır. Ayrıca *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*'deki (3. Basım, Theo. Sommerlad) *Luxus* maddesine ve orada belirtilen literatüre bakınız.

Thorstein Veblen'in kitabı, lüks ve lüksün değişimlerini psiko-sosyolojik bağlamda etraflıca aydınlatma girişimindedir: *The Theory of the Leisure Class*, 1899 (sonradan sık sık basılmıştır).

Lüks ve lüks tarihine ilişkin genel içerikli bu eserlerin yanı sıra, lüks oluşumunun bütün alanlarıyla ilgili olan özel literatüre de başvurulmalıdır.

Yemek lüksü ile ilgili olarak, ilki 1530 yılından kalma, (elbette bilhassa Fransa'da yayımlanmış olan) sayısız gastronomik "yıllık" bilgilendiricidir. Bilinen bir ikincisi Abbé Claude Cherrier'den çıkmadır ve *Almanach de la Table à Paris* başlığı altında yayımlanmıştır. En yaygınlaşmış olanı ise, ilk olarak 1778'de yayımlanmış olan *Almanach du Comestible*'dir. 1904 yılı için ise, *Almanach des Gourmands*'a bakınız.

Yapı lüksü tarihi için, yapı tarzı ve mobilya tarihiyle ilgili bütün eserler söz konusudur; ayrıca gezi notları, her bir saray ve saray benzeri yapının tasviri. Böylesi betimlerin bir derlemesi P. Bonnaffé'nin *Dictionnaires des amateurs*'ünde (1884) bulunmaktadır.

Giysi lüksü için, giysi ve moda tarihine ilişkin kitaplar; her bir giysi parçasının, kumaş (ipek!), dantel, takı vesairenin dokuma ve süsleniş tarihiyle ilgili kitaplar. Konunun iktisadi yönü, sözgelimi Em. Langlade'a ait *La marchande de Modes de Marie Antoinette Rose Bertin* gibi yazılarda ele alınmaktadır.

Humbert de Gallier'nin *Les mœurs et la vie privée d'autrefois* (1911) ve *Usages et mœurs d'autrefois* (1912) adlı kitapları ise çok daha ilginç malzemeler içermektedir.

Lüks Kavramı ve Yapısı

Temel ihtiyacı aşacak biçimde yapılan her türlü fazladan harcama, lüktür. Açıkçası bu kavram, “temel ihtiyacın” ne olduğu bilindiğinde ilkin somut bir içeriğe kavuşan görelî bir kavramdır. İhtiyacı saptayabilmenin iki yolu vardır: öznel olarak (etik, estetik veya herhangi bir) değer yargısına bağlamak; ya da, kendisini ölçebileceğimiz nesnel bir ölçüt bulmaya çalışmak. İnsanın fizyolojik doğal gereksinimleri ya da kültürel doğal gereksinim diye tanımlayabileceğimiz şeylerin her biri, böylesi bir ölçüt olarak kendilerini sunabilir. Önceki yalnızca doğal koşullara, berikiyse tarihsel zaman aralığına göre değişir. Kültürel gereksinim ya da zorunluluğun sınırlarını nasıl çizeceği, insanın kendi seçimine kalmış bir şeydir (ancak bu seçimi, yukarıda sözü edilen öznel değerlendirmeyeyle bir tutmamak gerektiğini de hemen hatırlatalım).

Fakat lüks, çiftanlamlıdır: nicel veya nitel bir biçimde kurulmuş olabilir.

Nicel anlamda lüks, malların “ziyan” edilmesiyle eşanlamlıdır: bir uşak “yettiği” halde yüz uşak tutmak ya da puroyu yakmak için üç kibrit çöpünü birden tutuşturmak gibi. Nitel anlamda lüks, daha iyi malların kullanılması demektir. Nicel ve nitel anlamlı lüks kavramları aynı paydada birleşebilir (gerçekte de çoğunlukla öyledir).

Nitel lüks kavramından yola çıkarak, incelmış mal ile hemen hemen aynı anlama gelen lüks mal kavramını türetiyoruz. Malların, temel gereksinimi giderme amacının dışına taşacak ölçüde işlenmesine, incelmeye denir. Temel olarak incelmeye, iki yönde iş görebilir: madde ya da biçim yönünde.

Lüks ya da lüks harcamalar konusunda mutlak ve görelî

olmak üzere iki anlam belirlediğimiz gibi, aynı belirlemeyi nitel lüksün esasları olan incelmış mallar için de yapmalıyız.

İncelmeyi mutlak anlamda ele aldığımızda, kullandığımız malların birçoğu incelmış mallardan sayılır artık: çünkü neredeyse tamamı doğal (hayvansal) gereksinimden fazlasını tatmin ediyor. Bu nedenle, verili bir mal kültürü durumunda ortalama ölçülerin dışına taşan incelmenin, dar çerçevede bir inceleme olarak tanımlandığı görelî anlamda bir ince-talepten de söz etmek gerekecek. Bu biçimde sınırlandırılmış olan ince-talebe ise, pekâlâ lüks-talebi diyoruz; bu talebin giderilmesine yarayan mallar da, dar anlamda lüks mallardır.

İnce-talep ile bunun tatmini bağlamında yeniden ele aldığımız lüks, değişik amaçlara hizmet eder, bu yüzden varoluşunu da değişik itkilere borçlu olabilir: Tanrı'ya altınla bezenmiş bir sunak vakfettiğim ya da kendime ipek bir gömlek satın aldığım her iki durumda da, lüks tüketime göre davranmış olurum; ancak hemen, bu iki eylemin ayrı dünyalara ait olduğu anlaşılacaktır. Belirlenim ve itkinin ayrımı eşit ölçülerde yapılarak, belki söz konusu sunak idealist ya da özgeci bir lüks, bahsi geçen satınalış ise maddeci hattâ bencil bir lüks diye tanımlanabilir.

Burada sözünü ettiğimiz lüks gelişiminde, akla gelmesi gereken de yalnızca ikinci tür lüktür: yani kişisel yaşamı bencil nedenlerden dolayı "ipe sapa gelmez şeyler"le donatmaya yarayan lüks. Çünkü, Rönesans devrinin ileri bir safhasında, yani Giotto ile Tiepolo arasındaki zaman diliminde, oldukça güçlü bir biçimde gelişim göstermiş olan, bu tür lüktür. Ben de, yalnızca bu kişisel lüksün gelişimini izlemek ve kökeninin izini sürmek istiyorum.

Her türlü kişisel lüks, öncelikle salt nefse dayalı bir haz

duygusundan kaynaklanır: görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma duyularını uyaran şey, her türden kullanım eşyası üzerinde gün be gün daha da mükemmel bir tarzda nesneleştirilir. İşte bu kullanım eşyaları da lüksün seyrini belirler. Uyarıcı araçların incelmesi ve çoğalması karşısında duyulan istek, eni sonu bizim cinsel yaşamımızda bulacaktır nede-nini: zevk düşkünlüğü ve erotizm, eni sonu bir ve aynı şey-dir. Öyle ki, çoğu durumda, şu veya bu biçimdeki bir lüks gelişiminin teşvik edilmesi, doğal olarak, etkisini bilinçli ya da bilinçsizce sürdüren herhangi bir aşk duygusuna gelip dayanmak zorundadır.

Bu nedenle, zenginliğin gelişim gösterdiği ve aşk hayatı-nın doğal ve özgürce (veya arsızca) boy gösterdiği bütün her yere de lüks egemen olacaktır. Oysa zenginlik, aşk hayatının herhangi bir nedenle köreldiği yerde harcama yapmaya de-ğil, yalnızca mal alımına: yani malların yığılmasına, üstelik olabildiğince soyut biçimiyle yığılmasına; işlenmemiş değe-rli madenlere, sonra da paraya sevkedecektir (ki bu durum, bu damardan beslendiğini sezinlediğim kapitalist ruhun di-rilişinin izini sürdüğüm başka bir yerde daha yakından or-taya konulacaktır).

Ancak herhangi bir zamanda lüks varsa, lüksün yükselişinden güç alan sayısız başka saik de ortaya çıkacaktır: söz-gelimi hırs, şöhret düşkünlüğü, fiyakacılık, erk itkisi; tek ke-limeyle: başkalarından önde olma güdüsü, önemli nedenler arasında sıralanabilir. Veblen “atıl” sınıflar üzerine yazdığı ilham dolu kitabında, bütün malvarlıklarını, başkalarından önde olma güdüsüyle değerlendirdiği gibi, bütün lüksü de getirip bu güdüye dayandırır. Diyelim ki bu güdü, tıpkı aç-lık ve sevgi gibi, insan doğasının temel güdülerindendir, o zaman kendisini tam da lüks gelişimi doğrultusunda dışa

vurabilmesi için yine de özel şartların bir araya gelmesine gereksinim duyar. Açıkçası bunun önkoşulu da, *lüks bir yaşamın zaten mevcut olması*, yani aynı veya daha büyük ölçüdeki bir *lüksün* serpilip gelişmesi olayında, söz konusu önde olma arzusunu tatmin edecek bir aracın bulunmasıdır. Oysa diğer durumlarda, kölelerin sayısı, para veya malvarlığının büyüklüğü, rütbenin derecesi ya da bu gibi salt nicel üstünlükler, önde olabilmek için uygun birer biçim diye sunar kendisini. Ancak lüksün kişisel, maddeci lüks biçiminde mevcut olması için, zevkperest duygular evvelden canlandırılmış, yani her şeyden önce erotizm yaşam üzerindeki belirleyici etkisini uygulamış olmalıdır.

Yeniden çağımıza dönelim: büyük bir lüks var etmek için bütün koşullar hazırdır: zenginlik, aşk yaşamının özgürleşmesi, gruplaşmış kitlelerin kendilerini diğerlerine kabul ettirmek için gösterdiği çabalar ve daha önce de gördüğümüz gibi, 19. yüzyıla kadar daima zevk merkezi olmuş olan büyük kent yaşamı.

Ne var ki böylesi bir genelleme biraz havada kalabilir ve bazılarınca da kanıt değeri zayıf addedilebilir. Bu nedenle, aşağıdaki betimde konuyu tersine çevirmek istiyorum: açıklamalarımı, ortaçağın sonunu izleyen yüzyılda, 18. yüzyılın bitimine doğru devasa boyutlara ulaşmış olan büyük bir lüksün egemen olduğu gerçeğinden yola çıkarak yapmak istiyorum. Şu halde ilk etapta yapılması gereken şey, *büyük, güçlü bir lüks gelişimi olgusunu* arz etmektir.

Bunun için ilk olarak çağdaşların, katlanılmaz bir hâl almış olan lüksten yakınmalarını sık sık dile getiren ifadelerine başvuracağız: “Tout le mond est fol, le luxe est poussée à l’extrême et l’on assure que la moitié de Paris est ruiné et l’autre moitié fait métier de filouter” [“Herkes çıldırmış; lüks

son haddine dayanmış ve kuşkusuz Paris'in yarısı helak olmuş, diğer yarısı da haydutluk yapmaya başlamıştır"], diye yazıyor karısına Parisli bir taşralı 1787 yılında. "Une des manies les plus tranchées de ce temps-ci est de se ruiner en tout et sur tout." ["Bu zamanın en şiddetli iptilalarından biri, her şeyde ve her şeyle kendini helak etmektir"], diyor Mme. D'Oberkirk, o yaşlı teyze. Toplumun, kendi zamanında düşmüş olduğu ümitsiz durumu en somut biçimde Mercier betimlemiştir.¹ O, "zenginlerin Azrail'i" diye tanımlıyor lüksü: *luxé, bourreau des riches*, ve ısrarlı sözlerle de, zengin adamın, onca aşırılıktan dolayı artık nasıl hiçbir şeyden tat alamaz hale geldiğini gösteriyor: "Arzular tatmin olmuyor artık, aksine köreliyor ve müstehcenliğe varması gereken bir değişim yerine, yalnızca tiksintiye yol açan tuhaf eğilimler ortaya çıktı; bütün her şeyin, giyim kuşam, töre ve dilin, anlamsızca ve sürekli olarak değişmesinin nedeni budur. Zenginler kısa sürede, artık hiçbir şey hissetmedikleri bir noktaya geldi. Evlerini değişiklik olsun diye süslüyorlar, giyinmeleri günlük bir angarya, yemekleri bir gösteri. Ve sanırım lüks onları eziyordu, fakirliğin yoksulları ezmesi gibi; ona her şeyi feda etmeye nasıl da değdi: c'était bien la peine de lui tout sacrifier! Belki de zenginleri Paris'te sıkın şey, yaptıkları çılgın harcamaların artık tıkanmasıydı: gitmek istedikleri yerin daima daha ötesine gidiyorlar. Lüks öylesine korkunç bir hâl aldı ki (des formes si horriblement coûteuses), deyim yerindeyse, sonuçta yıkıma uğratmadığı hiçbir zenginlik kalmamıştı. Jamais siècle n'a été plus prodigue que le nôtre. [Asla bir çağ, bizimkisi kadar müsrif olmamıştır.] İnsanlar gelirlerini son kuruşuna kadar tüketiyor, servetlerini yiyip bitiri-

¹ (Mercier) *Tableau de Paris*, 1783, s. 573.

yor, on étale une surabondance scandaleuse, on veut effacer son voisin: utanç verici bir aşırılık sergileniyor, herkes komşusuna galebe çalma arzusunda..."

Her yerde aynı manzara; hep aynı sözler: Asla bir çağ, bizimkisi kadar savurgan olmamıştır, diyor 'Kusursuz İngiliz Tüccar':² Çağımız lüksünün bu denli yayılmış olması inanılmaz bir şey: "it is next to incredible, what a share the luxe of the age has..." "Vanity, gaiety and luxury" ["Fiyaka, şenlik ve lüks"] hâkim bize, "excesses", ifrat almış başını gitmiş.

"Lüks bir girdap gibi her şeyi yutuyor" yargısındadır Varşova'da Kochanowski, ne de olsa lüks burada son kerteğe varmıştı. "Eğer her şeye güç yetiren Tanrı, üzerimize duka yağdırsaydı, Polonya da gırtlığına kadar dukaya gark olsaydı, yine de bütün bu paralar fazla dayanmazdı bize; öyle ki, dağ tepelerinden inen suların nehirlerle ve düzlüklere yol bulması gibi, bu paralar da Breslau, Leipzig, Frankfurt, Berlin, Danzig, Riga ve Königsberg'e gümüş kapacak, araba, mobilya vb. karşılığında çabucak akıp giderdi."³

Ancak bu türden tanık ifadeleriyle yetinmek yerine, gerçek olgular, yani lüksün yapılanmasına dair gerçek durumları öne sürmeye çalışacağız. Okurlarıma bu bilgiyi şart koşabilirdim, bir dereceye kadar da zaten yapacağım bunu. Ancak hiç de abartılı bulmadığım bir şey, olanaklar elverdiğince lüks gelişiminin büyüklüğüne ilişkin rakamsal doğrulukta bir fikir verme girişimidir, çünkü her bir lüks fenomeninin, özellikle de böylesi tekil fenomenler kitlesinin ardındaki rakamlar, pazarın gelişmesinde lüks talebinin taşı-

² *Complete English Tradesman*, 5. Ed., 1745, Ch. L.

³ Senatör Stephan Garczynski'nin 1751 tarihli yazısına ait sözler: *Polonya Cumhuriyeti'nin Anatomisi*, Roepell, 18. Yüzyıl Ortalarında Polonya (1876), 17. *Acta Boruss*, 1, 386.

muş olduğu anlamın büyüklüğünü (ki en çok da bunu öğrenmek istiyoruz) açık seçik gözler önüne sermektedir.

Son olarak da *şu ikinci şey* yapılmalı: büyük bir lüks gelişimi (salgını) gerçeği artık su götürmez olduğuna göre, bu lüks gelişiminin önceki bölümlerde resmettiğim toplum kurucu etmenlerle nasıl bir ilişki içinde olduğu, çağımızda dış yaşamın biçimlenmesinde özellikle kadının (bu kitabın temel düşüncesi de bu ya), öncelikle haksız yere sevilen kadının, hattâ diyebiliriz ki: dışının, ne ölçüde pay sahibi olduğu araştırılmalıdır.

Prenslik Sarayları

Çoğu yaşam tarzında olduğu gibi, lüks yaşantısı da o dönemde prenslik saraylarından doğmuştur: aslına bakılırsa bütün canlılığın kaynağı da onlardır.

Gelgelelim, savurgan dünyevi bir yaşamın ilk olarak nereden kaynaklanmış olduğunu görmek üzere dönüp geçmişe bir baktığımızda, bakışımız Avignon'da takılıp kalacaktır.

L'avara Babilonia...

...di vizi empi e rei

Tanto che scoppia; ed ha fatti suoi dei

Non Giove, e Palla, ma Venere e Bacco...

Gia Roma, or Babilonia falsa e ria

Per cui tanto si piagne e si sospira...

Fondata in casta ed umil povertate

Contra tuoi fondatori alzi le corna

Putta sfacciata; e dov'hai posto spene?

Negli adulteri tuoi, nelle mal nate

Ricchezze tante?...

(Son. CVI, CVII.)

[Hasis Babil... günah ve utanca gark olmuş; Tanrı edinmedi Athena ve Jüpiter'i, ama Venüs ve Baküs'ü... İşte Roma, tıpkı Babil gibi yanlış ve kötü; sanadır bunca gözyaşı ve yakarış, sen ki, alnı pak ve gönlü sadeydi yoksulluğunun kurulduğunda, kaldırıyorsun boynuzlarını kurucularına, küstahça; ve neye bel bağlıyorsun? Kötüden doğmuş o sefahatine, bütün o zenginliklere mi?...]

Avignon Sarayı'na ilişkin bu ve buna benzer pek çok tasviri bize aktaran Petrarca, elbette tamamen tarafsız, tamamen "önyargısız" bir yargılayıcı değildi; ama meseleyi özüne uygun olarak tasvir ettiğini, taraf gütmeyen başka tanıklardan da öğreniyoruz. "Perversos mores in nostram Galliam invexit" ["Galyamıza sapkın töreler sokmuştur"], diyerek papalıktan yakınır Nicol. de Clamenges, *De statu eccl. corrupt.*, c. 27.⁴ Ancak bu bile yeterince bir şey ifade etmiyor henüz.

Bense daha çok, örneğin Papa V. Clement'in onuruna düzenlenen ve şu görkemli sözlerle sona eren şölenleri düşünüyorum:⁵ "Gli occhi di Nostro Signore si spandeano sopra queste cose (zengin sofraların taşıdığı Baküs ayini: bütün toplum bahçelerde rakediyordu) dilettandosi ne la diversità de'nobili solazzi, con quello modo temperato e maturo, che si conviene a tanta santità..." (Efendimizin gözleri, çokrenklilik ve eğlendiricilik karşısında duyduğu sevinçle dolu, yüce kutsallığına yaraşır bir biçimde yumuşaklık ve olgunluk içinde bütün bu şeylerin üzerinde süzülüyordu.)

Ya da E. Müntz'ün bizlere bildirdiği papalık saraylarının

⁴ İktibas eden: J. F. André, *Hist. de la Papauté à Avignon* (2. Ed., 1887), 300.

⁵ *I due sontuosissimi Conviti fatti à Papa Clemente V nel 1308 descritti da Anonimo fiorentino, testimone di veduta*. Ed. 1868.

o envanterlerini düşünüyorum⁶ ve Petrarca'nın yargısını ilkece doğrulanmış buluyorum. Elbette Avignon'da sürdürülen yaşama dair doğru bir fikir edinebilmek için her şeyden önce, papanın yanı sıra orada ikamet eden yüksek rütbeli ruhanilere ait çok sayıdaki uydu sarayları da dikkate almalıyız: o dönemle ilgili tasvirlerde parıldayan ihtişama, ancak bütün ruhani sarayların toplamı sebebiyet vermiş olmalıdır. Çünkü yapılan yeni araştırmalara göre, papalığa ait ev giderleri, hiç de öyle abartılacak denli büyük değil: misal olarak, 24 Haziran 1305'ten 24 Nisan 1307'ye kadar memur ve hizmetliler için sadece 175 317 altın gulden harcanmıştır (Yalnızca bir başlangıç bu! Fakat bildiğim kadarıyla sonraki dönemlere ait gider tutanakları kamuoyuna henüz sunulmadı); mutfak, saray fırını, mahzen ve ahırın haftalık gideri 826 florin tutarındadır. Saray ahırında bulunan at sayısı 135'tir.⁷

Yeterince aydınlatılmış olan Avignon döneminin yanına, bizim düşüncemize göre, II. Paul'den X. Leo'ya kadar her biri diğerinden aşağı kalmayacak kadar gösterişli ve göz kamaştırıcı bir yaşam sürmüş olan o büyük Rönesans papalarının egemenliği altındaki Roma papalarının şanlı dönemi eklenir. "Putperest bir örtü çörekledi kentin üzerine teatral

⁶ E. Müntz, *L'argent et le luxe à la cour pontificale d'Avignon: Revue, des questions historiques*, t. LXVI (1899), s. 5-44 ve 378-406.

E. Müntz ve Faucon, *Invantaire des objets précieux vendus à Avignon 1358: Revue archéologique*, 1882, s. 217-225.

Bkz. Th. Okey, *The Story of Avignon*, 1911 (bibliyografyalı). Ch. Martin, *Le Château et les Papes d'Avignon*, 1899. Bildiğim kadarıyla, literatürde Avignon saraylarındaki (dünyevi) yaşama ilişkin güvenilir ve ayrıntılı bir tasvir henüz yok.

⁷ Leo König, *Die Päpstliche Kammer unter Clemens V. und Johann XXII.*, (1894), 56 vd.

bir parlaklıkta, tıpkı eski Kayzer döneminde olduğu gibi. Dünyevi şaşaa, papalık yönetimi için ihtiyaç haline geldi; şımarık avam, şölen şölen diye bağırıyordu ve kendisine bol bol şölen sunuldu.” (Gregorovius)

II. Paul (1464-1471) ile birlikte Baküs şenliği başlar. “Onun sarayı zengindi; kendisi de şehvani arzularla doluydu.” Dünyevi anlamda tertip ettiği karnavalları, adeta kendi yaşamının birer sembolü olarak görürdü. Karnavalın bu yeni dindışı karakterini Roma’ya sokan, ilkin o oldu.

IV. Sixtus ise öncüsüne öykünmüştür. Onun iktidarı döneminde, yaşamlarının keyfini burada sürenler de öncelikle kendi zürriyetidir: 60 000 florinin üzerinde bir gelire sahip olan oğlu Pietro Riario, servetini iki yılda çarçur etmiştir. Napoli Kralı’nın öz kızı 1473’te Roma’ya geldiğinde şölenler, “şimdiye dek bu tarzda yaşanmış olan bütün her şeyi çılgın bir savurganlıkla” aşmaktaydı.⁸ Madam Leonara, dünyanın, papanın zürriyetine ait bu saraylarda hüküm süren sefahatle uzaktan yakından asla bir ilgisinin olamayacağına kanaat getirerek ayrılmıştır Roma’dan.

Dönemin lüksü en çok da eğlence, açık gösteriler, kabul-ler ve şenlik törenlerinde gelişim göstermiştir: 1476 yılının Aziz Marco gününde, Girolamo Riario’nun turnuva düzenlediği Navona’da 100 000 insan toplanmıştır. 1478 yılında Urbino Prensesi ile Giovanni Roverez’in evlenmesi “persico apparatusu” olarak kutlanmıştır.⁹ Burcardus, Napoli Prensi Federico’nun göz kamaştırıcı bir törenle kente girişini en ince ayrıntısına varıncaya dek anlatır.¹⁰ Ancak papalık, dünyevi görkemi, X. Leo’nun 11 Nisan 1513’teki hafızalardan silin-

⁸ Gregorovius’da anlatılan şölen tasvirlerini okuyun, 7⁵, s. 238 vd.

⁹ Matth. Palmieri, *De temp. suis*, s. 242.

¹⁰ Burc., *Diar.*

meyecek olan Roma Katedrali Alayı'yla doruk noktasına tırmandırmıştır: yüzlerce sanatçının en büyük hünelerini sergilediği bu günün bedeli 100 000 duka idi.¹¹ Ne de olsa Raphael Santi'nin, sayıları asla ellinin altına düşmeyen perestişkâr, arkadaş ve öğrencilerinden oluşma gösterişli bir maiyet eşliğinde, tıpkı taç giymiş bir prens gibi Roma caddelerinde boy gösterdiği dönemdir bu.

Bilindiği gibi İtalya'nın dünyevi sarayları, özellikle Milan ve Napoli'dekiler, dünyevi şaşaa'nın tırmandırılmasında Roma'dakilerle kıyasıya bir rekabet halindeydi. O sıralar bu saraylarda sürülen sefayla ilgili olarak Britanyalı Anna'nın sekreteri André de la Vigne'in, VIII. Charles ile yaptığı İtalya gezisi sırasında tuttuğu günlük yeterince bilgilendiricidir: *Le Vergier d'Honneur*.¹²

Ancak *Fransız krallarının*, yaşam anlayışı ve yaşamın sürdürülmesini ilgilendiren hemen her konuda İtalyan prenslerinin mirasına konmuş olmaları, saray-lüksü tarihi açısından (aslında bütün saray tarihleri açısından) son derece önemli bir olgudur: Catherine de Médici, kendisinden önce VIII. Charles ve XII. Ludwig dönemlerinde Valois'ların, bütün bir siyasetiyle İtalyan kültürüne öteden beri duydukları güçlü eğilime hayatiyet kazandırmış olan aracı idi.

Çünkü bu sayede –belirleyici olan da budur– bir lüks gelişiminin dış olanakları da, Fransa'nın, İtalyan prensliklerinden büyük olması oranında artmıştır. Son Valois'lar ev giderleri için İtalya'nın daha zengin devletlerinin toplam kamu gelirlerinden çok daha fazlasını harcıyordu. 15. yüzyılın

¹¹ *Gregorovius*, a.g.y., 84, 173 vd.

¹² Bazı özetler: Roscoe, *Life of Leo X.* (1806), 1, 238 vd. ve XXIX. ek.

sonuna dair gelir tahminleri¹³ aşağıdaki gibidir:

Venedik, en fazla	1 000 000 altın florin
Napoli	600 000
Milan	600 000
Floransa	300 000
Kilise	200 000-260 000

Bu rakamların karşısında ise, I. François'nın (ya da II. Henry'nin) kendi saray-ıçi giderlerine harcama yetkisinde olduğu 1,5 milyon Scudo vardır. Kendisine bu verileri borçlu olduğumuz Venedikli elçi (Marino Cavalli) bu rakama şu notu ilave eder:¹⁴ "Fransa sarayını görseydiniz, bu denli büyük bir sarfiyat miktarına şaşırırmazdınız. Genellikle orada 6, 8, 10 ya da 12 bin at vardır. Savurganlıkları (prodigalité) sınır tanımaz. Çıkılan seyahatler, sarayın ihtiyacı olduğu için piyasanın iki katı fiyatına satın alınan katır, araba, tahtirevan, at ve hizmetçi nedeniyle bu harcamaları en az üçte bir oranında artırıyor." Bir başka elçi ise krala eşlik eden maiyeti 8000 atlı olarak tahmin eder.¹⁵ 1,5 milyon Scudo'nun (günümüz değeriyle yaklaşık 12 milyon Frank [1912]) tek tek giderlere dağılımı (aynı kaynağa göre) şöyleydi: 100 000'i konut işleri için, 150 000'i av için, 100 000'i şölenler için, 100

¹³ Kaynak: Gregorovius, a.g.y., 7⁵, 342 vd. 1592 tarihli Ducato Estense'nin alacak gelirlerinin tutarı 690 993 19. 8 Lire marchesane'dır, Pietro Sitta, *Saggio sulle istituzioni finanziarie del Ducato estense nei secoli XV e XVI* (1891), 126.

¹⁴ *Rel. des amb. vén.* (Col. des doc. inédits sur l'hist. de France) 1, 285, Pigeonneau, 2, 28. Sonraki Valois'ların lüks harcamalarına dair bkz.: Baudrillart, 3, 273.

¹⁵ *Rel.*, 2, 529; 1. bölüm, s. 58.

000'i giysi ve hediyeler için, 200 000'i saray halkı için, 300 000'i de kraliçenin saray giderleri için.

Yapılan her bir harcamanın seyrini izlemek öğretici olacağı için, bildiğim kadarıyla şimdiye dek gözardı edilmiş olan bir başka elçi notundan kaynakla bir liste daha sunacağım.¹⁶ 1542 yılında Fransa Kralı'nın toplam gideri 5 788 000 livre'dir. (1541-1560'a ait 1 Livre tur[nois], günümüz parasına göre 3,24 Frank'lık bir değere sahiptir.)

Bunlar arasında lüks-harcamalar şöyledir:

Kralın saray içi harcamaları (mangiare)	85 000 Livre
Saray ahır	80 000
Hediye amaçlı altın ve ipek giysiler	50 000
Saray ileri gelenleri (Camerieri vs.)	190 000
Kraliçe'nin harcamaları (vivere)	140 000
Şahin avı	60 000
Chambord'daki şato	
(şimdiye kadar 400 000'e mal olmuştur)	30 000
Fontainebleau'daki şato	50 000
Kral'ın cep harçlığı	
(Al re in contanti quanto gli pare e piace)	500 000
Hediyeler	500 000
Kral'ın kendi zevkleri için satın aldıkları	
(mücevherat vb.)	160 000
Nereye harcandıkları bilinmeyen	
olağandışı giderler	
(Spese extraordinarie che non si sanno)	400 000
Menus plaisirs	750 000
	2 995 000 Livre

¹⁶ Matteo Dandolo'nun notu, kaynak: Alberi T. 4, 42/43.

Menus plaisirs'de, diye ilave ediyor aynı elçi, kralın bilinmesini istemediği giderler, sözgelimi kadınlar için yaptığı harcamalar yer alıyor.

Lüks amaçlı harcamalar IV. Henry döneminde nispeten düşer, iktidarının son yılında yaptığı harcamaların tutarı ise aşağıdaki gibidir¹⁷ (burada Livre turn., günümüz Frank'ının yaklaşık iki misli değerindedir):

Ahır işleri için	261 590 Livre
Kral erkânı	435 538
Gümüş kap kakak	197 334
Küçük harcamalar	162 180
Avlanma	88 670
Kraliçe erkânı	541 439
Yapılar	633 298
Seyahatler	107 185
Hediyeler	85 798
Alışverişler	71 575

2 584 607 Livre

(yani bugünkü değer üzerinden 5-6 milyon Frank).

Bu tarihten itibaren yapılan harcamalar her geçen yıl daha da artmış, XIV. Ludwig'in son döneminde de doruk noktasına ulaşmıştır. 1680-1715 yıllarına ait bütçenin sergilediği tablo hep aynıdır. Rastgele bir yıl (1685) seçiyorum.¹⁸ (1 Livre, 1676-1700 için bugünkü değer üzerinden 1,48 Fr.'tır.)

¹⁷ (Forbonnais), *Recherches*, 1 (1758), 119.

¹⁸ (Forbonnais), *Recherches*, 2, 101.

Kral erkânı	606 999 Livre
Chambre au denier	1 618 042
Argenterie (bundan, esas olarak süs, mücevherat anlaşılmalıdır)	2 274 253
Küçük zevkler (menus plaisirs)	400 850
At alımı	12 000
Saray ahır	1 045 958
Hediyeler	313 028
Vekilharç (Prevoté de l'Hôtel)	61 050
Av (Vénerie, Fauconerie, Louveterie)	388 319
Mösyölerin saray giderleri	1 230 000
Madamların saray giderleri	252 000
Ödüllendirmeler	160 437
Kral'ın cep harçlığı (Comptant du Roi)	2 186 748
Kral'a ait yapılar	15 340 901
Seyahatler	558 236
	28 813 955 Livre

Kısacası: başlıbaşına 100 640 257 Livre olan toplam (brüt) bütçenin yaklaşık 29 milyonu, kralın kişisel, yani ağırlıklı olarak lüks harcamalarına ayrılıyor.

Böylesi koşullar altında lüks işlerine ne denli büyük paraların akıtıldığı, her bir veriyi kendi içinde ele aldığımızda, iyiden iyiye gün yüzüne çıkıyor.

Doğal olarak ilk sırayı *yapı lüksü* alıyor. Kraliyet yapılarına dair harcamalar konusunda ise en iyi biçimde bilgilendirilmiş durumdayız: bütün harcamaların kuruşu kuruşuna kaydedildiği, 1664'ten 1779'a kadarki Fransa krallarına ait inşaat işlerinin tam ve eksiksiz bir tutanağına sahibiz. 1664'ten 1775'e kadar uzanan hesaplara örnek teşkil eden kayıtlara sahip olduğumuz halde, gördüğüm kadarıyla şimdiye dek

araştırılmamış olmaları bir yana, asla da kullanılmamış olan bu tutanakların içerdiği malzemeler, iktisat tarihi açısından inanılmaz değerde bir kaynaktır.¹⁹ Gerçi Levasseur ve başkaca Fransız iktisat tarihçileri bu neşriyatı biliyor ve ictibas ediyorsa da, bunların *neler neler* öğrettiğini pek sezememiş gibidirler. Elbette etraflıca incelenmeyi hak eden bu zengin malzemelerin, bu bağlamda yalnızca çok azını değerlendirmeye alabilirim: ustaca ele alındıklarında, bu kaynaklardan, 17. ve 18. yüzyıldaki zanaatın ve sınaı kapitalizmin önemli kollarının tarihine ilişkin gerekli hammadde bile –bütün o beş ciltlik koca eserde “lonca düzeni” deyimi bir kez olsun dile getirilmese de; belki de tamamen bu yüzden– çekip çıkarılabilir.

Tüketimin büyüklüğüne dair bir fikir oluşturmaları için öncelikle krallığa ait yapı ve her bir temel makam için öngörölmüş olan masrafların toplam rakamlarını sunacağım burada.

XIV. Ludwig’in tahtta olduğı sırada kraliyet yapıları için harcanmış toplam miktar: 198 957 579 livre 14 s[ous] 11 d[eniers].

(Bu miktar, o dönemin 1 Liv. tur.’u 1,22 ile 1,63 Fr. arasında değıştiğı için, günümüz değerinden hesaplandığında kabaca 300 milyon Frank ediyor.)

Bu miktarın yarıdan daha fazlası krallık yönetiminin ilk 27 yılında tüketilmiştir, yani:

1664-1680	73 977 269 L. 14 s. 5 d.
1681-1687	57 657 478 L. 6 s. 2 d.

¹⁹ J. Guiffrey, *Comptes des bâtiments du roi sous le règne de Louis XIV*, 5 cilt, 1881-1896: *Collect. de Docum. inédits. IIIe Série*.

Doğal olarak bütün meblağın aslan payı, bahçe ve fıski-yeleriyle yaklaşık 100 milyon Frank'a mal olmuş olan Versailles'a düşüyor (demek ki daha önce varsayılmış olan 600-700 milyon Fr., son derece yuvarlak bir rakamdır).

Harcamaların her bir makama nasıl dağıldığını, yayımcı-nın iyi niyet göstererek yapmış olduğu derlemelerden çıkar-tabiliriz.

Sözgelişi, toplam miktarın içinden kullanılanlar:

İmalathane ve tüccarlardan	
satın alınanlar için	1 730 206 L. 10 s. 2 d.
Man. des Gobelins'den	
alınanlar için (möble)	4 041 068 L. 2 s. 7 d.
Büyük Gümüş takımları için	2 245 289 L. 14 s. 10 d.
Mermer, kurşun ve	
kalay satın alımı	3 790 446 L. 16 s. 2 d.

Asıl yapı çalışmaları ilk zaman dilimi için (1664-1680) top-lam meblağda tek tek sunulmuştur; ilgili rakamlar ise aşağıdaki gibidir (Versailles, Louvre ve Tuilerien, St. Germain, Fontainebleau, Vincennes, Trianon, Clagny ve Marly saray-ları için):

Duvar işleri	17 300 995 livre	8 s.	1 d.
Oda işleri	2 334 108	11	2
Çatı işleri	826 148	10	5
Sıhhi tesisat (Plomberie)	2 268 087	19	7
Tesviye	1 878 242	8	4
Marangoz işleri	2 087 541	5	10
Boya işleri	2 877 875	6	3
Heykel işleri	2 041 321	11	6
Cam işleri	289 524	11	11

Kaldırım işleri (Pavé)	729 738	16	10
Bahçe işleri	2 306 003	19	1
Toprak işleri (fouilles)	3 791 064	18	9
Çeşitli	350 104	12	–
Olağandışı harcamalar (Parties extraordinaires)	4 456 733	6	9
Toplam (1664-1680)	43 537 491 livre	16 s.	6 d.

Fransız saraylarının sahip olduğu gümüş takımlarının²⁰ büyük bir bölümü 1689 ile 1709 yılları arasında eritilmiştir: 1689'daki tutarı 82 322 Mark 5 ons. 9 gr.'dı ki, bu da 2 505 637 livre 4 s. 9 d.'lik madeni paraya karşılık gelmektedir.

Kraliyet saraylarındaki mobilyalarda nasıl bir zenginlik ve görkemin hüküm sürdüğünü, bol resimli envanter yayınlarında görebiliriz.²¹ Örneğin bir sayımda, büyük boy dokuma duvar kaplamalarından (tenture complètes) yalnızca XIV. Ludwig'in saraylarında 2600 halı ve 140 parçadan oluşma 334 adedinin mevcut olduğu ve Manufactures des Gobelins'den oraya 822 parça ya da 101 duvar örtüsünün (tenture) sipariş üzerine getirtildiği belirtilmektedir.

1669 yılına ait bazı siparişler, mobilya malzemelerinde sürülen sefayı göstermektedir:^{21a}

Tüccar Duc & Marsollier Beyleri'ne
majestelerinin verdiği, endazesi 1381 livre 10 s.'ye

²⁰ J. Guiffrey, *Inventaire général du mobilier de la couronne sous Louis XIV (1663-1715)*, 2 cilt, 1885.

²¹ Okur, 1697 Aralık sayısıyla ilgili bilgileri A. Franklin'de bulabilir, *Les magasins de nouveautés* (1894), s. 227 ve devamı.

^{21a} J. Guiffrey, *Comptes des bâtiments*, 1. böl.

64 endazelik altın ve gümüş brokar
ile endazesı 133 livre 5 s.'ye
44 endazelik gelincik kırmızısı ve yeşil altın
ve gümüş brokar siparişi için (toplam).....16 545 livre 5 s.
Aynı tüccarlara Lyon brokarı için
verilen sipariş.....22 155 livre
Aynı kişilere 7070 livre'lik,
yani: endazesı 66 livre'den
62 endazelik altın ve gümüş brokar,
leylak fon ve Lyon dokuması için
4090 livre ve endazesı 11 livre 10 s.'den
259 endazelik lâl rengi Damasko,
Touronez dokuması için 2 979 livre.
Bay Reynon'a altın ve gümüş
brokar için verilen sipariş.....70 716 livre 18 s. 11 d.
Bay Marcelin Charlier'ye, kadife ve
brokar taklidi kumaş için..... 5 572 livre 5 s.

Bu saraylarda sergilenmiş olan *elbiselerin ihtişamı* ise sarayların donatılışıyla adeta yarışıyordu. 17. yüzyıl saray camiasının tuvaletlerinin ayrıntısıyla anlatıldığı 'Mercure galante'deki şöenlerin tasviri ah bir okunsa!²² Bizzat Ludwig, 14 milyon Frank'lık elmaslarla donatılmış bir elbise giyiyordu.

XIV. Ludwig, Paris'teki bir dantel tezgâhını ziyaretinde, 22 000 L.'lik dantel satın almıştı.²³

Fransız sarayındaki giysi lüksü 18. yüzyıl boyunca dur-

²² Diar, Europ. c. 24. 10. 1666: Ranke: *Fransa Tarihi*, 3³, 214.

²³ *Arch. nat.* O¹, 3793-94, nakledildiği kitap, Emile Langlade'ın son derece öğretici olan eseridir, *La marchande de modes de Marie Antoinette Rose Bertin*, (s.a.), 29, 122.

maksızın artmaktaydı ve devrime birkaç yıl kala doruk noktasına ulaşmıştı. Marie Antoinette'in, giysilerine ayırmış olduğu bütçeyle ilgili tam bir bilgiye sahibiz.^{23a}

1773 yılında, o zamanın prenses veliahdının gardirop bütçesi 120 000 L. idi. Bu meblağ büyük bir olasılıkla sonraları da aynı biçimde sabit gider olarak kalmış, ancak yıldan yıla da, daha büyük meblağlarla aşılmıştır. Tuvaletlere tahsis edilen harcamaların miktarları şöyledir:

1780	194 118 livre 17 s.
1781	151 290 3
1782	199 509 4
1787	217 187 –

Yapılan harcamalar bu tarihten itibaren düşmektedir.

Peki ya dişi? Lüks için yapılan bu harcamaların hızla tırmanışında payı var mı, varsa ne kadar? İtalyan prensleriyle Fransız Valois'ları söz konusu olduğunda, bu soruları daha fazla sormak yersizdir: çünkü bunların, yalnızca kadınların uğruna yaşadığı bilinmektedir. Peki ya devasa çaptaki lüksü ilkin yaratan XIV. Ludwig: ona hâkim olan ve lüksü geliştirmesine yol açan daha ziyade ondaki iktidar hırsı ile şan şöhrat düşkünlüğü değil miydi? Hayır: diyebilirim ki, tam da XIV. Ludwig'te, dışsal yaşamının biçimlenmesinde sevgililerinin etkin olduğunu belgesi belgesine izleyebiliriz: La Vallière'e duyduğu aşk XIV. Ludwig'i Versailles Sarayı'nı yapmaya sevk etmiştir; bu kadınla ilk buluşmalarını, babasına ait Versailles'daki o küçük av şatosunda gerçekleştirir: "Sevgilisi, orada, ormanın tepelerinde efendisinin sihirli sa-

^{23a} J. Guiffrey, *Comptes des bâtiments du roi etc.*, (1881), XLII.

rayının yükselişini görecekti." La Vallière'e duyulan aşkla birlikte sarayda büyük şenlikler başlar: kralın, Roger rolünde oynadığı Ariosto'nun sihirli oyunu *Les plaisirs de l'île enchantée* (Büyülü Adanın Zevkleri) temsil edilir. 1672-1680 tarihleri arasında, 2 milyon Frank'a mal olan Clagny Sarayı kurulur: bir gözdenin kaprisidir bu saray. Ve ne zaman bir kadın Ludwig'in kalbini çelmişse, yeni bir lüks seli doğmuştur: altın paraları pencerelerden fırlatan ve ayda 100 000 Écu* harcayıp bunu bir savurganlık addedenlere şaşıran Mlle. Fontanges'a varıncaya dek bir sevgili diğerinden daha israfçı olmuştur. 18. yüzyıl Fransız saraylarına bütünüyle metreslerin hâkim olduğu ve sarayın yazgısını da bunların belirlediği, herkesçe bilinmektedir. Mme. de Pompadour,** zevk anlayışıyla, her türlü yaşamın ecesi haline gelmiştir: "Nous ne vivons plus que par Mme. de Pompadour. Carrosses à la P., habits en drap couleur à P., ragoûts à la P., cheminées, miroirs, tables, sofas, chaises à la P., eventails, étuis, cure-dents à la P." ["Artık yalnızca Mme. de P.'a göre yaşıyoruz. Faytonlar à la P., elbise kumaşları à la P., yahniler à la P., şömineler à la P., aynalar à la P., sofralar à la P., költuklar à la P., sandalyeler à la P., yelpazeler à la P., mahfazalar, kürdanlar à la P."], diye yazıyor çağdaşlardan biri.

Mme. de Pompadour, bütün bir *Ancien régime**** kültürünün temsilcisidir; fakat her şeyden önce, aynı zamanda zevk anlayışı ve dış yaşamın da temsilcisidir. Kendi bildiğince bi-

* Écu d'Or: Fransa'nın temel altın sikkesi; 3.2 gramlık saf altın aya-rındadır. Paritesi ise 110 DM'nin üzerindedir.

** Pompadour Markizi (1721-1764): Asıl adı, Jeanne Antoinette Poisson; XV. Louis'nin metresi. (ç.n.)

*** *Ancien régime*: Fransa'nın, 1789 ihtilaline kadar süren siyasi ve toplumsal sistemi. (ç.n.)

çimlendirmek için ekonominin gidişatına bizzat el atmaktadır. Marigny Markisi yaptığı genç kardeşini, eğitim almak üzere gönderdiği Roma'dan döndükten sonra, bütün yapı, bahçe, sanat ve zanaatın genel idarecisi olarak ilan eder. Mme. de Pompadour, keyfince şatolar inşa ettirmektedir: örneğin Petit-Château ya da 'le Taudis'ye (Brimborion) eklediği Bellevue'deki şato. Choisy şatosunu daha da güzelleştirmiştir. Vanloo, Boucher ve Brunetti'nin kendi fırçalarıyla süsledikleri ve Couston için XV. Ludwig'in ayakta dikili heykelini oydukları Bellevue Şatosu'nun galeri planını dahi kendisi çizer. Muhteşem şöenler tertipler orada; konukların giyeceği giysileri önceden belirliyor, sonra da bunları kendilerine hediye ediyordu. Böylesi bir kıyafetin bedeli 14 000 L. idi. Choisy Şatosu'nda konuk giysileri için 600 452 L. harcamıştır. Ve yaptığı harcamaların tutarı, hiçbir kraliçenin erişemediği bir büyüklükteydi. Kayıtlara göre 19 yıllık saltanatı sırasında, kişisel ihtiyaçları için 36 327 268 L. harcamıştır.²⁴

Kontes Du Barry* de Pompadour Markizi'nden geri kalmıyordu. Le Rois'nın doğruluğu tartışma götürmeyen hesaplarına göre, yükselişinin ilk anlarından itibaren 12 481 803 L. 11 d. savurmuştur. Bunun içinden 6 427 803 L. 11 d.'si, saltanat sürdüğü yıllar boyunca (1769-1774) banker Baujon adına çıkardığı ödeme talimatını kapsıyor: bilindiği üzere Abbé Terray, bu gözdeye ait çeklerin "bons du Roi" olarak saray bankasınca her zaman için büyük bir onurla kabul edildiklerini belirtmiştir.

²⁴ *État des dépenses de Mme. la Marquise de Pompadour du 9 sept. 1745 au 15 avr. 1769 jour de sa mort*, publ. par M. Luc. Leroy. İktibas eden: Baudrillart 4, 327.

* Kontes Du Barry (1746-1793): Asıl adı, Marie Jeanne Bécu; XV. Louis'nin metresi. (ç.n.)

Marie Antoinette ise, (1780'li yılların başına kadar) Fransız sarayı üzerinde egemenlik kuran ve lüks harcamalarının devamlı artmasında pay sahibi olan son Grande Cocotte'tur (Büyük Kokot); yukarıda naklettiğim rakamlar, yasal kraliçe olarak bile pekâlâ büyük metreslerin izinden yürünebileceğini açıkça kanıtlıyor. Marie Antoinette'in, en mutlu yıllarında (veliaht prensesi olarak), Du Barry ve maiyetinin tehlikeli rekabetinin üstesinden gelmesini bilmiş olması da unutulmamalıdır.

Sona ermekte olan erken kapitalist çağda dışının yol açtığı lüks artışını kestirebilmek için paha biçilmez değerde olan bir başka kaynak da, Mme. Du Barry'ye ait elde bulunan eksiksiz hesaplardır (lonca düzenlemeleri ve hükümet kararnameleriyle ilgili hep birbirinin aynı olan düzinelerce neşriyata kıyasla, bu hesaplardan, ulusal ekonomiye dair daha fazla bilgi sağlanabilmektedir!).

İşte oradan bazı kısımlar:

Baujon'un, gözdenin talimatı uyarınca ödediği miktarlar aşağıdaki yerlere harcanmıştır:

I

Kuyum	313 328 L. 4 s.
Mücevherat (Jouailliers)	1 808 635 L. 9 s.
Bijuteri vb. (Bijoutiers)	158 800 L. –
	2 280 763 L. 13 s.

II

İpek eşya	389 810 L. 15 s.
Dantel	215 988 L. 6 s.
Giyim eşyası	116 818 L. 5 s.
Tuhafiye	35 443 L. 14 s.
	758 061 L. - s. 3 d.

III

Mobilya	24 398 L. 18 s.
Tablo, vazo	91 519 L. 19 s.
	115 918 L. 17 s.

IV

Demir doğrama	60 322 L. 10 s.
Dokuma (brodeurs)	471 178 L. –
	531 500 L. 10 s.

V

Takım taklavat	67 470 L. 1 s.
Atlar	57 347 L. –
Yem	6 810 L. –
	131 627 L. 1 s.

VI

Altın kaplamacısı	78 026 L. –
Heykeltıraş	95 426 L. –
Kaplamacı (tekrar)	48 875 L. 12 s. 6 d.
Dökümcü (fondeurs)	98 000 L. – –
Mermer işçileri	17 540 L. 8 s. 10 d.
Marangoz ve Kilitçi	32 240 L. 8 s. –
	370 108 L. 9 s. 4 d.

VII

Luciennes'e ait önceki çalışmalar	111 475 L. 6 s. 9 d.
Bahçe tesisleri	3 739 L. 19 s. –
Yeni çalışmalar	305 638 L. 16 s. 8 d.
Bahçe tesisleri	3 000 L. – –
	323 854 L. 2 s. 5 d.

(Kalan harcamalar kişisel özelliktedir: hediyeler vs.; zaten bizi de burada ilgilendirmiyor.)

Oldukça pahalı olan lüks nesnelerin her birinin fiyatı aşağıda gösterildiği gibidir:

beyaz kadifeden yapılma resmî bir tuvaletin fiyatı 12 000 L.,
bir diğerinin süslemesi 10 500 L.,
başka tuvaletlerin fiyatları 9000 L., 5840 L., 2400 L., 7600 L. vs.

12 koltuklu bir möblenin fiyatı 7200 L., buna ilaveten bir sofanın fiyatı da 2400 L.'dir. Luciennes'deki yatağın fiyatı 5945 L., bir saatin fiyatı 5400 L., bir tütün kutusu 576 L., muslin kumaşından 15 kahve peçetesi 225 L.; kontesin bir portresinin (kendisini bir ilham perisi olarak gösteren en ünlü resimdir bu) yalnızca çerçevesi 2250 L. değerindedir.

Bütün bu ev işlerinde bir de pahalı porselenler vardır: bir Sèvres porseleni servis takımının fiyatı 21 438 L., kontesin, kayınbiraderine armağan ettiği bir diğerinin fiyatı ise 4856 L.'dir.

Bir metre Goblen halısının fiyatının 488 L. 5 s. olduğunu öğreniyoruz: sözgelimi Vanloo'nun Neptün ve Amimon' u 3534 L. 14 s. 5 d., keza Boucher'nin Venüs ve Volkan'ı da bir o kadar.

Özgün hesaplar Milli Kütüphane manüskrillerinde bulunabilir: Suppl. franç 8157 ve 8158. Esasen bunlar, Goncourt Kardeşler tarafından, Du Barry üzerine kaleme alınmış olan kitabın ekinde yayımlanmıştır.

Kısa bir zaman dilimi için de olsa *İspanyol* sarayındaki şaşaa Fransız saraylarındaki yaşamı belki de gölgede bırakmıştır: sözgelimi Madrid, Potosis ve Guanaxuatos'taki gümüş yataklarının işleme açılmasından IV. Philipp dönemine kadar duyulmadık bir ihtişamın gelişim gösterdiği bir sahneydi adeta; ve bilindiği gibi İspanyol tarzı da, o zamandan beridir birçok yönden hüküm sürmektedir. Söz konusu debdebeli yaşamın beslendiği gelir kaynakları henüz III. Philipp

döneminde bile kayda değer çaptaydı. Venedikli elçi Tomaso Contarinis'in tahminlerine göre 16 milyon duka (yani, yaklaşık 150 milyon Frank) idi bu gelirlerin tutarı. Bu tahminin doğruluğu IV. Henry'nin (rakibinin gelir kaynaklarını saptamak için) başlattığı bir araştırmanın verilerince de sabittir; bu araştırmanın sonucuna göre 15 658 000 dukalık (net-)gelir söz konusudur, kaldı ki, yaklaşık 5 milyon duka da kral vekili, vergi tahsilatçıları vesaire tarafından alıkonmaktaydı. Elbette bu miktarın önemli bir kısmı devlet borçlarının faizlerine harcanıyordu (ancak bunlar da esasen, ileride de göreceğimiz gibi, lüksün gelişmesine yarayacaktır). Öyle ki, Lerma Kontu'nun 1610 tarihli bir hesabına göre kralın emrinde yalnızca 4 487 350 duka vardı, bunun ise bir milyonu bile saray giderlerine tahsis edilmemiştir.²⁵

Fransa ve İspanya'nın hemen ardından (Batı Avrupa'da) İngiltere geliyor. Buradaki saray ihtişamının doruk noktasına ulaşmasını, Fransız krallarını kendilerine örnek almış olan Stuart'ların yönetim devri sağlamıştır. Bu prenslerin egemenliğindeki saraylarda hüküm süren görkemi, zorlu barok fırçalarıyla züppe erkeklerle güzel ve mağrur kadınları muhteşem brokar ve atlas giysileri içinde resmetmiş olan Van Dyk, Peter Lely ve Huysman'ın tablolarında yansıtılmış olarak bulabiliriz. Çağdaşların tasvirleri, aşağı yukarı "Pepy's Journal"de içerildiği haliyle, bu sanatçıların tablolarının içimizde uyandırdığı şişkin yaşam sevinci imgelerine pekâlâ denk düşüyor. I. Charles'ın, 24 şatoyu, hiçbir eşya taşımaksızın birinden diğerine seyahat edilebilecek bir kusursuzlukta döşediğini; ya da I. Jacob'un, kızının düğünü için 93 278 £

²⁵ *Coll. de doc. inéd.*, t. IV, s. 545-561; iktibas eden: Mme. B. Carey, *La Cour et la ville de Madrid etc.* (1876), App. Note C.

harcadığını duymak, bize büyük Ludwig'i de anımsatacaktır. Oysa II. Charles'ın, nihayet bütçenin bir kez olsun denkleşmesi için gelecekte şimdiye dek olduğundan daha az savurgan olmak üzere nasıl ahlana vahlana halk evlerine söz verdiğini öğrendiğimizde ise, İngiltere ile Fransa arasında var olan uzaklığın ayırımına yeniden varırız. Saygıdeğer burjuva böylesi durumlarda yeni bir dünyanın eşikte durduğunu sezmiş olabilir: yeni bir dünya, diyeceğim kâfi derecede dürüstlük ruhunun hüküm süreceği bir dünya sezdiriyordu kendisini. Ancak Oranyalı bile sarayındaki ihtişamı seviyordu²⁶ ve Hannover hanedanlığı da ilk iki yöneticisi zamanında bu ihtişama öykünmüştür.

İngiliz krallarının hükmettiği meblağlar, XIV. Ludwig'in ülkeyi soyup soğana çevirdiği meblağlara ulaşamaz bile; ama yine de o zamanlar için oldukça yüksekti; öyle olmasa, lüks mamullere karşı onca talep duymazlardı.

1549 yılında kraliyet giderleri için yapılan harcamaların tutarı 100 000 £ idi, diğer bir deyişle VII. Henry döneminde yapılan harcamaların en az beş katı. Sonraki iki yüzyıl boyunca bu harcamalar yeniden beş misli artmıştır. Restorasyondan sonra, kralların, hükümdarlık tahsisatı almaları onaylanmıştı; dolayısıyla o tarihten bu yana yapmış oldukları tüm harcamaları kuruşu kuruşuna izleyebiliriz.²⁷ Kuşkusuz II. Charles'a tahsis olunan 1 200 000 £, asla bütünüyle ödenmemiş, paraya bu denli gereksinimi olan zavallı Charles da daima meteliğe kurşun atmıştır. 1675/76 için onun bütçesi,

²⁶ Henüz İngiltere Kralı olmadığı sırada Oranyalı Wilhelm'in lüks saray yaşamının nefis tasviri: Berg, *De Refugiés*, 1, 269.

²⁷ İngiliz krallarına ait harcamalara ilişkin bütün rakamlar J. Sinclair'den, *Hist. of the public revenue of the Brit. emp.*, 3. Basım, 1803, Cilt I ve II.

yaptığı harcamalar yönünden 462 115 £ olarak saptanmıştır.

5 Kasım 1688'den 25 Mart 1702'ye kadar tahtta olduğu dönem boyunca III. William, kendisi ve saray giderleri için toplam 8 880 506 £ harcamış; bunu izleyen 12 yıl boyunca Kraliçe Anna da 7 604 848 £, yani yıllık ortalama 586 000 £ harcamıştır (oysa 1 965 605 £'luk bir toplam bütçeden kendisine ayrılan tahsisatın hacmi 700 000 £ idi). İlk iki George dönemindeki hükümdarlık tahsisatları 800 000 ila 900 000 £ arasında seyrediyor, III. George'la birlikte de 923 196 £'a ulaşıyor.

İngiltere saraylarındaki lüksün de ancak metres ve metresler için bir lüks olduğunu, bu sarayın mahrem tarihi öğretiyor. İngiltere'de saray varolalı beri, ihtişam ve sefahate olan düşkünlüklerine dair çok şey öğrendiğimiz kral sevgilileri de vardır. Örneğin bir Barbara Palmer'i anımsayalım ya da Keroualle'ı (Paris'e geldiğinde bizzat XIV. Ludwig onun için bir saray kurmuştur; öyle ki, büyük bir haklılıkla, ipek korsesinin 15 yıl boyunca İngiltere ile Fransa'yı birbirine bağladığı söylenmiştir); Catherine Sedley'i, Darlington Baronesi'ni, Dorchester Kontesi'ni ve Stuart'ların daha pek çok *asil sevgililerini* anımsayalım; bununla beraber, kral seçilen Hannover Elektörü Georg Ludwig'in, sonradan İngiltere'de Arlington Kontesi ve Kendel Düşesi yaptığı sevgililerini de hemen yanına aldığı; ve bizzat II. George'un, eski yurduna duyduğu bağlılıktan dolayı metreslerini Hannover'de gizli tuttuğunu ve Wallmodenli bir kadını Yarmouthlu bir kontese dönüştürdüğünü de biliyoruz.

Aralarında Saksonya, Hannover ve Württemberg saraylarının en lüksleri olduğu Alman prenslik saraylarını ya da doğu şeridindeki ülkelerde bütünüyle aynı biçimde süregiden ilişkileri burada resmetmenin bir anlamı yok, çünkü bu

saraylar iktisadi gelişmelerin gidişatı açısından, batıdaki devletlerin taşıdığı öneme hiçbir zaman ulaşamamıştır.

Fakat yalnızca, 18. yüzyıl başlangıcında Avrupa'da da üretilmeye başlanmış ve ilk büyük sanayilerden birinin doğmasına yol açmış olan porselen için ayrılan harcamaların altını çizmek istiyorum: her şeyden önce, prenslerin çılgınlığının neden olduğu başdöndürücü siparişler yüzünden. Bu noktada Saksonya sarayının 25 Şubat 1732 tarihli siparişine göz atılabilir:²⁸

30 adet 6 parçalı garnitür takımı
266 adet değişik biçimlerde yekpare vazolar
198 adet her türden büyüklü küçüklü biblolar
198 benzeri şey... kuşlar vs.
48 adet çorbalık, kapaklı
170 adet kâse
toplam 910 parça

Gelin görün ki, yoksul Prusya kralı bile Meissen'li imalatçıya 283 679 Taler'lik porselen siparişi veriyor.

Kavalye ve Kalantorlar Dönemi

Sarayda sürdürülen lüks yaşam, ideallerini sarayda bulan ya da bir biçimde sarayla ilişkisi olan bütün çevrelere gitgide yayılmaktaydı; ancak, içimiz rahat olarak diyebiliriz ki, bunlar, saray çevrelerine hâkim olan o aynı dünyevi görkeme müptela olmuş zengin insanlardı. Kralın, yani XIV. Ludwig'in insanları nasıl lükse zorlamış olduğunu, dahası bu duru-

²⁸ Willy Doenges: *Meißner Porzellan* (1907), s. 76, 126.

mun toplum üzerinde yarattığı etkiyi, bu konuda kuşkusuz tarafsız olan bir görgü tanığının anlattıklarından yola çıkarak harfiyen izleyebiliriz: "Il aima en tout la splendeur, la magnificence, la profusion, il la tourna en maxime par politique et il l'inspira à toute sa cour. C'était lui plaire que de s'y jeter en tables, en habits, en équipages, en bâtiments, en jeu... C'est une plaie qui, une fois introduite, est devenue le cancer intérieur qui *ronge tous les particuliers*, parce que de la cour il s'est promptement communiqué à Paris, dans les provinces et les armées, où les gens en place ne sont contés qu'en proportion de leur table et de leurs magnificences... Par la folie des gens, elle va toujours croissant; les suites en sont infinies, et ne vont à rien qu' à la ruine et au renversement général."

["Görkem, ihtişam ve savurganlığı her şeyin üzerinde seviyordu; siyasi bir ilke haline getirmişti bunu ve bütün saraya da taşımıştı. Buradaki gibi, sofralara, giyim kuşam, yapı ve kumara düşkün olmak onun hoşuna giderdi... Bir kez açıldığında kansere dönüşen ve bütün bireyleri yiyip bitiren bir yaradır bu; saraydan dolayı derhal Paris'e yayılmıştır: insanların sofralarının ve görkemlerinin zenginliği oranında itibar gördüğü eyaletlere ve orduya yayılmıştır... Beşeri çılgınlıklar yüzünden israf düşkünlüğü hep daha fazla büyüyecektir; sonuçları sınır tanımıyor; ve de helak ve toplu yıkıma yol açacaktır."]

Saint Simon, *Mém.*; t. VIII de l'ed. Hachette, s. 125/26.

Krallara, başta Fransa olmak üzere her yerde Tanrı gözüyle bakılıyordu: Ludwig, Paris için "arbitre du goût" ["Zevkin Efendisi"] haline gelmiştir: – "Paris - pour l'ordinaire singe de la cour." ["Paris – çoğun sarayın taklitçisi"]

diyor La Bruyère –; keza vilayetler ve Avrupa da öyle. Olanakları olan herkes, tıpkı Mansart'ın yaptığı evler, Le Nôtre'un düzenlediği bahçeler, Lebrun'ün çizdiği möbleler, Rigaud'nun yaptığı resimler gibi, aynı tarzda evini yapmak, bahçesini düzenlemek, konutunu biçimlendirmek ve resimlerini yaptırmak istiyordu. Zaten biliniyor bu.

Elbette dünyevileşme süreci bu denli büyük bir hızla tamamlanamaz, lüks salgını da böylesine kısa bir sürede sınırsız boyutlara ulaşamazdı, şayet sarayın yanı sıra, zevkperestliği, keyif ve gösteriş düşkünlüğünü yeryüzüne akın akın boşaltan bir başka önemli kaynak daha fışkırmamış; şayet, oluşma süreçlerini daha önce izlediğimiz *Nouveaux riches*'te bütünüyle yoğun bir lüks talebi ortalığı kasıp kavuran bir hastalık gibi patlak vermemiş olsaydı. İmdi izlememiz gereken şey, bu hastalığın yaşam tarzının yeniden biçimlenmesi üzerindeki etkisi, özellikle de lüks talebinin nicel olarak artmasında oynadığı roldür.

Kısa sürede zenginliğe ulaşan halk tabakasının, bu zenginliği ağırlıklı olarak lüks giderlerine harcaması, bizim kültür çevrelerinde hep tanık olduğumuz bir olgudur. Bu olgunun temelinde yatan nedenleri saptamak o kadar güç olmasa gerek: bir yanda, yaşamdan, zevke hitap eden nesnelerden oluşma zengin eşyalardan fışkırdıkları haliyle maddi sevinçlerin dışında manevi sevinçler elde etmeyi beceremeyen doğal ve yontulmamış insanın acizliği; öte yanda ise, kendilerinden seçkinlikle ayrılan çevrenin yanında saygıdeğer bir mevki edinmek için duyulan yakıcı arzu – sonradan zenginleşmiş bakkal ya da araba uşaklarının lüksün kucağına atılmalarının nedeni budur (tabii eğer, bir başka sefere kendilerini orada da göreceğimiz karşı yöne sapıp da “cimri” olmazlarsa). Bütün lüksü var eden o iki itici güç: hırs ve zevk

düşkünlüğü, kalantorluk lüksünü geliştirmek için burada ortaklık kurmuştur.

İşte bu yüzden tarih, zenginliğe giden yolu, en az bu yolun aşamaları kadar çok olan lüks gelişiminin aşamalarıyla tanımlar: burjuvâî türedilerin ilk kez ortaya çıkmasından itibaren.

Diderot, sonradan zenginleşmiş tayfanın eskiden gizlilik içinde sade bir yaşam sürdüğünü, ilk olarak da kendi zamanında zenginliğini sergilemeye başladığını dile getirmekle kuşkusuz doğru gözlemleyemediğini gösterir; hattâ lüks gelişiminden sağladığı zenginlikle böbürlenene ilk kişilerden birinin adını –Bonnier– verebileceğini sandığında bile.

Henüz Dante'nin zamanında savurgan çılgın kalantorlara rastlıyoruz: şölenin havasını tırmandırmak için altın ve gümüş nesneleri nehre atan, binaları ateşe veren Giacomo da Sant Andrea gibi yaşayan ve koca bir savurganlar topluluğu oluşturan büyük bir kitle vardı:²⁹ “brigata godericcia” ya da “spendericcia” güruhu.

“La gente nuova e i subiti guadagni
Orgoglio e dismisura han generato
Fiorenza in te, sì che tu già ten piangi”
[“Halk ve zenginlik hep yeşerdiğinden
Gurur ve kibir seni yok etmiş gibidir
Floransa, hiç ağladın mı bu yüzden”]
(Inf. 16, 73-75)

diye hep aynı alıntıyı yapmıyor mu Floransalı bütün “tarihçiler”?

²⁹ Inf. XIII, 118-122, ve buna ek olarak, Kostanecki, *Dantes philosophie des Eigentums* (1912) 8.

Fransa konusunda bile haklı değildi Diderot. Yoksa Paris, Lyon, Tours ve daha yedi ayrı yerde sarayları olan sonradan zengin olma para babası 15. yüzyılın Jacques Coeur'ünü, ya da Semblançay'ı, ya da Thomas Bohier'yi, ya da 16. yüzyılda Chenonceaux'nun kurucusunu kalantorlar arasında saymamalı mıyız? Hepsinden de öte, bizzat XIV. Ludwig'in de dediği gibi "arsız lüks bir yaşam" sürmüş olan 17. yüzyılın zenginleşmiş namussuzlarını unutmaları mıyız? Ludwig'in ağzından çıkan sözler son derece aydınlatıcıdır: "Gens d'affaires, qui d'un côté couvraient leurs malversations par toutes sortes d'artifices et les découvraient de l'autre par *un luxe insolent et audacieux*, comme s'ils eussent craint de me les laisser ignorer (!)" ["Sadakatsizliklerini, bir yandan her türlü düzenbazlıkla gizleyen, diğer yandan ise, kendilerini gözardı etmemden çekiniyorlarmış gibi, ölçüsüz ve edepsiz bir lüksle sergileyen işadamları"]ndan söz eder.³⁰

Nihayet baş haydut Fouquet de bu güruhun bir üyesidir; o ki, Colbert'in (ayrıca Colbert de büyük çaplı işler için yapılan masraflara asla karşı çıkmazdı) bu herifle ilgili bir anısında tarafsızca belirttiği gibi, 20-30 milyon Frank'ı lüks amaçlar için ziyan etmiştir (bu miktarın yalnızca 18 milyon Frank'ı Vaux'daki sarayına harcanmıştır).

Rotürlerin türemesiyle lüks talebinin artması arasında var olan içsel ilişkiyi, "çalışkanlık ya da talihi insanlığın topraklarından sürmüş olan" kişilerin ["homines quos virtus aut Fortuna e faece hominum extulit"]³¹ daha büyük kitleler halinde ortaya çıktığı aşamaları hesaba kattığımızda tam olarak izleyebiliriz. Bu aşamalar modern lüksün biçimlenmesin-

³⁰ Louis XIV, *Mémoires*, iktibas eden: Baudrillart, H. du L. 4, 68.

³¹ Bu alımlı deyiimi Camden'de bulabilirsiniz, *Britannica* (1590), 106.

de de katmanlar oluşturur: yani, tıpkı zenginlik tarihindeki gibi 14. ve 15. yüzyıl İtalyan, 15. ve 16. yüzyıl Alman, 17. yüzyıl İspanyol-Felemenk ve 18. yüzyıl Fransız-İngiliz çağlarını birbirinden ayırmamızı sağlayan katmanlar.

Bizim görüşümüze göre, Avrupa halklarının 18. yüzyılın başlangıcından beri “refah”, daha da önemlisi lüks-yaşam yönünde yapadurdukları o muazzam hamle daima başı çekmiştir: bu devirde Rişar’ların oynadığı rol artık epeyce önemlidir. Belirleyici dönüşüm, söz konusu zamanda, yani 1720’den beri lüksün, hep daha geniş çevreleri etkilemesinde yatıyor olmalı. Bunun böyle olduğunu da, aynı döneme ait elimizde bulunan düzinelerce ev ekonomisi tutanağından çıkartabiliriz: 17. yüzyılla aradaki fark, 18. yüzyılın ortalarına doğru zengin ülkelerin üst tabakalarında artık iyice belirginleşmektedir: “on a bien de la peine à s’entretenir aujourd’hui avec ce qui reste”³² [“günümüzde, arta kalanlardan yaşayabilmek için büyük güçlükler çekilmektedir”]: başka bir bağlamda defalarca öne sürdüğüm böylesi sızlanmalara sıkça rastlarız. Bunlardan gün yüzüne çıkan tablolardan, söz konusu zamanda elde edilen servetlerin büyük bir bölümünün (18. yüzyıla ait gelir dağılımına ilişkin bazı verileri sunmuştum: 1. Bölüm’ün 2. Kısımına bakınız) lüks

³² 1728’de başlanmış, 1763’te François de Ch. tarafından devam edilmiş ve oğlunca da sona erdirilmiş olan, Ch. de Ribbe’e ait *Livre de Raison de M. Pierre César de Cadenet de Charleval*’inden, *Les Familles*, 2e (1874), 144. 1650-1750 yıllarına ait İngiliz ev ekonomisi bütçelerinin son derece değerli bir derlemesi Washington’daki “Smithsonian Institute”da bulunuyor. Bu belgeleri derlemiş ve daha sonra da adı geçen enstitüye bağışlamış olan koleksiyon sahibi J. A. Halliwell, bunların içinden bazı alıntıları bir yazısında nakletmektedir: *Some account of a collection of several thousand Bills, Accounts and Inventories etc.*, 1852.

harcamalar uğruna israf edildiğini öğrenmek de bizi şaşırtmayacaktır. D'Épinay 1751'den 1755'e kadar 1 500 000 L. harcıyor. Roussel 12 milyonu silip süpürüyor, Dupin de Chenonceaux 7-8'i, Savalette 10, Bouret ise 40 milyonu. Zengin Faventenès'nin komşusu Kont Artois'nin en büyük hayali ise şudur: "Je voudrais bien faire passer chez moi un bras de ruisseau d'or qui coule de son rocher." ["İsterdim ki, evimin önünden bitmez tükenmeksizin kayalıklardan boşalan bir altın ırmağının kolu geçsin."] "On ne fit plus de capitaux." ["Artık sermaye biriktiren yok."] Daha ziyade "lüks"ün sefası sürülmekteydi: mobilyalarda, yapılarda ve giysilerde. O dönemde Fransa'ya ve dış ülkelere en güzel kumaşları tedarik eden St. Honoré Sokağı'nın mağazaları 1720 yılında, Paris'in üzerindeki altın yağmuru kesildiğinde, birkaç gün içinde boşalmıştı. "On n'y trouve plus de velours, d'étoffes d'or; mais on fabrique partout." ["Artık burada ne kadife bulunuyor ne de altın işlemeli kumaş; fakat her yerde üretim var."] Bu sözleri kendisine borçlu olduğumuz Duhauchamp altın ve gümüş işlemeli kumaşlardan yapılmış, göz kamaştırıcı dantelalarla süslenmiş çeşitli renklerdeki tuvaletlerle dolup taşan caddelerin nasıl görüldüğünü de anlatmaktadır.

Modern toplumun gelişmesi bakımından büyük ve genel bir öneme sahip olduğunu düşündüğüm bir başka nokta ise, aşağılık paraları dışında hiçbir şeye sahip olmayan ve ellerinde bulundurdıkları araçlarla savurgan bir yaşam sürme yetenekleri dışında kendilerini niteleyebilecek başka hiçbir özellikleri olmayan bu zengin türedilerin, bu zıppçıktıların, maddeci ve paragöz dünya yorumlarını eski ve saygıdeğer ailelere de aşılamarı, böylece sefiş yaşamın içine onları da çekip sürüklemeleridir. "Modern Kapitalizm" adlı kitabımın

servet oluşumlarını konu edinen bölümünde, soyluluğun yoksullaşmasını, burjuva sermayedarlarının zenginleşme kaynaklarından biri olarak ileri sürdüm ve feodal servetlerin burjuva servetlerine dönüşme sürecinin haçlı seferlerinden bu yana Avrupa'nın bütün ülkelerinde kesintiye uğramaksızın nasıl gerçekleştiğini gösterdim. Bu noktada tamamlayıcı olarak, eski ailelerin yoksullaşmasının ve yerine "çalışkanlık ya da talihi insanlığın topraklarından sürmüş olan" kişilerin geçmesinin başlıca nedenlerinden birinin, söz konusu burjuva kalantorumun lüks harcamalarındaki başarılarının aynıını elde etme zorunluluğu olduğunu eklemek gerekir: eski, saygıdeğer geleneklerini böylece reddetmeleri bu eski aileleri ya ticari yönden düşüşe sürüklüyor ya da, daha önce de gördüğümüz gibi, zenginleşmiş finans baronlarıyla "hon-teuses alliances"a itiyor, yani "utanç verici evlenmeler"in kucağına atıyordu: bu gelişim çerçevesinde bizi ilgilendiren ara-unsur, çoğunlukla soylu ailelerin dünyevileşmesi, maddecileşmesidir. Turcaret'lerin "aniden zenginleşmesi"nin bu etkiye yol açmış olması –şüphesiz saray nüfusunca da teşvik edilmiş olan bu değişimlerin tek sorumlusu öncelikle onlardır–, dediğim gibi bu durum, son derece kendine özgü bir olay gibi duruyor.

Zengin tüccar müsveddelerine lüks gelişiminde körü körüne ayak uydurma saplantısı içindeki soylulara, burjuva zenginliğinin birdenbire artış gösterdiği bütün ülkelerde her zaman rastlarız.

Böylece 15. yüzyıl Almanyası'na dair şunları duyuyoruz: "Züppelik ve zorbalık aynı anda şövalyeliğin alametlerinden sayılmaya başladı." Şövalyenin kıyafetlere olan düşkünlüğü, borçlara gark olmasının temel nedeni haline gelmiştir. "Alman devletlerinde soyluluğun ayaklar altına düşmesi", di-

yor bir ahlakçı, “elbiselerin paha biçilmezliğiyle yakından ilgilidir; kentlerdeki zengin tüccarlar gibi onlar da caka satmak istiyor... fakat diğerlerinin sahip olduğu paralar onlarda yok işte... Böylece büyük borçlara giriyor, Yahudi tefecilerin ağına düşüyor ve bütün mülklerini tamamen veya kısmen satmak zorunda kalıyorlar.” İşte böylece Heudorf’lu yaşlı dul bir kadın da, ilk fırsatta bir şölene katılmak üzere, dileği zaman mavi kadife bir elbise temin edebilmek için, gülünç bir fiyata Ablach’daki Göppingen köyünü satmıştır.

(Soyluluğun, rotürlerin maddeci görüşlerine boyun eğmesine neden olan bu gelişmenin sonunu, ancak yeni yeni yaşıyoruz: günümüzde, geriye kalan birkaç seçkin ve köklü ailenin, zamanımızın zenginleşme girdabından kaçınmak için son birkaç zayıf girişimine tanık oluyoruz: artık yoksul soyluluğun iyi niyetli sözcülerinin, sınıfdaşlarını, tıpkı pamuk bir dokumayı son parçasına kadar kemiren güveler gibi eski soyluluk görüşünü yiyip bitirmiş olan lüksün tehlikeleri karşısında uyarmaları, neredeyse donkişotluk gibi geliyor bize.)

Soyluluğun parçalanma süreci açıkçası biraz geç başlıyor Fransa’da. Kendisi de eski köklere dayanan bir soylu olan ve kendi zamanını hep karanlık gören Sully, tefeci ve borçverenlerin kısa yoldan elde ettikleri servetlerinin, son insanlık çağından itibaren egemen sınıflar üzerinde kırıp geçirici bir etki uygulamış olmasından yakınıp durur. Düşünmeye değer olan o sözleri, sanırım burada yerini buluyor, çünkü yeni tarihin en önemli dönüşümlerinden birini klasik bir biçimde gözler önüne seriyor.³³

³³ Sully, *Mém.*, 4 (1752), 12 vd. (s. a. 1601).

“Rien n’a plus contribué à pervertir parmi nous l’idée de la probité, de la simplicité et du désintéressement ou à tourner ces vertus en ridicule; rien n’a plus fortifié ce penchant malheureux au luxe et à la mollesse, naturel à tous les hommes, mais qui devient chez nous une seconde nature par le caractère de vivacité, qui fait que nous attachons tout d’abord avec fureur à tous les objets qu’on offre à notre plaisir; rien en particulier ne dégrade si fort la Noblesse Française que ces fortunes si rapides et si brillantes des Traitans et autres gens d’affaire; par l’opinion trop bien fondée, qu’elles on répandue, qu’il n’y a presque plus en France que cette voie pour parvenir aux honneurs et aux premières places, et qu’alors tout est oublié, tout est permis.”

[“Hiçbir şey içimizdeki dürüstlük, sadelik ve özgüçelik kavramlarını öldürecek ya da bu erdemleri gülünç duruma düşürecek kadar etkili olmamıştır; hiçbir şey, bütün insanlar için doğal olan, ancak bizde, zevkimize sunulan bütün her şeye daha ilk anda gözükara bir biçimde bağlanmamıza yol açan tutku dolu kişiliğimiz sayesinde yaratılışımızın bir parçası haline gelen bu eğilimi, lükse ve rehavete olan bu zavallı eğilimi böylesine güçlü kılmamıştır; özellikle hiçbir şey Fransız soyluluğunu, kesenekçilerle diğer işadamlarının kısa yoldan elde edilmiş ve muazzam olan servetleri kadar küçük düşürmemiştir; Fransa’da artık yalnızca bu yolla onur ve makam sahibi olunabileceği, sonra ise her şeyin unutulacağı, her şeye izin verileceği yolunda etrafa yaymış oldukları pek haklı nedenlere dayalı düşünceden dolayı.”]

Eski seçkin zihniyetin, 17. ve 18. yüzyıllarda bütün ülkelerde hızla düşüşe geçtiğini, 1. bölümün 3. kısmında sergilediğim olgular yeterince göstermiştir. Burada vurgulanmak istenen şey yalnızca, bu zihniyet değişiminin, kay-

nağına kadar izlemeyi düşündüğümüz lüks akıntısını yeni sularla beslemesi gerektiği idi.

Ancak her ne kadar derebeyi de ilk olarak zıpçıktılar ya da saray tarafından lüks bir yaşam sürmeye kışkırtıldıysa da, bizim dönemimizdeki lükse damgasını vuran da odur işte; öyle ki, bütün o sonradan zenginleşme domuz kasaplarına ve para babalarına rağmen, söz konusu zaman, inadına aristokrat diye bizim zamanımızdan bariz bir biçimde ayrılıyor.

Bütün bu zaman boyunca: İstanbul'un Venediklilerce fethinden Paul'un üç silindir buluşuna dek lüks, rahat bir nefes alarak diyebiliriz ki, ancak doğası *saraylı-aristokrat* olduğu kadarıyla kararlı bir özellik taşıyor. Her şeyin havasını belirleyici olan ya saraydır ya da (ikinci sınıf yurttaş kanıyla ikmal görmesine rağmen yine de aristokrat kalan) aristok-rasi: kâh daha ziyade saraydır etkili olan, tıpkı 17. yüzyılda (Fransa'da) olduğu gibi, kâh "toplum", tıpkı 16. ve 18. yüzyılda (İtalya ve İngiltere'de) olduğu gibi. Bu iki öge, daima lüks kültürünün yegâne taşıyıcısı olmuştur. Her türlü lüksün serpilip geliştiği bu çevreler –kendilerinin ve başkalarının görüşlerinde– keskin bir biçimde burjuva dünyasıyla, ayaktakımıyla büyük farklılıklar göstermektedir, her ne kadar kaydadeğer çapta servet birikimlerine ulaşmış olsalar da. Fakat batılı ile kentli ve kavalie ile kalantör, artık eski siyasi anlamda değilse bile, kendine özgü toplumsal bir anlamda İngiltere'de bile 18. yüzyılın sonlarına kadar birbirinden ayrılıyor. Bütün iyi gözlemciler bu yargıdadır.

"Batı Londralılar, avarelikleri, zevkperestlikleri, düzensiz yaşam tarzları ve Fransız âdetlerine olan düşkünlükleri nedeniyle kentli İngilizler tarafından dışlanmaktadır, ancak bunlar da dışlanışlarına ziyadesiyle kar-

şılık veriyor ve kazancı yalnızca parada gören kentli İngilizleri saygısız, hantal birer hayvan addediyor.”

Archenholtz 1,164

“When I consider this great city in its several Quarters and Divisions, I look upon it as an Aggregate of various Nations distinguished from each other by their respective Customs, Manners and Interests. The Courts of two Countries do not so much differ from one another, as the Court and City in their peculiar ways of Life and Conversation. In short, inhabitants of St. James, notwithstanding they live under the same Laws and speak the same language, are a distinct People from those of Cheapside, who are likewise removed from those of the Temple on the one side and those of Smithfield on the other, by several Climates and Degrees in their way of Thinking and Conversing together.” [“Bu büyükken-ti sayısız semt ve mahalleleri içinde dikkate aldığım-da, saygıdeğer alışkanlıkları, davranışları ve ilgi alanlarıyla birbirinden farklı ulusların bir ‘küme’si gözüyle bakıyo-rum ona. İki ülkenin sarayları birbirleriyle pek farklılık arzetmiyor, kendilerine özgü yaşamları ve iletişimleri yönünden saray ve kentlerin birbirleriyle arzettiği kadar. Kısacası, düşünme ve iletişim kurma tarzları bakımından St. James’li saray sakinleri çeşitli iklim ve derecelerle, eşit yasalarla çevrili yaşamları ve konuştukları aynı dile bakılmazsa, kuşkusuz bir yandan Temple’in insanları-ndan diğer yandan ise Smithfield’in insanlarından ayrıl-mış olan Cheapside’in saray sakinlerine çok uzak insan-lardır.”]

The Spectator, No. 483. 12 Haziran 1712

Demek ki Chateaubriand kendi zamanına ilişkin olarak:
“La cour et la ville, les gens de lettres, les économistes et les

encyclopedistes, les grands seigneurs et les gentilshommes, les financiers et les bourgeois, se ressemblent: témoin les mémoires qu'ils nous ont laissés" ["Saray ve kent çevresi, edebiyatçılar, iktisatçı ve ansiklopedistler, o büyük derebeyleriyle soylular, maliyeciler ve burjuvazi – hepsi de birbirinin aynı: bunu, geride bıraktıkları anıları kanıtlamaktadır" demişse, daima toplumun yalnızca "kaymak tabakası" için doğru olabilir bu: "çiğ süt", Goethe'nin "ortadirek" e verdiği ad buydu, henüz hesaba katılmıyordu: "burjuva", gerek büyüğü gerekse küçüğü, sahne dışındaydı. *Yaşamın bütün bir tarzı*, her şeyden önce senyörel bir nitelik taşımaya devam ediyordu. Para anlamına gelen ve parasal değeri olan her şey hor görülmektedir. Ticaretle uğraşmak, gider ve gelirleri denkleştirmeye çalışmak, burjuvalıktan sayılıyor ve bu işler vekilharçlara bırakılıyordu. Ne işe yarıyordu ki hizmetliler, eğer şahsen ev ekonomisiyle ilgilenilecekse! Hazırlık işleriyle uğraşmak gerektiğinde hayat da tatsızlaşmaktadır. Şu ve şu mu gereklidir, hesaplar muhasebeciye havale edilir: varsın o baksın icabına. O da tutmuş borçları yükleniciye ödememiş, ne fark eder! Hesaplar ödemek içindir demek, hırdavatçı zihniyetinden başka bir şey değildir. Herhangi bir harcamayı yapıp yapmamayı düşünmek ise, kepazeliktir.

Ne var ki, her türden düzenli ticaretin böylesi senyörel bir biçimde aşağılanması aynı zamanda vurguncuların tamamına da özgüdür: bu noktada eski soylulukla birleşen, öncelikle *Haute finance'* dir: o da bir gider-ekonomisi yürütür, diğeri gibi bir gelir-ekonomisi değil. Bütün günlerini kumar masasında geçirmelerine olanak veren büyük meblağlar düşer kucaklarına bir gecede. Ertesi günü şanslı bir vurgun sayesinde, bir gecede pas geçilen bütün her şey yeniden kazanılacaktır. Ekonomisini yürütmesi bakımından *Haute finance*,

her bir kuruşu hesaplayan hırdavatçıya uzak olduğu kadar feodal aristokrasiye de uzaktır. Ve “tasarruf” kavramına da en az onun kadar uzaktır. Sonradan burjuvaziye de yayılan bütün bu darkafalı özgül bakış açıları, erken kapitalist çağın zengin tabakalarına henüz yabancıdır, en azından, o günlerin lüks tüketiminden kendilerini sorumlu tutabileceğimiz tabakalara. İşte bu tüketim, söylemek istediğim de buydu, istisnasız olarak, Turcaret’lerce aşılandığı yerlerde bile, senyörelidir. Birkaç örnek, ne demek istediğimi açıklayacaktır.

Önümüzde canlı ve kanlı bir biçimde, mensubu olduğu zümrenin tipik bir örneği, kusursuz Bassompierre duruyor; kendisine dair şu öykücüsü öğreniyoruz:³⁴ Bir şölenle, hurma dallarıyla süslenmiş ve ağırlıklarını bizzat kendisinin 50 fund (25 kg) olarak bildirdiği incilerle bezenmiş “Drap d’or” bir giysi vardır üzerinde (senyörel: vakarlı-ihtişamlı: biraz daha ilerideki tasvire bakınız, sayfa 163). Bu kostümün fiyatı 14 000 écu idi, ki bunun 700’ü usta parasıydı. Bassompierre bunu sipariş ettiğinde, terzisi kendisinden 4000 écu peşinat istemiştir, B. de bu parayı kendisine ödeyeceğine dair söz vermiştir. Bunun üzerine B. akşam yemeğine, sonra da kumar oynamaya gider (cebinde yalnızca 700 écu vardır). O gece, ertesi günü terzisine (bir zayıflık anında) bu parayla ödeme yapacağı 5000 Taler kazanır. Sonra oynamaya devam eder ve sonraki günler içinde terziye olan borcunun tamamını yalnızca denkleştirmekle kalmaz, üstüne bir de 11 000 Taler kazanır. Bu paranın yarısıyla (5500) elmaslarla bezenmiş bir kılıç alır, diğer yarısını ise *Menus plaisirs*’i için harcar.

³⁴ Bassompierre, *Mém. 2e sér.*, tome VI, Michaud koleksiyonunun 56. sayfası; Frégier, *Police de Paris*, 2, 34.

KUMARBAZLAR:³⁵ Orry de Falvy bir gecede 600 000 L. kaybeder, Dupin de Chenonceaux bir gecede 700 000 L., de la Haye (Mme. de Genlis'nin evinde M. de Fenelon'la oynadığı kumarda) bir gecede 800 000 L. kaybeder; La Montagne'nın oğullarından biri, bir Partie Quinze oyununda 80 000 Taler kaybeder; Kont Jean Du Barry (18. yüzyıldaki ser-serileşmiş Grand Seigneur'ün tipik örneği) bir oturuşta 7000 Louis kaybeder ve 5'inci milyon (borc)a ulaşmış olmakla övünür. 1717 yılında Paris'te 62 tane "kumarhane" vardı.

PARANIN VE PARASAL DEĞERİ OLAN HER ŞEYİN HOR GÖRÜLMESİ:³⁶ Mareşal Richelieu, para dolu bir cüzdanı camdan dışarı fırlatır, çünkü cüzdanı hediye ettiği torunu bunu dolu olarak geri getirmiştir: hiç olmazsa dışarıda onu bir çöpçü bulacaktır. Conti Prensi, sevgilisinin kendisine geri gönderdiği bir mücevheri (çünkü bu şartlar altında bir hediye çok basit kaçıyordu) havanda ezer ve tozunu da, ona cevaben yazdığı mektubun mürekkebine serper (mücevher 4000 ila 5000 L.'lik bir para değerindeydi).

Soubise Mareşali, kralın kendisinde kaldığı bir gün içinde 200 000 Fr. harcar.

Mme. de Matignon, her gün yeni bir saç modeline sahip olabilmek için yılda 24 000 L. öder.

Kendisini, kıymetli bir taşın tozunu bir aşk mektubuna serperken bulduğumuz o aynı Conti Prensi, 600 000 L.'lik bir kira gelinine rağmen yine de ekmek ve odun sıkıntısı çekmiştir, çünkü parasını –ekmek ve odun için harcamak yerine– her türden lüks nesneye harcamayı daha uygun görüyordu.

³⁵ Thirion, *Vie privée*, 292; *Vie privée de Louis XV* (1785); Humbert de Gallier, *Les mœurs* (1911), 85 vd. (zengin malzeme).

³⁶ Taine'deki kaynaklar, *Origines*, 1,168, suiv.

BORÇLARA GİRİLMEKTEDİR: Mme. de Guémenée, kunduracısına 60 000 L. borçludur. Lauzun Dükü, kendisine 100 000 Taler kira getiren servetini har vurup harman savurduktan sonra, 2 milyon Lire de borç yapar.

Söz konusu zamanın kibar insanların yürüttüğü ekonominin çok şık bir örneğini, Emile Langlade'ın şimdi istifa demize sunduğu Rose Bertin'e ait hesap defterleri gösteriyor.³⁷ 1790'lı yılların başında, alacaklarını topladığında aşağıdaki meblağlar ortaya çıkmıştır:

1774-86	Marquise de Bouille'den	6791 L.
1778-81	Salles Kontesi'nden	1148 L.
1774-75	Kont ve Kontes Duras'nın	
	Kont Aug. de Lamarck'dan	1558 L.
1778	Chev. de Saint Paul'den	1343 L.

Ayrıca Polastron Vikontesi'nin 19 960 L., Rochefort Prensesi'nin 10 904 L., Tonnerre Markizi'nin de 10 946 L. borcu vardı (uzun yıllar boyunca).

Müşterileri yalnızca seçkin çevrelerden oluşan ünlü bayan terzisinin alacaklarının toplamı 490 000 Frank idi.

Ancak lüks saltanatının seyredeceği yön dahi senyör tarafından belirleniyordu.

Sarayda hüküm süren *giysi lüksünü* daha önce görmüştük: ne var ki bu lüks, bütünüyle senyörel olan bir yaşam tarzının gerçek bir alametidir. Hiçbir şey kavalıyeyi kalandordan bu denli keskin olarak ayırmamıştır; zamana uygun olarak kadife, ipek, altın dokuma ve dantelalardan oluşan ve buna göre de, üstelik hem kadın hem erkek için son derece

³⁷ E. Langlade, *La marchande de modes etc.*, 263 suiv.

pahalı olan bu şık giysilerin ayırdığı kadar.

15 ve 16. yüzyıldaki giysi lüksüne dair bilgiler arasında, günümüze düzinelercesi kalmış olan gardırop envanterleri en aydınlatıcı olanlarıdır: sözgelimi, Valentina ve Elisabetta Visconti, Bianca Maria Sforza, Lucrezia Borgia ve diğerlerine ait envanterler. Lucrezia'nın çeyizinde brokar, kadife ve dantelli 50 giysi vardı örneğin; Roma'dan ayrıldığı sırada, kılık kıyafet ve çamaşırlarını 150 katır taşımıştı.³⁸

Giysi lüksüne dair bir fikir edinmek için sanat eserleri her zaman iyi bir kaynaktır, keza şölen ve tören geçidi tasvirleri de öyle. Böylece, sözgelisi Burcardus, günlüğünde (daha önce buna değinmiştim) Napoli Prensi Federico'nun Roma'ya girişini şöyle tasvir eder: "Tek olanlar, muhteşem atlara biniyordu; hepsi de altın brokarlar giymiş; göğüsleri, bere ve şapkaları son derece değerli taşlarla bezenmişti. Prens, leylak bir kadife elbise giymişti; 6000 duka değerinde inci ve taşlardan bir kolye takmış; aynı değerinde olan bir kılıç kemeri kuşanmış; bütün dizginleri 3000 duka değerinde inci ve taşlarla donatılmış ve bütün bir koşum da altınla işlenmiş."

Rönesans kıyafeti, barok kıyafetine yöneliyor; bu ise iyice incelererek rokokoya dönüşüyor. Sözgelimi kavalyenin şık giysisinin, 17. yüzyıl İngilteresi'nde bütünüyle bir yücelik alameti olarak görüldüğünü biliyoruz. O zamanların egemen modası, oldukça özel bir şıklık getirmişti beraberinde: yüksek atçı çizimleri paha biçilmez kumaşlarla astarlanıyor ve dantelle süsleniyordu. Erkek giysilerinin büyük bir bölümü de, ağır ipek ve kadife kumaşlardan ibaretti. Van Dyck!

³⁸ Polifilo, *La guardaroba di Lucrezia Borgia. Dall'Archivio di Stato di Madena*, 1903.

Ve nasıl da debdebeli bir yaşam sürülüyordu! Buckingham Dükü, her biri aşağı yukarı 35 000 Frank değerinde olan kadife, ipek, dantel, inci vesairenden oluşma 27 adet pahalı giysiye sahipti (1625). Dük'ün, I. Charles'ın düğününde giydiği tören kıyafeti 500 000 Frank'a mal olmuştu (Weiss). 17. yüzyılda bir Fransız soylusu ile karısı, gelirlerinin üçte birini tamamen kılık kıyafete harcamıştı; tuvalet ve takımlar için de neredeyse yarısını: 12 000 Livre'nin 5000'ini.³⁹

Giysi lüksü 18. yüzyılda daha da tırmanmıştır: daha ziyade incelmış, rafine olmuştur artık. Şık bir erkek kıyafetinin ortalama fiyatı 1200-1500 L. idi. Üzerine düşkün olan herkesin 6 yazlık, 6 da kışlık giysisi vardı. Erkeklerin tören giysilerinin fiyatı neredeyse 15 000 L.'yi buluyordu. Narin, gri bir mendilin endazesi 70-80 L. idi (Barbier).

لورينا

İç çamaşır lüksü –bu özel erotik lüks– de ancak şimdi yeni yeni geliyordu. Kusursuz İngiliz Tüccarı'nın temiz yürekli yazarı, kendi zamanının olağan “yakışıklı”sının, “our nicer gentleman”, “the ordinary beau”sunun, endazesi 10 ila 12 Şilin’lik kumaştan gömlek giyiyor ve üzerini günde iki kez değiştiriyor olmasından pek yakınıyor! Dedelerinin zamanında, bu pahalı Hollanda kumaşlarının ancak yarısıyla yetiniliyor, gömlek ise haftada belki iki kez değiştiriliyormuş. Günümüz züppesi, diye ekliyor malumatçımız alaylı bir tonla, tıpkı atalarınınkine kadar kirli bir bedene sahip olmalı ki, üstünü sıkça değiştirme ihtiyacı hissediyor: “We may suppose their unclearer bodies require it more than those of

³⁹ Mme. de Maintenon'un, kardeşine yazdığı 25 Eylül 1679 tarihli mektubu; bkz. Aimé Houze de l'Aulnont, *La finance d'un bourgeois de Lille au 17. siècle* (1889), 51, 116.

their ancestors did.”⁴⁰ [“Kirlenmiş bedenlerinin, atalarının-kindenden daha sık temizlenmeyi gerektirdiğini düşünebiliriz.”]

Lüksün gelişiminde vakarlı, debdebeli olan şey, senyörel olandır: haşmetli elbiseler, altınla bezenmiş saltanat arabaları; sayıları kabarık olan üniformalı uşaklar: olağanüstü çokluktaki bu hizmetliler yığını yine senyörel lüksün bir göstergesidir. Bu hizmetkârlar yığını, eski maiyettekilerden arta kaldı: bu maiyette, bütün o önceki lükste fazlasıyla rastladığımız senyörel lüksün kişisel doğasıyla karşılaşırız. Adam Smith’in, hepsi de pekâlâ güzel güzel tire eğirebilecek olan bunca “eli” kendi boş işlerine koşturarak “verimsiz” kılan çağdaşlarının bu “görgüsüzlüğü”ne karşı yönelttiği şikâyetleri hepimiz biliyoruz.

O döneme dair sahip olduğumuz durum tasvirleri, Adam Smith’i isyan etmeye sürükleyen olgunun doğruluğunu yeterince kanıtlar. Bu senyörel tarzı bütününüyle mide bulandırıcı addeden Defoe, pek sıradan Londralı tüccarların, “very ordinary tradesmen”, en az iki, çoğunlukla daha fazla kadın hizmetli, hattâ bazılarının bir veya iki de uşak tuttuğundan söz eder; özel durumlarda, tüccar karısının beş hizmetçi kızı, bir de uşağı vardır. Söylenilene göre ortalık bu hırdavatçı uşaklarının mavi üniformalarıyla öylesine dolmaya başlamış ki, sonunda bunlara “tüccar üniforması” denmiş, “centilmen”ler de bu rengi kendi hizmetçilerinde asla görmek istememiş.⁴¹ Bu senyörel lüks, sonunda Rotürlerde gündem maddesi haline gelecek kadar genelleşmiştir; kavalyelerde ne denli güçlü bir gelişim sağladığını varın siz tahmin edin! Eğer bir İngiliz Lordu’nun vaktiyle 100 seyisi olduğunu du-

⁴⁰ *Compl. Engl. Tradesman*, 2 (1745), 328.

⁴¹ Defoe, *Compl. Tradesman* (1727), 115, 116, 141.

yarsanız, sakın ola şaşırmayın.⁴²

Ama işte hizmetçilerle ilgili devasa rakamlar bazen yine de şaşırtıcı olabiliyor. Duc de Nevers 146, Pontchartrain 113, Duc de Choiseul 400 (bunların 54'ü üniformalı),⁴³ Mme. de Sevigné⁴⁴ ise 30-40 hizmetçi bulunduruyor. Elbette kalantolar bu beyefendi-lüksüne fazlasıyla öykünüyordu: sonradan görme bir doğa ressamında, bir "Mississipien"de, 90 uşağa rastlarız.⁴⁵ Sonra Mercier de genel olarak şunları aktarıyor:^{45a} "Dans telle maison de fermier-général vous trouverez 24 domestiques portant livrée, sans compter les marmitons, aides-cuisins et 6 femmes de chambre pour madame..." ["Bu vergi kesenekçisinin evinde üniformalı 24 uşak bulacaksınız; mutfak yamakları, aşçılar ve sadece madam için çalışan 6 oda hizmetçisi hariç..."]

Bir Turcaret'ye dair de, çikolatasını yiyeceği zaman etrafında dört hizmetçi bulunduğunu söyler.

Nihayet, bütün bu döneme hâkim olan *lüksün yapısı içerik yönünden de* aristokrattır, üstelik yalnızca, büyük kitleye kapalı olması, küçük bir imtiyazlılar çevresiyle sınırlı olması biçimindeki olumsuz anlamda değil. O günlerin lüksü, her yerde içine girdiği kılığın seçkin görünümü sayesinde, (deyim yerindeyse) olumlu aristokrattır – son kalantorda bile öyledir; çünkü kalantor, hep azınlık bir kitlenin yanında olan zevk anlayışının boyunduruğu altına girmeye zorlanmıştır. Söz konusu lüks "zarif"tir: hep salt estetik, salt biçimseldir.

⁴² Archenholtz, *İngiltere ve İtalya*, 3, 141 vd.

⁴³ de Ribbe, *Une grande dame*, 137.

⁴⁴ Mme. de Sevigné, *Lettres*.

⁴⁵ Du Hautchamp'a göre: Oscar de Vallée, *Les manières d'argent* (1858), 121.

^{45a} (Mercier) *Tableau de Paris*, 2, 199 vd.

Ne de olsa bu dönem, dört tarzı da kapsamaktadır: gotik, rönesans, barok ve rokoko. Ancak bütün bu tarzlar, seçkin tarzlardır, beyefendi tarzlarıdır, ama hepsinden de öte, "tarz" dırlar ve bu özellikleriyle de, tarzsızlık demek olan ve bu yüzden de ikinci sınıf halkın alamet-i farikasını taşıyan bizim zamanımızın tarzından kesin bir biçimde ayrılırlar.

18. yüzyıl İngilteresi'ne bir nevi bir "burjuva" tarzı sokulmakta ve yer yer ikinci sınıf halkın sesi yükselmektedir artık: Muther, henüz Reynolds ve Gainsborough'un resimlerinde bile bu yeni havanın keşfedilebileceğini ileri sürmekte, İngiltere'yi bu bakımdan Fransa'yla ayrı bir kefeye koyabileceğine inanmaktadır; fakat söz konusu zamanın bütünüyle aristokrat olan doğası, kanımca tam da bu iki ressamda açık seçik dile geliyor. Elbette Gainsborough'un tablosunda Mrs. Siddons sokak tuvaleti içinde resmedilmiştir: "başında büyük bir şapka, elinde manşonu, inci mücevheri yerine boynunda sade bir bağ." Orası öyle! Ancak onu bizim zamanımızın kadınlarından ayıran ve kuşkusuz o günlerin kentli erkeklerinin kadınlarından da ayırmış olan bir dünya var! "Blue Boy", son demlerini yaşayan o aristokrat kültürün pekâlâ iyi bir sembolü değil midir? "Edepsiz kaba hayvan", (kısa süren Hollandalı kaba insan döneminden beri) ilk defa ressam Hogarth'ta dile gelir. Ancak lüks-salgını konusunda akla gelen biricik dünyaya da henüz ait değildir.

Peki ya dişi? Metres ekonomisinin, nezih çevrelerde bilhassa 18. yüzyılda bütünüyle genel bir hâl aldığını biliyoruz: "Quel est l'homme qui n'a pas de maîtresses" ["Hiçbir metresi olmayan erkek, ne biçim bir erkektir?"] diye yükseltir sesini, dönemin safdil filozoflarından biri. Şimdi bu aynı çevrelerde hüküm süren savurganlığa dair birtakım şeyler duyduğumuzda, bu savurganlığın kaydadeğer bir bölümü-

nün gayri meşru aşktan kaynaklandığını, geriye kalan kısmına ise meşru eşlerin neden olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz.

Birtakım büyük kurtizanın israf düşkünlüklerine ilişkin rakamsal bilgilere sahibiz.

Avukat Carsillier bir savunmasında, "Sempatik Deschamp"lar için şunları söylüyor: "Sahip oldukları lüks, bütün Paris'i hayretler içinde bırakır. Golconda'nın maden ocakları sanki onlar için yaratılmış. Ayaklarının altından para akıyor."

Birçokları, özellikle de büyük para babalarının sevgilileri (örneğin Karun gibi zengin olan La Mosson'un metresleri Mme. Petitpas ve Mme. Dufresne) arsız lüksleri, "luxe insolent"leri sayesinde bütün Paris'te tanınıyordu. Gerçekten de avuçlarından muazzam meblağlar akıp gidiyordu. Finans dünyasının önde gelen bir başka Grande'nın sevgilisi, büyük operanın dansçısı, âşığından şunları koparmıştır:⁴⁶ konak ve döşemeler için 210 000 L., mücevher için 150 000 L., tablo ve gümüş takımı için ise 50 000 Taler. Genç Chauvelin, dansçı Mlle. Minos için 1 600 140 L. tutarında borç yapıyor; bahriye haznedarı St. James, Mlle. de Beauvoisin'e 1 500 000-1 800 000 L. değerinde mücevher ile başkaca kıymetli nesne daha hediye ediyor, bununla da kalmayarak, bir de 20 000 Taler'lik yıllık maaş bağlıyor. Aylık 10 000 L. (2000 écu), "daha kaliteli" kurtizanların nezdinde "sıradan" bir gelirdi.⁴⁷

Lüksün o dönemlerdeki gelişimiyle kadının (evli olsun veya olmasın, hepsi bir; kadın olması yeterlidir) egemenliği

⁴⁶ Thirion, *Vie privée*, 124.

⁴⁷ Rakamların çoğu Humbert de Gallier'den, 1. Böl., s. 96 vd. Önemli bir kaynak eser de: Pierre Manuel, *La police de Paris dévoilée*, 1794.

arasında hüküm süren sıkı fıkı ilişkii, genel düşüncelerin ve her bir lütufkâr bayanın savurganlıklarından dem vuran bilgilerin izin verebileceğinden daha fazla aydınlatmak istiyorum: bunun için de, daha çok ayrıntıya girmek ve lüks gelişimini en önemli içeriği boyunca izlemek istiyorum: bu sayede, *Ancien régime* dönemindeki lüksün çeşitli olanakları için bile daha berrak bir bakış açısına kavuşabilir ve her bir lüks harcamasının ya da daha doğrusu her bir lüks etkinliği durumunun birikmesinin ardından, sanayi ve ticaret alanındaki ilk kapitalist örgütlenmelere nasıl geçildiğini daha net görebiliriz.

Dişinin Zaferi

Erken kapitalist çağa ait her türlü lüks için ortak olan özelliklere biraz önce değindim. Şimdi de, geçen bu beş altı yüzyıl içinde lüksün, aynı zamanda birtakım değişimler de geçirdiğini hatırlatmak ve bu değişimlerde kadınların (artık bunları hepimiz tanıyoruz) ne kadar pay sahibi olduğunu göstermek istiyorum. İmdi öncelikle şunları bir irdeleyelim:

Lüksün Genel Gelişim Eğilimleri

(Unutmayalım: bütünüyle belirli bu tarihsel dönemde, diyelim 1200'den 1800'e değin, dünya tarihinde yalnızca bir kez görölmüş olan lüksün gelişim eğilimlerinden söz ediyoruz. Lüksün genel dönemlerini sıralamak için gösterilen bütün çabalar, tıpkı Roscher'in denediği türden çabalar, boştur; pek iyi anlaşılmamış olan "maddeci tarih yorumu"ndan yola çıkarak lüks olguları gibi nazik ilişkilere burnunu sokan beceriksizlerin sözünü etmeye bile gerek yok.)

Böylesi gelişim eğilimleri olarak şunları görüyorum.

A) EVCİLLEŞME EĞİLİMİ. Ortaçağ lüksünün çoğu kamusalı, şimdi ise özelleşiyor; ancak özelleştiğinde bile, ev dışında eve kıyasla daha çok gelişmiştir: şimdi ise hep daha fazla ev içine, evcimenliğe itiliyor: kadın, lüksü kendi yanına çekiyor.

Eskiden (henüz Rönesans zamanında) turnuvalar, ihtişamlı sergiler, kamuya açık davetler: şimdi de evdeki lüks. Böylece lüks, eskiden taşıdığı o dönemsel olma niteliğini yitiriyor ve sürekli olmaya başlıyor. Lüks talebindeki artışın bu dönüşümle ne kadar bağlantılı olduğunu söylemek bile yersiz.

B) NESNELLEŞME EĞİLİMİ. Devrimize ait lüksün hâlâ güçlü bir kişisel –dolayısıyla da nicel kurulmuş bir– nitelik taşıdığını görmüş ve senyörel kökeninin de kendisini bu noktada arz ettiğini saptamıştık. Ancak ortaçağdan bu yana lüks gelişiminin kişisel niteliği kuşkusuz daha da zayıflamaktadır. Eskiden lüks, çoğunlukla sayısız takipçinin bir araya toplanması, şenliklerde yedirilip içirilmesi, eğlendirilmesiyle boy gösteriyordu. Şimdi ise, o sayısız hizmetçiler güruhu, lüks amaçlar doğrultusunda gün geçtikçe daha fazla yapılan mal harcamalarının birer yan-görüngüsüdür yalnızca. Bu nesnelleşmede, ki bu süreci böyle adlandırıyorum ben, dışının bitmez tükenmez bir çıkarı vardı. Çünkü erkeklerden kurulu olan o sayısız maiyetin seferber olmasının, bu maiyete kıyasla muhteşem olan elbiseler, konforlu evler ve kıymetli eşyalar kadar bir yararı yoktu kadına. Bu değişim, ekonomik açıdan yine son derece görecedir. Adam Smith olsa şöyle derdi: “verimsiz” lüksten “verimli” lükse bir geçiştir bu; çünkü söz konusu kişisel lüks “verimsiz” eleri işe koşuyorken, nesnelleşmiş lüks “verimli” olanları (ka-

pitalist bir işletmede ücretli işçileri: kapitalist anlamda) işe koyuyor. Gerçekte ise lüks talebinin nesnelleşmesi kapitalizmin gelişmesi için esaslı bir öneme sahiptir.

Ancak lüksün bu biçimde nesnelleşmesiyle, dışı tarafından özel bir enerjiyle teşvik edilen bir başka eğilim, yani:

C) DUYUSALLAŞMA ve İNCELME EĞİLİMİ, baş başa gitmektedir. Duyusallaşma eğilimi olarak, lüksü ideal yaşam değerlerine (sözgelişi sanata) yararlı olmaktan çıkarıp daha ziyade hayvansallığın amiyane içgüdülerine hizmet etmeye sevk eden gelişimi görüyorum. Goncourt kardeşlerin, “La protection de l’art tombe aux ciseleurs de bronzes, aux sculpteurs en bois, aux brodeurs, aux couturières” [“Sanatın korunması bronz işlemecilerine, ağaç oymacılarına, nakkaşlara, terzilere düşer.”] diye tanımladığı sürecin gerçekleştiği gelişim. Böylece onlar, Du Barry-çağıyla Pompadour-zamanı arasındaki ayrımı vurgulamak istiyor. Bana öyle geliyor ki, bu dönüşüm –ekonomik açıdan yine olağanüstü bir önem taşıdığını söylemeye gerek yok– daha ziyade 17. yüzyıldan 18. yüzyıla geçişi karakterize ediyor, yani rokoko’nun barok üzerindeki zaferini. Ancak bu zafer de, dışının nihai ve kusursuz galibiyetinden başka hiçbir anlama gelmez. Son derece kadınsı olan bu tarzın, kültürün her alanına sokulmuş olması, burada savunulan tezlerin doğruluğunu tamamen kanıtlamaktadır. Gerçekte bu dönemin her bir sanat yapıtında ve sanat endüstrisinin bütün ürünlerinde muzaffer dışının parıltısıyla karşılaşırız: sonradan Pater’in, rokokonun eşsiz tanımlayıcısı Muther’in ifadesiyle, bir “salon senfonisi” haline getirdiği ayaklı aynalarda, Lyon yastıklarında, beyaz tül perdeli gök mavisi yataklarda, açıknavi jüponlarda, gri ipek çoraplarda, gülpembe ipek giysilerde, kuğu tüyleriyle bezenmiş sabahlıklarda, devekuşu tüylerinde ve Belçika dantelalarında.

Lüksün duyusallaşma eğilimi, incelmesi eğilimiyle olabilecek en yakın ilişki içindedir. İncelme, bir kullanım eşyasının üretiminde canlı emek sarfiyatının artması demektir; daha fazla çalışmayla maddenin içine nüfuz etme, maddeyi emeğe doyurma demektir. Ne var ki bu sayede, gerek kapitalist endüstrinin, gerekse kapitalist ticaretin sahne alanı da (uzak kökenli maddelerin tedariki) esaslı bir biçimde genişlemiş oluyor.

D) ZAMANI DARALTMA EĞİLİMİ. İster verili bir süre içinde ortalık lükse boğulsun: birçok nesne kullanılmış, birçok nesne denenmiş olsun; isterse dönemsel olan eski lüks düzenlemeler artık sürekli hale getirilmiş olsun: yılda bir tertiplenen festivaller sık sık yinelenen festivallere dönüşüyor, kutlama günlerindeki geçit törenleri günlük balo haline geliyor, dinî merasim günlerindeki ziyafetlerle mevsimlik ziyafetler, artık her gün sabah akşam yineleniyor; ya da isterse (bu durumu özellikle vurgulamak istiyorum) sahiplerinin hizmetine daha çabuk yetiştirilebilmek için "lüks malların" daha kısa sürede üretilmesi olsun.

Ortaçağda işleyen kural, üretim zamanının uzun olmasıydı: bir eser ya da bir yapı üzerinde yıllar ve on yıllar boyunca çalışılıyordu: bir yapıtı tamamlanmış görmek için hiç kimsenin acelesi yoktu. Hem sonra bu zaman dilimi bir бүтүnlük içinde yaşandığı için, uzun yaşıanıyordu: işi ısmarlayan birey çoktan toprağa karışmış, çürümüş de olsa, kilise, manastır, kent cemaati ve aileler bu tamamlanışı nasıl olsa yaşayacaktı. Pavia'daki Certosa manastırının yapımında kim bilir kaç nesil çalışmıştır! Milanlı Sacchi ailesi üçer yüzyıl boyunca, sekiz nesliyle, sunak plakalarının mozaik ve kakma işlerinde çalışmıştır. Ortaçağın her katedrali, her manastırı, her bir belediye binası ve şatosu, insan tekinin yaşamı-

nın köprülenişine kanıt oluşturuyor: bütün bu yapıtlar, nesillerinin sonsuza dek süreceğini düşünmüş olan ailelerce gerçekleştirilmiştir.

Birey, kendisinden daha uzun süre yaşayan toplumdaki yakasını kurtaralı beri, *yaşadığı süre* de duyacağı hazzın bir ölçütü haline gelmiştir. Tekil insan, şeylerin değişimine kendi namına olabildiğince tanık olmak istemektedir. Kral bile fazlasıyla kendisi için yaşamaya başlamıştır: yaptırmaya başladığı şatoda ölmeden önce artık kendisi de oturmak istemektedir. Ve artık bu dünyanın egemenliği dahi bütünüyle dışının eline geçtiği için, lüks talebini doyuracak olan araçları sağlama temposu da kat be kat artırılmıştır. Kadın bekleyemez. Kadına âşık olan erkek ise hiç bekleyemez. Yaşam kesitinde ne büyük bir değişim:

Maria de Medici, Lüksemburg Sarayı'nı beş yıl gibi duyulmadık bir sürede tamamlattır.^{47a}

Versailles şatosunda gece gündüz çalışılır: "Pour Versailles, il y a deux ateliers de charpentiers, dont l'un travaille le jour et l'autre la nuit" ["Versailles için çalışan iki tane marangoz atölyesi var; bunların biri gündüz diğeri de gece boyu çalışıyor"], diyor bizzat Colbert.^{47b}

Artois Kontu, kraliçe adına bir şölen tertipleyeabilmek için Bagatelle'i temelden başlayarak yeniden yaptırır; ve geceli gündüzlü 900 işçi çalıştırır: çalışmaların hızını yeterli bulmayınca da odacılarını, taş ve kireç arabası bulmaları için şoseye gönderir.

Ancak aşağıda, daha önemli olan alanların bazısında her

^{47a} W. Lübke, *Geschichte der Renaissance Frankreichs* (1868), 287.

^{47b} *Lettres, instructions et mémoires de Colbert*, publ. par P. Clément: *Coll. des doc. inédits*, IIIe série, t. 8, p. XLV.

bir lüks biçimini izlemeye girdiğim zaman bütün bu değişimleri çok daha net görebileceğiz. Böylelikle, lüksün yapısının geçirdiği değişimlerin temelinde yatan, ekonomik açıdan (ama onun dışında da hep) önemli olan nicel anlama dair yeniden dosdoğru bir fikir edinebiliriz.

Evdaki Lüks

YEMEK LÜKSÜ, İtalya’da diğer sanatların yanı sıra bir de “mutfak sanatı” ortaya çıkınca, 15. ve 16. yüzyıl esnasında yine burada gelişmiştir. Daha önce yalnızca hayvanca yemek yeme lüksü vardı: artık, yemek yeme zevki dahi incelenmiş, bu konuda bile niceliğin yerini nitelik almıştır.

Yemek lüksü de, 16. yüzyıldan bu yana esas biçimini alacağı Fransa’ya, İtalya’dan geçmiştir. Yemeklerin hazırlanışını uzun uzadıya kaleme almadan, bu lüksü gelişimi içinde izlemenin neredeyse olanağı yoktur; zaten bu araştırmanın çerçevesine de asla sığmazdı bu. Ama en azından, diğer durumlarda da yaptığım gibi yalnızca şu tek soruyu yöneltmek istiyorum burada: mutfak sanatının incelmesini, dolayısıyla da yemek lüksünün gelişimini, yine dışıye mi borçluyuz?

Mutfak sanatıyla aşk sanatı arasındaki yakınlık derecesi, psikolojik-fizyolojik açıdan “tartışmalı”dır. Erkeğin yaşamındaki dönemler kabaca aşk, hırs ve yemekle tanımlandığında, erotizmle oburluk arasına da belirli bir tezat yerleştirme eğilimi gösteriliyor. Kant gibi erotizm karşıtı ağır toplar, boğazına pek düşkün insanlardı. Ancak, tat dünyamız genel olarak incelenmiş ve duyusallaşmış olmasaydı (elbette kadının etkisiyle), sanki yemek sanatı da bu denli yüksek bir boyuta ulaşamazdı gibi geliyor bana. Yaşı ilerlemiş bekârlarda tanık olduğumuz biçimiyle hararetli boğaz düşkünlüğünde söz ko-

nusu olan şey, şehevi aşkın “bastırılması” mıdır? Erkekteki oburluğun derecesi, aşağı yukarı yaşlı bekârlarda görülen kedi sevgisinin derecesine denk düşebilir mi? Bu dahi sınanmalıdır.

Bugün bile apaçık olan bir nokta varsa, o da: tatlı tüketimiyle kadın egemenliği arasındaki ilişkidir. Günümüzdeki kadın egemenliğinin sınırlarını belirleyen hattı net bir biçimde algılayabiliriz: bu hat, mutfağı ve yemekleri iyi olan ülkelerle iyi olmayan ülkeleri birbirinden ayıran hattın ta kendisidir: İtalya, Avusturya, Fransa ve Polonya’daki mükemmel tatlılar, Kuzey Almanya’daki Flammeri, İngiltere’deki Albert Keki.

Ancak (eski tarz) feminizmin şekerle olan bağlantısı, iktisat tarihi açısından son derece büyük bir önem kazanmıştır: erken kapitalist çağa dişi hâkim olduğu için, şeker de kısa sürede sevilen bir tat aracı olmuştur; ve artık şeker olduğu için de, kakao, kahve ve çay gibi uyarıcı içecekler Avrupa’da ivedilikle genel bir rağbet görmüştür. Kuşkusuz bu dört maddenin ticareti ve gerek Avrupa sömürgelerindeki kakao, kahve ve şeker üretimi gerekse kakaonun Avrupa’da işlenmesi ve ham şekerin de burada rafine edilmesi, kapitalizmin gelişim sürecinde önemli bir yer tutar.

Bu tat maddelerinin tarihine ve Avrupa’yı mesken edinmelerine dair sahip olduğumuz bilgiler, vardığımız genel sonuçların doğruluğunu büsbütün kanıtlayıcı niteliktedir. Söz konusu tarihin şeker tarihine denk düştüğü oranda (ki çoğunlukla öyle olmuştur), aşağıdaki verileri ana hatlarıyla kendisinden aldığımız Edmund O. von Lippmann’ın kitabından⁴⁸ çok şey öğrenebiliriz.

⁴⁸ Edm. O. von Lippmann, *Geschichte des Zuckers, seine Darstellung und Verwendung seit den ältesten Zeiten bis zum Beginne der Rübenzucker-fabrikation*, 1890.

Şekerin adından söz edildiğini ilk kez 14. yüzyılda duyarız; sevilen bir tat maddesi olarak, İtalya'ya 15. yüzyılda yerleşmiştir. Bugünlerde, diye yazıyor Pancirollus, bol miktarda şekerin değişik biçimlerde kullanılmadığı hiçbir ziyafet yoktur; figür ve kümeler, kuşlar ve dörtyaklılar ve en güzel meyveler doğal renklerde şekerle taklit ediliyor; ravent, çam fıstığı, tarçın ve başkaca baharatlardan yapılma şekerlemeler insanlığın beğenisine sunuluyor; içinde şeker olmayan hiçbir şey neredeyse yenmiyor artık: pastaya şeker, şaraba şeker; insanlar su içmek yerine şekerli su içiyor; et, balık ve yumurta şekerle pişiriliyor; kısacası tuz, şeker kadar sık kullanılmıyor artık!

Catherine de Medici, Fransız toplumuna şeker tüketimini aşıl原因an aracı olarak yeniden karşımıza çıkıyor. Bununla beraber, sonradan bizzat Fransızların son biçimini verdiği likörün kullanımını Paris'e tanıtmış olanlar da bu düşesin İtalyan maiyeti imiş. O dönemin en sevilen likör markalarından biri, alkol, şeker ve safrandan elde edilen Venüs Yağı (Huile de Venus) idi. Estienne, tarımcılıkla ilgili bilimsel çalışmasında, şeker tüketiminin artık iyice yayılmış olduğunu bildirir. I. François'nun saray doktoru La Bruyère Champier, şekerin elzem bir tat aracı olduğunu duyurur (1506); elbette yalnızca toplumun üst tabakaları için geçerlidir bu, çünkü ifadesini şu açıklamayla netleştirir: "ince bir yaşam tarzına sahip olan insanlar, üzerine şeker tozu serpilmemiş hiçbir şey yemez." Tıpkı bunun gibi İngiltere'de bile, henüz 16. yüzyılda, şeker işi, jöle, marmelat, şekerlenmiş limon, portakal ve zencefiller, ayrıca şekerle yapılmış şato, gemi ve başkaca figürler, ince donatılmış sofraların vazgeçilmez birer öğesiydi.

Daha sonra, 17. yüzyıldan itibaren, şekerin desteğiyle kakao, kahve ve çay yerleşmiştir Avrupa'ya: bunlar, ön-

celikle seçkin çevrelerde, özellikle de saraylarda pek sevilirdi. Kahve, örneğin Fransa'ya, ilk olarak XIV. Ludwig, Padişah IV. Mehmet'in elçilerini kabulünde (1670) kahve içtikten ve bunun üzerine kahveyi saray çevrelerine soktukten sonra yerleşti. Daha sonra bu tat maddelerinin etrafında, umumi kahve-evlerinde, ileride sözünü edeceğim büyükkentli yeni bir lüks kümelenir.

KONUT LÜKSÜ. Konut lüksünün serpilişi, etraflıca açıklamaktan kaçınmadığımız büyükkentlerin gelişimiyle sıkı bir ilişki içindedir. Rönesans devriyle birlikte, tam olarak 17. yüzyılın bitiminden bu yana, iyiden iyiye rağbet görmeye başladığı haliyle konut ve döşeme lüksünü esas olarak teşvik etmiş olan, büyükkentten başkası değildir. Büyükkent bunu, bir yandan, büyük insan kitlelerinin bir yere yığılması sonucunda yaşam sahnesinde zorunlu olarak boy göstermesi gerekmiş olan sınırlanmayla sağlamıştır; diğer yandan ise, derbeyi meskûn mahal olarak kenti seçer seçmez kişisel biçimdeki lükste aynı biçimde boy göstermek zorunda kalmış olan sınırlanmayla. Zengin insanların yaşam standartlarının kentte deneyimlediği bu içsel ve dışsal sınırlamalar ise, gördüğümüz üzere bir yandan nesneleştirilmiş diğer yandan ise inceltilmiş olan lüksün, adeta yoğunluk kazanmasına yol açmıştır. Yemek lüksünün deneyimlediklerini, yani yemek pişirme tekniğinin yetkinleşerek yükselmesini, yine konut lüksü de büyükkentte deneyimlemiştir: içi boş büyük şatoların yerini, paha biçilmez nesnelerle donatılmış, sayıları her geçen gün daha da artan küçük kent konutları almıştır: şatoların yerine saray geçmiştir.

Ne var ki bu kentli konut tarzı da, daha sonra taşraya taşınır: ortaya, kentsel şıklıkla donatılmış taşra evleri çıkar: eski çağda olduğu gibi, doğrudan doğruya kent yaşamının

birer sonucu olan “villalar”. Böylelikle lüks, bu noktada dahi büyükkente ve onun yaşam koşullarına boyun eğen taşranın en ücra köşelerine kadar sokulmuştur.

17. yüzyılın sonundan başlamak üzere 18. yüzyıl boyunca dönemin çağdaşlarınca kaleme alınmış olan, Fransız ve İngiliz zenginlerinin kentteki ve taşradaki evlerine dair tasvirleri okuduğumuzda, öncelikle abartıların söz konusu olduğunu düşünürüz. Ta ki o dönemin konut lüksünün, bizim gösterişli zamanımızın penceresinden bakıldığında bile gerçekten korkunç bir noktaya ulaşmış olduğunu belirten çok sayıdaki hep aynı yargılar sayesinde işin aslını kavrayıncaya dek. Sonra da, bugün antikacılar da satışa sunulan göz kamaştırıcı barok ve rokoko möblelerinden günümüze arta kalanları anımsarız; dönemin döşemelerine ilişkin sanat tarihi kitaplarındaki resimleri hatırlar, şimdi artık yalnızca yekpareler biçiminde, resim veya gerçek halleriyle, gözümüzün önünde duran şeylerin, bunların hepsinin bir zamanlar birarada bulunduğunu ve *Ancien régime*’in marki ve finansbaronlarının odalarını doldurduğunu düşünürüz. Ve Turcaret’lerin konut için yaptığı o devasa harcamaları da hiç unutmayız.

Peki ama bu adamları böylesine muhteşem şeyleri sağlamaya iten kimdi? Uzun uzadıya soru sormamıza gerek yok: *Ancien régime*’in seçkin topluluğunun yaşadığı konut, dışının erkeği kendisine bağlamak için görülmedik bir çaba ve özenle yaptığı yuvadır: bunun böyle olduğunu ise, konut donanımlarıyla ilgili tarih haddinden fazla sergiliyor.

Minne şarkıcıları dönemindeki erotizme dair edilen bunca laftan sonra, aşk yaşamı nerede sergilenecekti? Tabii ki ormanda. Çünkü şatolar, bir saatlik aşkın tadına varılabilecek uygun ortamlar değildi. Gerçi gotik ve erotik sözcükleri uyaklıdır, ama uyumlu değildir. Hayır: burada bile Röne-

sans, tepeden tırnağa yeniden yapılanmış olan yaşam sürmenin dışsal koşullarını yeni baştan var etmiştir.

Günümüzdeki anlamıyla şık ve latif bir konut donanımı adı altında aklımıza gelen her şey, 15. ve 16. yüzyılda ilkin İtalya'da ortaya çıkar: bütün bir özüyle gündelik yaşamın gereklerine, gotiğin "tek yönlü, bağımlı" dekorasyon stiline beceremediği kadar iyi uyum sağlamış olan Rönesans sayesinde: yumuşak, esnek yataklar çıkar ortaya; paha biçilmez kilimler kullanılmaya başlanır; "özellikle öykülerde, başkaca hiçbir yerde adı geçmeyen tuvalet nesneleri anlatılıyor. Manifaturanın çokluğu ve inceliği, genel olarak özellikle ön plana çıkarılıyor vs."⁴⁹ Kadın işi! Dahası: kurtizan işi! Sanatla konforun iç içe geçtiği, modern anlamdaki ilk konutluk belki de Farnesina idi: zengin Agostino Chigi'nin köy evi: bu sermaye adamının, güzel metresi Venedikli Morosina için yaptırdığı ev. Bir kurtizana ait bu evdeki lüks ile Roma'da yeni mimariyi başlatmış olan II. Paul'un sarayı arasında ne büyük bir uzaklık var: "yeni nesil için zarafet ve neşeli kösnüllük ihtiyaç haline gelmişti" (Gregorovius), ne de olsa bunlar kadınların elindeydi. Modern konut donatımı da orada, 16. yüzyıl Roması'nda doğmuştur. Bir başka ünlü kurtizanın, artık bizce de iyi bilinen İmperia'nın sarayına ilişkin olarak şunları öğreniyoruz: "Halılar, tablolar, vazo ve biblolar, seçme kitaplar, güzelim Rönesans mobilyaları, öylesine bir gözalıcılık yayıyordu ki etrafa, soylu İspanyol elçisi tükürme ihtiyacını giderecek başka bir yer bulamadığı için, günün birinde, uşaklardan birinin yüzüne tükürmüştü."⁵⁰

Büyük kurtizanların döşenme biçimleri o dönemde bütün

⁴⁹ Burckhardt, *Kultur der Ren.*, 2, 117.

⁵⁰ Gregorovius, *G. d. St. R.*, 84, 290, 291.

konut donatılarının timsali olmuş, ve göreceğimiz üzere, sonraki bütün yüzyıllar boyunca da öyle kalmıştır. Böylece, Venedik'te Angela Zaffetta'nın evi görülmeye değer bir yerdi artık: "Angela, krallara layık bir biçimde döşenmiş olan Palazzo Loredan'da oturuyordu. Duvarlar, Flaman halıları, brokar ve altın yaldızlı derilerle kaplanmıştı; hattâ bazı salonların duvarlarına en ünlü ressamalar *al fresco** yapmıştı. Yerlerde Türk halıları vardı, masalardaysa altın işlemeli kâdife örtüler. Salonların çoğu, oyma ve kakma işlemeli mobilyalarla doluydu; kontrbüfe masaların üzerinde gümüş kupalar, Faenza, Cafaggiolo ve Urbino çinileri, en pahalı Venedik bardakları. Zevk anlayışıyla ünlenmiş olan ev sahibi, evinin her yerini resimlerle, pahalı silahlarla, güzel ciltli kitaplar, mandolinler ve ince sanatın en pahalı eserleriyle donatmıştı."^{50a}

Barok tarzı için, kendisini, her yere egemen olmuş kadının etkisinden kurtarmaya çalıştığı söylenebilir. Ancak kadın, eril olan bu tarzı bile boyun eğmeye zorluyordu: *onu, aynaya bağlıyordu*, o ayna ki, ilk kez oda süsü olarak kullanıldığında buna hayran kalmış olan bir ozan, gözlemlerini aşağıdaki dizelerle dile getirmişti:⁵¹

"Dans leurs cabinets enchantés
L'étoffe ne trouve plus place;
Tous les murs de quatre côtés
En sont de glaces incrustés;

* *al fresco*: kireci yeni sürülmüş, sıvası yaş olan duvara resim yapma. (ç.n.)

^{50a} Cas. Chledowski, *Roma* (1912), 377. Benzer konulara dair daha pek çok tasvir bulabilirsiniz bu kitapta.

⁵¹ Regnier Desmaret; iktibas eden, Fournier, *Le vieux neuf*, 2, 147.

Chaque côté n'est qu'une glace.
Pour voir partout leur bonne grâce
Partout elles veulent a voir
La perspective d'un miroir."

["Harikulade odalarında kumaşa yer kalmamış artık; dört duvarın tamamı da cam nesnelerle kaplı; her taraf yekpare ayna: cazibeleri her yerde görünsün diye, dört bir yanda aynadaki görüntüye sahip olmak istiyorlar."]

"Her yerde kendi cazibelerini görmek için, çevrelerinde daima bir aynanın geniş perspektifi olsun istiyorlar."

Ya da, oturma odalarını iyice konforlu hale getirmek ve erkekleri bu odalara bağlamak için cezbetmenin değişik yollarını buluyorlar: odalara parfüm sıkıyor ve çiçeklerle süslüyorlar. Mme. de Rambouillet'nin sarayı haksız yere soğuk ve hoyrat addediliyor. Bir ziyaretçi, Bayan de Scudery, bu sarayı aşağıdaki gibi betimler:

"Tout est magnifique chez elle et même particulier, les lampes y sont différentes des autres lieux. Les cabinets sont pleins de mille rarétés... l'air est toujours parfumé dans son palais; diverses corbeilles magnifiques, pleines de fleurs, font un printemps continuel dans sa chambre." ["Her şey muhteşemdir onun evinde, hatta özeldir; buradaki lambalar, başka yerde olanlardan çok daha değişiktir. Odalar çok sayıda az bulunur eşyayla dolu... sarayındaki hava her zaman güzel kokuludur; çiçek dolu muhteşem sepetler, kalıcı bir bahar havası katıyor odasına."]

Ve yatak her zaman için donanımın en pahalı nesnesidir: Mme. de Montespan, M. de Maine'e 40 000 Livre değerinde bir

yatak armağan eder “ve başkaca muhteşem üç tane daha.”⁵²

Bir dönemin, konut lüksünü kusursuzluğun hangi derecesine kadar geliştirmiş olduğunu, nüfuz sahibi kraliyet metreslerine ait evlerin donatılışı her zaman gösteriyor: Versailles, barok dönemindeki bu gelişimin doruk noktasının canlı bir örneği olarak durur karşımızda, her ne kadar bu sarayla ilgili olarak; insan elinden çıkmış olanların en güzelini var edebilmek için kadın aşkının yanı sıra daha pek çok etmen söz konusu olsa da. Ancak konut lüksünün, barok dönemi boyunca bile en gözüalıcı çiçeklerinin yeşerdiği kral sevgililerine ait bu özel saraylar, tamamen aşka düşmüş keyiflerin ürünüdür. Bir görgü tanığının kendisine dair aşağıdaki sözleri sarfettiği Portsmouth Düşesi’nin (II. Charles’ın son metreslerinden birinin) sarayını düşünürüm sözgelisi: “Şaşkınlığımı celbeden şey, majestelerinin kraliçeye harçlık bile vermezken bu kadının keyiflerine ve israf düşkünlüğüne yetişebilmek için defalarca yıktırıp silbaştan yenilemiş olduğu bu konutun güzelliği ve zenginliği idi... Fransız halı dokumacılığının en son ürünlerini orada gördüm; bunların desenleri, ince işçilikleri, eşsiz röprodüksiyon güçleri, gördüğüm bütün halıları kat kat aşırıyordu... Sonra da Japon işi rugan eşyalar, şemsiyeler, saatler, gümüş vazolar, sehpa, etajerler, şömine takımları, mangallarla dolu özel bir oda vardı; bütün bu eşyalar sayısız miktarda olup, som gümüşlendi; ve nihayet majestelerinin enfes birkaç tablosu vardı.”⁵³

Daha sonra rokokonun, bu pek erotik tarzın, özel bir biçimde konut lüksünün yapılanışından güç alarak geliştiği bilinmektedir. İlgili dönemin bize söyleyeceği son söz,

⁵² *Lettres de Mme. de Sévigné*, 26 Kasım 1694.

⁵³ *Memorials*, 1, 562, Alb. Savine: 1. c., 160.

Luciennes'dir: yani, XV. Ludwig'in, Du Barry için kurduğu yuvanın adı. Bu yuvadan ötürü Goncourt Kardeşler de: "Luciennes! ne dirait on pas le palais d'une de ces souverainetés falotes, comme nous en montrent les livres du dix huitième siècle en ces turqueries où règne soumis aux caprices d'une odalisque favorite le bon plaisir baroque d'un sultan fantoche?"⁵⁴ ["Luciennes! Bunun, 18. yüzyıla ait kitapların Türk motifleri içinde gösterdikleri gibi, bir cariyenin keyfine teslim olmuş kukla bir padişahın barok zevk düşkünlüğünün egemen olduğu o kaçık hükümdarlığın sarayı olduğunu düşünmek gerekmez mi?"] diyerek nidada bulunmuştur.

Mevki sahibi her erkek, olanakları elverdiğince, sevgilisine küçük çapta böylesi bir Luciennes kurmaktaydı: Bu türden bir saraycığın tipik bir örneği, Mme. d'Estrées'ye, 18. yüzyılın başlarında bir İspanyol asilzadesi tarafından hediye edilen, ancak daha sonra Polonya kralı Stanislaw ile yaşadığı aşkı burada sergileyecek olan Mme. de Monconseil'in eline geçen Bois de Boulogne'deki "Bagatelle"dir. Alışıldık metreslere ait sayısız ev, bilindiği gibi, "petites maisons"lardı; ve bunların hepsinde de o aynı sanat, en yüksek dereceden ince ve rafine olmuş döşemeleri geliştirmiştir.⁵⁵

Konut lüksünün 18. yüzyıl boyunca yaşadığı bu görülmedik yükseliş, dönemin çağdaşlarınca sıradışı bir şey olarak görülüyordu: "Oda döşemelerine abartılı ve yersiz bir göзалıcılık verildi" diyor, kendi döneminin yapı lüksüyle ilgili düşüncelerini şu sözlerle özetleyen Mercier: "Ulusun

⁵⁴ Edm. et Jules de Goncourt, *La Du Barry* (1909), 133.

⁵⁵ Thirion'daki, 'Chambres à coucher' ile ilgili betimlemelere bkz., 348 vd., 352.

büyüklüğü, bütünüyle evlerin içinde saklıdır” (la magnificence de la nation est toute dans l’intérieur des maisons).

Mercier ile hemfikir olan bir başka çağdaş ise şu sözleri dile getiriyor: “Mobilyalar, en büyük lüks nesnesi ve yapılan en büyük masraf haline geldi. Odalar, güzellik adına yeni keşfedilmiş olan bütün her şeyden yararlanabilmek adına, altı yılda bir yeniden döşeniyor.”

İngiltere’deki konut lüksü Fransa’dakine kıyasla çok daha güçlü bir gelişim göstermiştir (her ne kadar Paris’tekilere benzer, salt dişi özellikteki ‘petites maison’ları olmadıysa da). İyi bir gözlemci, zengin İngilizlerin evlerine dair şöyle bir tablo çiziyor:

“Seçkin İngilizlerin odalarından taşan görkem, koca Avrupa’da bu tarzda bulunabilecek bütün her şeyi geride bırakıyor. Basamaklar rengârenk kâğıtlarla kaplı, tırabzanlar, en zarif biçimde maun ağacından oyulmuş, üzerlerinde ise, metal yapraklarla süslenmiş kristal lam-balar ışıldar; merdiven sahanlıklarında büstler, tablolar ve madalyonlar; paha biçilmez resim ve küçük heykellerle süslü, cilalanmış ve yaldızlanmış odalar; az rastlanır mermer türlerinden şömineler, üzerlerinde mükemmel vazo vb. figürler; bronz süslerle bezeli cilalı parlak çelikten kömür ızgaraları... kapı kilitleri çelikten, altınla ustalıkla kakılmış: bir salonda, genellikle birkaç yüz sterlin değerinde olan taban kâğıtları... pahalı, doğu Hint kökenli malzemelerden yapılma perdeler: mekânın bütün sanatının kullanıldığı gözalcı saatler” vs., vs...

J. W. von Archenholtz, *İngiltere ve İtalya*, 1 (1787), 170.

Aynı kişi, zenginlere ait taşra evlerine ilişkin olarak, doğrulukları sayısız betimlemeyle de sabit olan bilgiler verir.

Zengin insanların lüks yaşam tarzlarını ele alan 18. yüzyıl

literatürü tarandığında; o zamana ait saray ve oda döşemele-riyle ilgili resimlere bakıldığında; eski Viyana sokaklarına, eski Londra veya Paris sokaklarına, 1800 öncesine dayanan anıtlara bakıldığında, zamanın konut lüksünün büyüklüğü ve ihtişamı pekâlâ hissedilebilecektir. Ama insan yine de, bu lüksün genişliğine ilişkin olarak rakamsal bir fikir edinmek ister, gelgelelim oldukça zordur bu.

Önümde, İngiliz soyluluğu ve Gentry'sine ait ünlü köşk-lerin⁵⁶ resimlerinden oluşma, 1779'da düzenlenmiş ve oy-lumlu iki cilt halinde bir araya getirilmiş bir derleme duru-yor. 84 şato ile bunların tasvirlerini içeriyor. Bu 84 beyzade malikânesinin görünüşlerinin, insanın üzerinde son derece büyük bir etki bıraktığını ve salt bu rakamın bile, içine istif edilmiş olan lüksün boyutlarına ilişkin kesin bir yargıya varmamızı olanaklı kıldığını belirtmeliyim; özellikle de, her bir şato tasviri dikkate alındığında. Örnek olarak Oxford Kontu'nun (Norfolk'daki Houghton) şatosunu ele alıyorum: Bu yapının inşaatı, 1722 yılında Sör Robert Walpole tarafın-dan başlatılmış, 1735 yılında da tamamlanmıştır. Kanatla-rıyla birlikte, 500 fitlik bir uzunluğa sahiptir; orta bina 165 fit uzunluğundadır. Ana mekânların ölçüleri şöyledir: salonun uzunluk ve yükseklikleri 40'ar fit, genişliğiye 30 fittir; du-var kaplamaları gül desenli kadifeden; tavan, ünlü bir res-sam tarafından boyanmış; masalar gibi şömine de siyah ve sarı mermerden; salon, üç yandaki taş galerisiyle 40 metre-küplük bir mekân; tavan ve pervaz Altari işi; misafir odası 30'a 32 fit, duvarlarında sarı Caffoy asılı, Gibbons'un oyma-larıyla süslenmiş vs., vs.; ve son olarak da bir galerinin öl-

⁵⁶ *The Seats of the Nobility and Gentry in a collection of the most interest-ing and picturesque views engraved by W. Watts, 1779.*

çüleri: uzunluğu 71 fit, genişliği ve yüksekliği ise 21 fit: duvar kaplamaları Norwich damaskosundan.

Mercier, 18. yüzyıl boyunca Paris'te yürütülen yapı işle-riyle ilgili olarak birtakım bilgiler verir: demesine bakılırsa, geçen on yıllar içinde 600 saray inşa edilmiş; "peri eseriymiş" gibi bir hava var içlerinde, çünkü artık hayalgücü bile böyle-sine ender bir lüks sunamaz." Paris'te onun zamanında şansı yaver giden üç meslek grubu: bankerlik, noterlik ve müte-ahhitlik (entrepreneurs de bâtiment) imiş. Salt görkemli sa-raylarla dolu yepyeni semtler çıkmış ortaya.⁵⁷

Her bir evin inşa edilmesini ve içlerinin tıka basa döşenme-sini sağlamış olan buradaki bolluğu dahi dikkate aldığımızda, bu verilerin bile yeterince ipucu verdiğini söyleyebiliriz.

Kentteki Lüks

Daha önce de belirttiğim nedenlerden dolayı büyük-kent, lüks saplantısını iyice körüklemekte, dolayısıyla da lüks ta-lebinin artmasına neden olmaktaydı. Büyük-kentin etkileme gücü, o günlerin en iyi gözlemcileri –Fransa'da Montes-quieu, İngiltere'de Mandeville– tarafından kesin bir biçimde doğrulanır. Büyük-kentin, vaat ettikleriyle taşralıları lüks har-camalarına alıştırmak ve sözde yaşam standartlarını "yük-seltmek" için, bu insanların yaşam tarzlarını nasıl büyük bir güçle kuşatmaya başladığını, bir toprak soylusu olan Pierre de Cadet, ev giderleri defterine kaydettiği aşağıdaki değin-meyle büsbütün gözler önüne serer.⁵⁸

⁵⁷ Montesquieu'daki ilgi çekici yeri okuyun, *E. d. L.*, liv., VII ch. I.

⁵⁸ Ch. de Ribbe, *Une grande dame dans son ménage au temps de Louis XIV. d'après le journal de la comtesse de Rochefort* (1689), Paris 1889, s. 167.

“Mon grand-père voulut aller à Paris et dans un an il dépensa 14 000 livres, ce qui fit dire à son père qu’une paire de lunettes, qu’il lui apporta en présent, lui coûtait 14 000 livres. Il y avoit déjà un équipage dans la maison et quatre chevaux blancs; mon grand-père vint de Paris avec un grand goût pour les chevaux de main... Il avoit amené de Paris un valet de chambre, du quel son père disoit, en badinant, qu’il n’asoit lui demander à boire, le voyant mieux vêtu que lui.”

[“Dedem Paris’e gitmek istemiş ve burada bir yıl içinde 14 000 livre harcamıştır, ki bu da onun, babasına, kendisine hediye olarak getirdiği gözlüklerin 14 000 livre tuttuğunu söylemesine neden olmuştur. Evde zaten bir araba ile dört beyaz at vardı; dedem Paris’ten, binek atlara karşı büyük bir hayranlık duyarak geri dönmüştü... Paris’ten beraberinde bir oda hizmetçisi getirmişti, babası bu hizmetçiyle ilgili olarak, kendisinden daha iyi giyimli olduğu için ona içki teklifinde bulunamadığını söylermiş şaka yollu.”]

Ancak lüksün gelişmesi açısından büyükentin sahip olduğu önem, coşkun ve zengin yaşamın yepyeni olanaklarını sunuyor olması, dolayısıyla lüksün yeni biçimlerinin önünü açıyor olmasıyla daha da artıyor. O zamana dek yalnızca prensin saraylarında kutlanılan festivaller, geniş halk tabakalarına yayılıyor; halk da aynı biçimde, düzenli olarak eğlenebileceği mekânlar kurmaya başlıyor. 18. yüzyılın sonunda Monaco Prensi, kendi sarayında ölen York Dükü’nün ölümünün ardından, kralın daveti üzerine İngiltere’ye geldiğinde, akşamleyin, caddelerin ve saat ona kadar açık olan mağaza vitrinlerinin çok sayıda lambayla ışıklandırılmış olduğunu görünce, bütün bu aydınlatmanın kendi onuruna düzenlendiğini sanır: bu anekdotta, kuşkusuz ilk olarak o

zamanlarda yeni yeni tamamlanmaya başlamış olan temelli değişim, enfes bir biçimde tekrar yansıyor: sıkı bir dokuya sahip olan kişisel özellikteki lüks, yerini bir tür kolektif lükse bırakmıştır. Artık, ekonomi politiğin ancak bir sonraki aşamasında özel bir yapıya bürünen yaşam biçiminin toplum-sallaşması başlar: bu konuya burada kısaca değinip, büyük-kentin bu anlam dolu etkisinin –anamlı olduğu için sözünü burada etmek gerekiyor– bir zamanlar bütünüyle lüks talebi çerçevesinde seyrettiğini ve toplumun da yalnızca en üst kesimlerinin yenilikler tarafından etkilendiğini saptayacağız. Büyükkentli bir lüksün ortaya çıkmasındaki en büyük etmen ise, dışıdır.

Bu bağlamda ilk elde akla gelenler, şunlardır:

1. *Tiyatrolar*, ama özellikle de, ilk olarak İtalya’da görkemle inşa edildikten sonra diğer Avrupa devletlerini de kolaylıkla mesken edinebilmiş olan enfes opera binaları. 1737 yılında Napoli’de inşa edilmiş olan S. Carlo tiyatrosu, tiyatro mimarisi tarihinde devir oluşturur. 1673’ten bu yana Paris’te mevcut olanlar ise, şunlardır: Molière’in ölümünden beridir Palais royale’de temsil veren, Académie royale de Musique adı altındaki opera; yeni binalarına 17 Nisan 1689’da Rue S. Germain des Prés’de geçmiş olan Comédie française; ve Hotel de Bourgogne’de temsil veren (1697’den 1716’ya kadar ara vermiştir) Comédie italienne.⁵⁹

Genellikle, saray dışından yalnızca davetlilerin girebildiği saray tiyatrosudur bunlar; ancak buraların kapıları, günden güne, giriş parasını ödeyen insanlara da açılır. Yine de uzun

⁵⁹ De Lérís, *Dictionnaire... des Théâtres* (1763), XX vd. Bkz., A. du Casse, *Histoire anecdotique de l’ancien théâtre en France*, 2 cilt, 1862-1864 (daha ziyade edebi-tarihsel).

bir süre boyunca yüksek seviyedeki tiyatrolar, bilhassa flört etmek ve gösterişte bulunmak için buraları fırsat bilen kaymak tabakanın buluşma yeri olarak kalacaktır.⁶⁰

Capon, Paris’le ilgili olarak şu yargıda bulunuyor: kraliyet müzik ve dans akademisi, yani opera, “maison publique pour gentilhommes”dan [“seçkin insanlara özgü genel bir evden”] başka bir şey değildir.

2. Bütün ihtişamıyla (muhtemelen) ilk olarak Londra’da kurulmuş ve şıklıklarından dolayı Londra halkının ve yabancıların hayranlığını kazanmış olan, günümüz deyimiyle *umumi müzikhol ve balo evleri*.

Defoe, bu tür yapıların en büyüğü ve en önemlisi diyebileceğimiz Pantheon’a dair şunları anlatır:⁶¹

“Nor should the Pantheon be forgotten, which in taste, magnificence and novelty of design and decoration may be pronounced superior to anything of the kind in Europe. Its principal room is truly magnificent: it is lighted by a central dome of a considerable magnitude... The circumjacent apartments are also finely ornamented with whatever the invention of modern luxury can suggest...”

[“Ne de Pantheon unutulmalıdır; o ki, üslûbu, görkemi, tasarısı ve dekorasyondaki yeniliği bakımından Avrupa’daki benzerlerinin en üstünü diye ilan edilebilir. Ana salonu gerçekten muhteşemdir: oldukça büyük merkezî bir kubbe tarafından aydınlatılmaktadır... çevresindeki bölmeler modern lüksün sunabileceği bütün olanaklarla enfes bir biçimde süslenmiştir...”] Bu Pantheon’da düzenli olarak her 14 günde

⁶⁰ 17. yüzyıl İngilteresi için: *The character of a town Gallant*; iktibas eden, A. Savihe, *La cour galante de Charles II.*, 130 vd.

⁶¹ Defoe-Richardson, *A Tour through the islands of Great Britain etc.*, 8th ed., 2 (1778), 92. 93.

bir konser verilmekteydi, “ardından da, gerekli giriş kartını temin eden herkesin katılabildiği bir balo tertiplenirdi” diye de ekliyor Defoe, çünkü bu balo işi, kendi zamanı için kuşkusuz yeni bir şeydi. Tiyatro ve konser salonlarının yanı sıra, bir de:

3. *Kibar restoranları*, tavernaları görürüz: 18. yüzyılda, yine Londra’ya has, sözgelimi Parislileri de kıskandırmış olan bir özellik.

Archenholtz, Londra tavernalarıyla ilgili şu ilginç tabloyu gözler önüne seriyor:⁶² “Bu tavernalarda, yanlarında kadın müsveddeleri olan veya olmayan irili ufaklı toplulukların bulunduğu odalarda, insan keyfince akşam yemeğini yer. Fakat bu kadınları dışardan getirmek gerekir. Buralarda geceleme ise söz konusu değildir, çünkü geceleme, yalnızca ‘bagnio’ âdetleri dahilinde olanaklıdır.” Bagnio’lar, –Londra’nın görülmeye değer şeylerinden biri daha– esasen bildiğiniz banyolardır; “gerçek işlevleri ise, her iki cinsiyetten insanları eğlendirmektir. Bu evler *muhteşem*, hattâ bazen *kral-lara yaraşır bir biçimde* donatılmıştır. Arzuları uyandırabilecek bütün her şey ya zaten mevcuttur ya da sağlanmaktadır (şef garson aracılığıyla). “İngilizler ciddi mizaçlarını eğlenirken bile kaybetmez, bu nedenle böylesi bir evde işler, insanın tahmin edemeyeceği bir ciddiyet ve titizlik içinde yürür.”

Kibar restoranlarda ve bunlara bağlı olan özel odalarda yapılan harcamalar öylesine büyüktür ki, “ünlü Beaumarchais’nin şakasını bir bakıma doğrulayacaktır, o ki, Paris’te hüküm süren sefih yaşama o denli aşına olmasına rağmen, Londralı şehvaniyete şaşırmış ve bir kış akşamında Londra’nın Bagnio ve tavernalarında, birleşmiş yedi bölgenin bir

⁶² Archenholtz, *İngiltere ve İtalya*, 2, 230.

aylık geçimi için gereksinilenden çok daha fazlasının israf edildiğini söylemiştir. (Archenholtz)

Bununla beraber 18. yüzyıla özgü kibar restoranlar Paris'te de yok değildi: "en şık olanları", Beauvilliers, Huré ya da 'Taverne anglaise' gibi Palais Royal'inkilerdi.⁶³ Palais Royal, "zengin zümrenin" buluşma yeri olma özelliğindedir.

4. *Oteller*, 18. yüzyılın sonuna dek, yine lüks otellerdir; bu nedenle de sayıları sınırlıdır.

Londra'da, bugün aynı adı taşıyan ünlü otelin dikildiği yerde vaktiyle yükselmiş olan Otel Savoy epeyce ün yapmıştı. Aristokrat bir dünyada böylesi bir otelin nasıl bir şey olduğunu, bugün Versailles'deki Hôtel des Réservoirs'a bakarak hâlâ tahmin edebiliriz. Avrupa'daki en eski lüks-otel, Roma'da IV. Sixtus'tan beri mevcut olan "Locanda dell'Orso" olsa gerek.

Fakat genişleyen büyükkentin, umumi, herkese açık bir lüksün gelişmesine yol açtığı bir başka mekân daha vardır: zarif dünyanın, yani kadın dünyasının ve dolayısıyla dünyanın yarısının lüks eşyalarını satın aldığı yerdir burası; bu nedenle:

5. olarak, 18. yüzyıl ortalarından başlamak üzere gittikçe daha büyük bir özenle donatılan ve bu zamandan beri de süslenip püslenilen *mağazalara* değinmemiz gerekiyor: Daniel Defoe gibi iyi niyetli insanlara pes doğrusu dedirten bir olgu.⁶⁴

Defoe, *Kusursuz Tüccar*'daki koskoca bir bölümü, akli başına gelmiş bir sonraki dünyanın artık hiçbir biçimde izin vermeyeceği "şık mağazaların" bu zırvalıklarına ayırır. Bu

⁶³ Henri d'Almáras, *Les plaisirs du Palais Royal*, 1. c., s. 11.

⁶⁴ (Defoe) *Complete Tradesman*, 2. ed., 1727.

vesileyle, kendi çağdaşlarının aşırılıklarının ulaştığı boyutlara tanıklık etmesi için, bir pasta fırını (Pastry-Cooks shop, herhalde biz de buna: pastane derdik) ve bu fırının, 300 £ tutmuş olan donatılışını betimler: "Milattan Sonra 1710": "bu yılı unutmayalım": "let the year be recorded!"

"O zamanlar, Londra'daki bir pasta fırınının donatılışı şu parçalardan oluşuyordu:

1.) Sürme pencereler; hepsi de aynalı camdan; 12 ila 16 inç uzunluğunda;

2.) bütün girişler sırlı fayanslarla kaplı; arka bölmede manzara ve figür resimleriyle bezeli sırlı fayanstan bir lambri;

3.) ayaklı iki büyük ayna ve mağazanın içinde bir şömine aynası; arka bölmede çok büyük –7 fit yüksekliğinde– ayaklı bir ayna;

4.) 2 büyük şamdan; biri mağazanın ortasında, diğeri arka kısmında;

5.) içerde 3 büyük cam fener, 8 tane de küçük;

6.) 25 duvar lambası; arka bölmede bir çift gümüş lamba: değeri 25 £;

7.) şekerlemelerin sergilendiği 6 adet büyük ve narin gümüş tabak;

8.) 12 adet büyük masa takımı; üçü, partilerde üzerine pasta vs. koymak için, gümüşten;

9.) tavan resimleri; fenerlerin, pencere çerçevelerinin ve oyma işlerinin yaldızlanması: 55 £.

Küçük tabaklar, Çin işi kâse ve fincanlar hariç, süs amaçlı bir kısım parçalarla birlikte bütün bunların fiyatı, güvenilir bir kaynaktan edindiğim bilgilere göre, 300 £'dur."

Bu mağazaların müşteri kitlesinin önemli bir bölümünü kimlerin oluşturduğunu –Londra'nın toplumsal yapısından

yola çıkararak– tahmin etmek zor olmasa gerek: göreceğimiz üzere bu kitle, tiyatro binalarını dolduran kitleyle aynıydı: “Bir zamanlar Viyana’da olduğu gibi bir iffet komisyonu kurmak Londra’da da mümkün olsaydı, kentin nüfusu azalırdı... kent sakinlerinin yarısının yaşamını, hattâ varoluşunu borçlu olduğu sayısız geçim kapısı tamamen yok edilmiş, Londra da çöle dönmüş olurdu. Daha fazla kanıt mı istiyorsunuz, o halde gidin ve kentteki binlerce hırdavatçı dükkânına, alıcıların ve en iyi müşterilerin çoğunlukla kimler olduğunu bir sorun. Bu kalabalık sınıfın bir gecede elde ettiği kazanç, ertesi günü hemen hırdavatçılara getirilir, çünkü bu bahtsızlar, açlık çekmek pahasına da olsa, bütün paralarını süs eşyasına yatırmak için can atmaktadır. Onlar olmasa, gösteri sahneleri de boş kalırdı herhalde.”⁶⁵

Mercier’nin görüşüne göre, her yıl Venüs rahibelerinin koynuna akan 50 milyon Frank, bir yerlerde kalmalıydı işte.⁶⁶

Sözün kısası, ünlü vergi kesenekçisi Godard d’Aucourt, *Mémoires turcs* adlı eserinin (o büyük sahne oyuncusu, kurtizan Mme. Duthé’ye olan) ithafını, eserin sonunda da yazılı olan şu sözlerle bitirmekle isabet etmiştir gibi geliyor bana:

“Evet, hanımlar! Büyük bir devlet için elzem olan gerçek lüks sizlersiniz; sizler, yabancıları ve onların Ginea’larını devlete çeken cazip yemlersiniz; sıradan yirmi bayanın, kraliyet hazinesinin nezdinde biriniz kadar bile değeri yoktur.”⁶⁷

(“Oui, mes demoiselles, vous êtes le véritable luxe, essen-

⁶⁵ J. W. Archenholtz, *İngiltere ve İtalya*, 2 (1787), 231 vd.

⁶⁶ (Mercier) *Tableau de Paris*, 3, 109 vd.

⁶⁷ Nakleden, P. Ginisty, 40.

tiel à un grand État, l'appât enviable qui lui attire les étrangers et leurs guinées; vingt modestes citoyennes valent moins au trésor royal qu'une seule d'entre vous.")

KAPİTALİZMİN LÜKSTEN DOĞMASI

Londralı bayan kuyumcu Ellis Gamble'in dükkân tabelası – muhtemelen William Hogarth'a ait, 1723.

Sorunun Doğru ve Yanlış Tespitleri

Gerek burada öne süreceğim sorun: kapitalizmin gelişmesinde lüksün önemi; gerekse, lüksün kapitalizmi teşvik edecek konumda olup olmadığı, eğer öyleyse, araçlarının neler olduğu sorusu, 17. ve 18. yüzyıl iktisatçılarını, hem uygulamacıları hem de kuramcıları daima uğraştırmıştır. Bu soru, bir anlamda, bütün diğer ekonomi politik soruların çevrelediği çekirdek soruydu; tıpkı günümüzdeki, tarım devleti mi yoksa sanayi devleti mi sorusu gibi. Gerçi o zamanlar kapitalizmden söz edilmiyordu henüz, ama sözü edilen şey; sanayi ya da imalathane veya zenginlik ya da başka bir şey olarak adlandırılıyordu. Ancak bir konu üzerinde herkes hemfikir; lüksün, o dönemler doğmakta olan ekonomi biçimlerini, yani kapitalist olan ekonomi biçimlerini geliştirdiği biliniyordu; bu nedenle ekonomik “kalkınma”nın yandaşları, aynı zamanda ateşli birer lüks taraftarıydı. Tek korkuları, büyük bir lüks tüketiminin sermaye oluşumunu sekteye uğratması ihtimaliydi; ancak, gerekli sermayenin yeniden üretimini ve birikimini teminat altına alacak tasarruf ehli insanların her zaman için fazlasıyla bulunacak olması düşüncesinden dayanak alarak da, tıpkı Adam Smith gibi kendilerini teskin ediyorlardı.

Hükümetler politikalarını, lüks dostu olmayı gözeterek düzenliyordu.

Hızlı bir kapitalist gelişime ev sahipliği yapan ülkelerde aşırı sarfiyat yasakları, 17. yüzyılda ortadan kalkıyor; birtakım lüks masraflarının, belirli leziz lokma vesairenin yasaklanmasını da içeren son “kıyafet düzenlemesi” İngiltere’de

1621 yılına denk düşer;¹ Fransa'da² ise, sofralüksü ile ilgili son emirname 1629 tarihlidir; ayrıca 1644 ve 1672 tarihlerinde de, değerli madenlerin lüks amaçlı aşırı kullanımı yasaklanmıştır (esasen madeni para politikasından dolayı); 1656'da bir de, 50 L.'nin üzerindeki (kunduz) şapkaların yasaklandığını görüyoruz; ve 1708'de Fransa'da, son kıyafet yasası çıkartılmıştır. O tarihten itibaren, hükümet çevreleri dahi (kapitalist sanayinin çıkarları için) lüks harcamaların "zorunluluğu" konusunda ikna olmuş, edebiyatın önde gelen isimleri de lüksün yanında yer almaya başlamıştır (ta ki sonradan, Jan Jak'çılarının karşı hareketi başlayınca dek). Lükste kaydadeğer buldukları şey, her şeyden önce onun pazar kurucu –piyasa oluşturucu– gücüydü.

"Il faut bien", diyor Montesquieu,³ "qu'il y ait du luxe (NB. in den Monarchien!). Si les riches n'y dépensent pas beaucoup, les pauvres mourront de faim." ["Pekâlâ lüks olmalıdır. (Elbette Monarşilerde!) Eğer zenginler bu denli harcama yapmasaydı, yoksullar aç kalırdı."]

İlham dolu Abbé Coyer'nin "ticaretle uğraşan soylular" üzerine olan ikinci yazısında, lüksün (erken-)kapitalist gelişimin nezdinde taşıdığı öneme dair çok hassas bir imleme buluyoruz:⁴ "Le luxe tient de la nature du feu qui chauffe et qui peut brûler. S'il consume des maisons opulentes, il soutient nos manufactures. S'il absorbe le patrimoine d'un dissipateur, il nourrit nos ouvriers. S'il diminue les facultés du

¹ Adı geçen bilgiler için bkz., Anderson, *Orig. of Comm.* s. h. a.

² Bu konuda en iyi, *Encyclopédie*'deki "Lois somtuaires" maddesi bilgilendiricidir.

³ Montesquieu, *Espr. des Lois*, I, VII., böl. IV.

⁴ Abbé Coyer, *Développement et défense du système de la noblesse commerçante*, 1 (1757), 52.

petit nombre, il multiple les subsistances publiques. Qu'on proscrire nos étoffes de Lyon, nos dorures, nos tapisseries, nos dantelles, nos glaces, nos bijoux, nos équipages, l'élégance de nos meubles, les délices de nos tables, je vois tout à coup des millions de bras tomber dans l'engourdissement; et j'entens autant de voix demander du pain..." ["Lüks, ısıtan ve yakıp kavurabilen ateşe benzer. Zengin evleri sardığında, bizim imalathanelerimizi besler. Bir sefa pezevenginin servetini silip süpürdüğünde, bizim işçilerimizi geçindirir. Azınlığın zenginliğini azalttığında, çoğunluğun gelirini artırır. Eğer bizim Lyon kumaşlarımız, kuyumlarımız, halılarımız, dantellerimiz, aynalarımız, mücevherlerimiz, giysilerimiz, şık möblelerimiz, sofralarımızın lüksü gözardı edilse, milyonlarca elin bir anda atıl duruma düştüğünü görürdüm; aynı anda da ekmek için yalvaran sesler duyardım..."]

Zengin Fransız "lüks literatürü"nde, lüks dostu yazıların arasında öne çıkan bir makale vardır: *Théorie du Luxe ou Traité dans lequel on entreprend d'établir que le Luxe est un ressort non seulement utile, mais même indispensablement nécessaire à la prospérité des États* ["Lüks Kuramı Üzerine ya da lüksün yalnızca yararlı bir araç olmakla kalmayıp, aynı zamanda devletin refahı için de elzem olduğunu kanıtlama girişimi üzerine bir tez"], 2 cilt, 1771. Slogan olarak Voltaire'in *Mon-dain*'deki bir deyişini taşıyor: "Le superflu, chose trèsnécessaire." ["Bolluk, son derece gerekli bir şey."] Kitabın yayıncısı da, zeki Yahudi Pinto'dur.

Lüksün gerçi "kötü" ve kusurlu olduğu, ancak sanayiye teşvik ediyor olmasından dolayı çoğunluğa yarar sağladığı yönündeki görüş, İngiltere'ye de hâkimdi: "Prodigality is a

Vice that is prejudicial to the man but not to Trade.”⁵ [“İsraf, insana zarar verici bir kusurdur, ama ticarete değil.”] Güçlü “etik” eğilimlerine karşın D. Hume⁶ bile şu sonuca varıyor: “iyi” lüks iyidir, “kötü” lüks, her ne kadar bir kusur ise de, yine de, ortadan kalkmasıyla birlikte yerine geçmesi muhtemel olan tembellikten daha iyidir. Bu anlayış daha sonra Bernard Mandeville tarafından, yazdığı arılar-meseli manzum eserinde toplum felsefesinin bir dizgesi haline getirilmiştir. Şairin “Lüks”ü vızıldadığı dizeler şöyledir:⁷

“The Root of Evil, Avarice
That damn’d ill natur’d baneful Vice,
Was Slave to Prodigality
That noble Sin; whilst Luxury
Employ’d a Million of the Poor,
And odious Pride a Million more:
Envy itself and Vanity,
Were Ministers of Industry;
Their darling Folly, Fickleness,
In diet, Furniture and Dress,
That strange ridic’lous Vice, was made
The very Wheel that turn’d the Trade.”

“Kötülüğün kökeni, hırs .
lanetli sayrıl mahvedici kusur,

⁵ Barbon, *A discourse of Trade* (1690), 62; Cunningham, *Growth*, 2, 392, ki bu içerikte olan daha pek çok kısım öne sürülüyor.

⁶ D. Hume, *Essays: Of refinement in the arts*, 1793 basımı; 2, 19 ve devamı.

⁷ *The Fable of the Bees: or Private Vices, Public Benefits*, 6. Basım, 1732, s. 10; buna ek olarak, imlemeler I-N.

kölesiydi savurganlığın
bu soylu günahın; oysa lüks, bu arada
ekmek kapısıydı yüzlerce yoksulun,
ve görkemli tiksiniş bir o kadarının daha:
kıskançlık ve kibir,
sanayinin vekilleriydi;
delilik, döneklik sevgilileri,
bolluk içinde, döşek ve giysilere gark olmuş,
bu gülünç kusurdu getirilen
çarkların başına, ticareti çeviren.”

Defoe’nun, *Kusursuz İngiliz Tüccar*’da bu sorunun aydınlatılışına ayırdığı bölümler son derece öğreticidir. Bizim namuslu *non-konformist* (uygitsinci olmayan), burada, oldukça eğlendirici bir yumurta dansını temsil eder; esasen lüksten tiksiniyordur ve ipe sapa gelmez malların ticaretini yapsalar bile kendilerini bunlardan uzak tutan Kardeşlere (Quäker) hayranlık duyuyordur; ama ticareti öven biri olarak da, büyüyen her türlü zenginliğin kaynağı olduğunu kabul ettiği –bizim için en önemli nokta budur– lüks yaşam tarzına lanet yağdırıp yağdırmamaya da bir türlü karar veremez: “The extravagant pride of the age feeds trade and consequently the poor.” [“Çağımızın aşırı görkemi ticareti, dolayısıyla da yoksulları beslemektedir.”] Defoe, lüksle kapitalizm arasında varolan gerçek ilişkiye dair pek çok bilgi veriyor; yeri geldikçe okurları bunlardan haberdar edeceğim.

Alman yazarlar arasında da lüks sorunu sıkça konuşulmuş ve kapitalist gelişim için taşıdığı önem takdir edilmiştir;

şöyle der Schröder:⁸ “Lüksün taşrada çok daha büyük olmasını arzulardım... çünkü zenginlerin görkemi, çok sayıda zanaatkâr ve yoksulu besliyor...”

Şurası düşünülmeliydi: günümüzde modern kapitalizmin ortaya çıkışı araştırılırken, akıllı ve bilgili adamların bu gözlemlerinden de yararlanılmalıydı.

Ne var ki bunu kimse yapmadı. Gerçi lüks üzerine çok şey söylendi ve kapitalist sanayi için pazarın taşıdığı önem defalarca kurama döküldü; ama lüks ile piyasa arasındaki ilişki üzerine hiçbir şey söylenmedi. Belki de lüks ve pazar sorunlarının her birinde ölü bir peronda seyredildiği için.

Lüks sorununa, yalnızca namuslu ve kanaatkâr burjuvanın etik heyecanının hatırı için el atılmış ve ahlaksal öğütlerle dolu düşünceler yardımıyla da özetle açıklanmıştır. Çağımızda lüks üzerine kaleme alınmış yazılar arasında belki de en iyisi olan Roscher’in çalışmaları bile temelde etik duygular etrafında seyretiliyor mudur: iyi lüksün ve kötü lüksün ne olduğu. Kaldı ki, Baudrillard’ın *Lüks Tarihi* gibi yapıtlar da, yalnızca derlemelerden ibarettir.

Ancak Marx’tan bu yana, “piyasa ve piyasanın sermaye oluşumundaki anlamı” öğretisine ise, kapitalizmin, sürüm ilişkilerinin coğrafi genişlemesiyle, özellikle 16. yüzyılda sömürgelerin boy göstermesiyle birlikte esaslı bir biçimde teşvik edildiğini ileri süren bahtsız bir düşünce yerleşmiştir. Ya da ulusal ekonominin tarihselci okuluna ilişkin, daha sonra neredeyse bütün iktisat-“tarihçileri”nin katıldığı salt teleolojik odaklı yoruma dair düşünce, nasıl da ortaya atılmıştır: sürümün mekânsal genişlemesi, “uzak pazar” ya da

⁸ Wilh. Frh. von Schrödera Fürstl. Schatz- und Rentkammer etc. (1744), 172.

“ihracat”, kapitalist örgütlenmeyi “gerekli” kılmış imiş. Bu görüş, son insanlık çağında Karl Bücher’in, bu eşsiz araştırmacı ve üretken düşünürün kuramında güçlü bir dayanak bulmuştur: zanaat = müşteri üretimi; kapitalizm = bilinmeyen bir alıcı çevresi için üretim; zanaat = yerel sürüm; kapitalizm = bölgelerarası sürüm.

Çoğu iktisat tarihçisinin düşüncelerinin seyrettiği bu yönü son derece vahim buluyorum. Çünkü, daha önce de söylediğim gibi, bu yöndeki araştırma, çıkmaz sokağa dalmıştır. Kapitalist ekonomiye geçişin nedenleri, hep yanlış yerlerde arandı. Müşteri üretimiyle uzak pazar, bunların sürüm koşullarını gözönüne aldığımızda, zanaat ile kapitalizm arasındaki karşıtlığı –asgari düzeyde bile olsa– asla tanımlamaz. En kararlı müşteri üretiminde bile (ısmarlama terzilik) kapitalizm vardır; ve yüzyıllar boyunca, sürüm alanları yer-yüzündeki bütün yerleşim birimleri olan, kapitalist nüanstan uzak parlak zanaatlar da olmuştur.

Aşağıdaki açıklamalar, rayından çıkmış vagonu yeniden rayına oturtmak adına kendi payına düşeni yerine getirecektir. Bu açıklamalar, 18. yüzyıl düşünürlerinin düşürdükleri yerde ipin ucunu yeniden ele alıyor; bu arada, aşağıdaki temel düşüncelerden de destek alarak, erken kapitalist dönemin sonuna kadar süren kapitalist gelişimden büyük ölçüde lüksü sorumlu tutacaklar.

Modern kapitalizmin oluşmasında lüksün katkısı çeşitli biçimlerde olmuştur; sözgelimi lüks, feodal zenginliğin burjuva zenginliğine nakledilmesinde (borçlanmasında!) esaslı bir rol oynamıştır. Burada yalnızca, genel olarak *pazar kurucu* diye tabir edebileceğimiz *gücü* dikkate alınacaktır.

Bilindiği gibi kapitalist girişim, varoluşunu sürdürebilmek için, değişim değerlerinde asgari bir sürüme gerek du-

yar. Bu sürümün çokluğunun, iki ayrı koşulu vardır: belirli bir süre içindeki toplam mal satışının çokluğu ve satılan malların değişim değerlerinin yüksekliği.

Satılan malların değişim değerlerinin yüksekliği de yeniden iki etmen tarafından belirlenir: tekil malın değişim değerinin yüksekliği ile malların miktarı.

Bir asgari sürüm de böylece, ya yüksek değerli malların sürümüyle ya da çok sayıda malın sürümüyle elde edilebilir: tekil sürüm – kitlesel sürüm.

Bir malın yüksek değerliliği, iki yoldan ortaya çıkabilir: çoğalma veya incelmeye. İncelme, daha önce de gördüğümüz gibi, değişik biçimlerde olabilir. Çoğalma ise, bileşik ya da karmaşık mal denilen mallarda gerçekleşir: lokomotifler, gemiler, hastaneler. Burada söz konusu olan, bir birliğe taşınan ve biraraya gelerek de bu birliğin büyük bir değer kazanmasını sağlayan kabarık sayıdaki sıradan mallardır. Böylesi malların sürümü (tam olarak söylemek gerekirse) tekil sürüm biçiminde kitlesel sürümdür.

Avrupa halklarının tarihinde, kaba ve ince gereksinimler, bildik bileli omuz omuzadır; her ikisi de öncelikle makul bir kapsama sahipti; öyle ki, uzun süre boyunca ikisi de zanaatköylü örgütlenmesi ya da angarya ekonomisi çerçevesinde doyurulabiliyordu. Hatta (kural gereği) kaba gereksinimin karşılanması, köy sınırları ya da angarya-çiftliği veya kent (ve kentin kırsal kesiminin) sınırları dahilinde gerçekleştiriliyordu, demek ki yerel-ekonomi temelleri üzerinde duruyordu. Oysa ince gereksinim, beylik çiftliklerindeki üretim aracılığıyla kendi ekonomileri dahilinde doyurulmadığı ya da yüksek değerli malların tedarik edilmesi için dış ticaretle bir ilgisi olmadığı sürece, öteden beri bölgelerarası ya da uluslararası bir pazar için çalışmakta olan zanaatkârlarca

karşılanmaktaydı.

Ortaçağ ve onu izleyen yüzyıllarda, kaba gereksinim temelde değişmeden kalmış, yani kapitalizm için ilk etapta söz konusu bile olmamıştır: nüfusun büyük kitlesinin kullanım araçlarına duyduğu gereksinim ile çalışma gereçlerine (alet, edevat, makine) duyulan gereksinim, erken kapitalist çağın sonuna kadar (az sonra değinilecek olan iki istisna dışında) kişisel ekonomiyle veya zanaat ile giderilir. Nedeni belli: ne nüfus artıyor, ne de esasen belli bir yerde yoğunlaşıyordu, keza malların nakliye olanakları da artmıyordu – bu nedenle bireysel kullanım eşyalarına yönelik kitlesel bir gereksinim doğmamıştır, mal üretme ve nakletme tekniği temelden değişmediği için, ne bileşik mallara gereksinim duyulmuş ne de kapitalist üretim ve mal sürümü için herhangi bir pazar oluşmuştur.

Sözünü ettiğim istisnalar, diyeceğim yüksek kapitalist çağın patlak vermesinden önce, yani 18. yüzyılın sonundan önce, çok miktarda ucuz malın kitlesel sürümünün ya da bileşik mal sürümünün ortaya çıktığı o iki istisna şudur: 1) kuşkusuz kapitalist sanayinin pazarının gelişmesine *de* katkıda bulunmuş olan sömürgeler; ve hepsinden de önemlisi 2) modern ordular. Kapitalizmin gelişmesinde askerî gereksinimlerin korkunç önemini, bu “çalışmaların” 2. cildinde anlatıyorum.* Demek ki burada söz konusu olan, öncelikle sorunun öteki yüzünü aydınlatmaktır; demek istediğim, lüksün gelişmesinin, yani bir lüks talebinin oluşmasının modern kapitalizmin oluşmasında ne denli büyük bir paya sahip olduğunu kanıtlamak.

* İkinci ciltle kastedilen, Önsöz’de de belirtildiği üzere, bu çalışmaların devamı niteliğindeki “Savaş ve Kapitalizm”dir. (ç.n.)

Eğer: çoğalan lüks tüketiminin kapitalist gelişim için önem taşıdığını kanıtlamak istiyorum dersem, elbette bunun anlamı günümüz ekonomik yöntemleri çerçevesinde: her iki olgu arasındaki ilişkiye dair tarihsel-deneysel kanıt ileri sürmektir. Bunu yapmak o kadar kolay değil ve ilk denemede de tam bir başarı sağlamayabilir. Ama bir sonraki iktisat tarihçisi kuşağının, kanıtları teker teker ileri sürmek üzere girişilen temel çalışmanın üstesinden geleceğine inanıyorum.

Bu görevi böylesine güç kılan şey, ekonomik olgulara ilişkin bilgi vermede şimdiye dek yürütülen laubali tarzdır: “ekonomik kalkınma”, “üretimin büyümesi”, “sürüm alanının genişlemesi” ve benzeri şeylerden dem vurulduğunda ve: zanaatın mı yoksa kapitalizmin mi ekonomi biçimi olduğunun bilinmediği, kısacası hiçbir şeyin bilinmediği yerde sergilenen tavrın kirliliği. Bu nedenle şu an için, lüks ile kapitalizm arasındaki ilişkiye dair belge olarak aşağıda sunduklarımın dışında, sorun üzerine esasen daha çok şey dile getirilmeyecektir.

Lüks ve Ticaret

Toptan Ticaret

Meta ticaretinin, mal üretiminden çok daha önce kapitalist bir yapıya bürünmüş olması ihtimal dışı değildir. Gerçi benim, ortaçağ boyunca İtalyan ya da Güney Fransız veya İspanyol ya da Güney Alman kentlerinin büyük evlerinin bilhassa meta ticareti sayesinde zenginliğe eriştiklerini benimsemeye karşı pek ağır tereddütlerim var. Daha ziyade, küçük tüccar kitlelerinin elinden o az sayıdaki büyük ticari

olanakları çekip almış olan başka etmenlerin burada çok daha esaslı bir rol oynadığına inanıyorum, ancak salt meta ticaretinin de kapitalist girişim doğrultusunda gelişim gösterdiği yolundaki olasılığı gözardı etmek de istemem. Ve işte o zaman –burada bizi ilgilendiren de budur– onların büyüklüklerine yol açmış olan şey de, kuşkusuz lüks malları üzerinden yapılan ticaret olmuştur.

Salt kapitalist bir örgütlenmenin söz konusu olduğu hattı sayılır bütün ticaretin merkez üssü, ortaçağ boyunca İtalya’ydı; kısaca bu ticaret, ya İtalyan ürünlerinin ihracatından (ya da bu ürünlerin üretimi için gerekli olan hammadde ve yarı-mamullerin ithalatından) ya da Doğu’nun sunduğu malların sağlanması ve dağıtılmasından ibaretti.

İtalya’nın, kuzey ülkelerinden ithal ettiği malların başında yün (ileride kendisini daha yakından tanıyacağımız Floransa’daki lüks sanayii için), kürk ve ince keten bezleri geliyordu. İtalyan ihraç mallarının ana kısmına, büyük bir olasılıkla peşin ödeme yapılıyordu (Alman gümüş madenlerinin gelirleriyle).

Bununla beraber İtalya, kuzeyli ülkelere, (göreceğimiz üzere) yeniçağa kadar bütünüyle lüks mallardan sayılan ipek ve ipek mamulleri, en ince bezler, en ince cam ürünleri, pamuk ve pamuk mamullerinin yanı sıra, bir de: şarap ve silah ihraç ediyordu.

Tıpkı bunun gibi İtalya’dan veya İtalya üzerinden temin edilen bütün Doğu malları, kilise tarafından talep edilen buhur benzeri mallar hariç tutulduğunda –her ne kadar servet yoğunlaşmasının olanaklı kıldığı bir lüks sarfiyatı doğal olarak kilisede bile mevcut olsa da–, yalnızca zenginlerin lüks taleplerini karşılamaya yarıyordu. Bunun yanı sıra, ortaçağ ve hatta yakınçağın o yüzyıllarından başlayıp insancıl-kitleci

çağımıza varıncaya dek, yabancı ilaçlara duyulan gereksinimi de lüks talepler arasına katıyorum: halk ile burjuva, hâlâ kendi memleketlerindeki orman ve kırların sunduğu şifalı bitkilerle tedavi oluyordu.

Wilhelm Heyd'ın Levant-ticaretine* ilişkin çıkardığı mal listesi⁹ şöyledir (malları kullanım amaçlarına göre sıralıyorum):

1. Yemeklerde baharat olarak da kullanılan *ilaçlar*: Sarısabır, sarısabır ağacı (ayrıca parfüm ve ince marangozluk işleri için de kullanılırdı), pelesenk, kostus, havlıcan, mazi, zencefil, kâfur, kakule, afyon ruhu, kudret helvası, balmumu, halile, ravent, safran (aynı zamanda boya maddesi), mahmude otu, kovan otu (aynı zamanda boya maddesi), tutya, cedvar.

2. *Baharat* vs.: öncelikle karabiber: ancak karabiber, yeniçağın başlarına kadar, özellikle bütün bir ortaçağ boyunca, yalnızca zenginlerin mutfağında kullanılan ve hükümdarlar arasında hediye edilen lüks bir maddeydi; kuru karanfil: hâlâ karabiberden iki üç kat daha pahalıydı; Hindistan cevizi; tarçın; aynı biçimde 19. yüzyılın ortalarına kadar zenginlerin leziz lokması olan şeker.

3. *Parfümler, esans maddeleri*: aselbent, sakız, mastika, misk otu, sandal ağacı, buhur, değişik türden maddelerden çıkarılan amber.

4. *Boya maddeleri*: şap, Brezilya ağacı, kökboyası, çivit otu, kırmızı, laka: hepsi de asıl renklendirici maddelerdir, misk (vernük için).

5. *Dokuma için hammaddeler*: ipek ve en narin Mısır keteni.

* Levant: Anadolu kıyılarından Mısır'a kadar Doğu Akdeniz kıyısında bulunan ülkeler. (ç.n.)

⁹ W. Heyd, *Gesch. d. Levantehandels*, 2 (1879), 550 ve devamı.

6. *Süs eşyası*: elmas, mercan, pırlanta (inci), fildişi, porse-len, cam, altın ve gümüş teller.

7. *Giysi kumaşları*: ipek dokuma, brokar, kadife ve keten-den en ince kumaşlar; yün veya pamuk; görünüşte ipekli kumaşa benzeyen ve aynı ölçüde pahalı olan Boccasino, bukran ve şali.

Bu mallar kısmen Doğu'dan Avrupa'ya, kısmen de İtal-ya'dan Doğu ve Avrupa ülkelerine sevkedilmekteydi.

Ortaçağda ticareti yapılan bu malların değerini gümrük tutanaklarından, sözgelimi Como'daki gümrük kayıtlarına bakarak tahmin edebiliriz. Schulte'nin hesaplamalarına gö-re¹⁰ 15. yüzyılda Gotthard aracılığıyla getirilen malların de-ğeri, 320 000 ila 518 000 fund arasında seyrediyordu, ki bun-ların 53 Sol'ü, 1 Milan altın guldenine denk geliyordu. Bu malların ağırlığı, aşağı yukarı 25 000 Zentner (1 Z.=50 kg. – ç.n.) dolaylarında olmalı, öyle ki bir zentner'inin değeri tak-riben 50 florin, bir fund'unkisi ise 1/2 fl. olmalıdır (bugünkü para değerinden yakl. 4 Mark).

15. yüzyılın büyük keşiflerinden sonra bile ticari alışveri-şin içeriğinde, doğu ve batı ile Amerika ve Avrupa arasında 19. yüzyılın ortalarına kadar alınıp verilmiş olan malların esas olarak yüksek değerli lüks mallar olması nedeniyle önemli bir değişiklik olmamıştır. Yalnızca miktarlar artıyor, eski ürünlerin yanına birtakım yenileri ekleniyordu; önce-likle o dört büyük tat maddesi: erken kapitalist dönemin so-nuna kadar yine yalnızca zenginlerin masalarında tasarlaya-bileceğimiz, şu halde bütünüyle lüks mallar arasında say-mamız gereken tütün, kahve, çay ve kakao (belki tütün is-tisna tutulabilir).

¹⁰ A. Schulte, *Gesch. d. mitttelalt. Hdls.*, 1 (1900), 720 vd.

Aşağıdaki rakamlar, geçmiş yüzyıllardaki en önemli tat maddelerinin tüketiminde görülen artışa dair hemen hemen doğru bir fikir veriyor.

Doğu-Hint Şirketi'nin İngiltere'ye ithal ettiği çay miktarları:

1668'de	100 zentner
1710	1420
1731	8168
1761	26192
1784	86083

Diyelim ki bunun yarısı İngiltere'de kalmış ve tüketilmiştir, o zaman nüfustaki (Finlaison'un bilgilerine göre nüfus 1700'de 5, 1750'de yaklaşık 6, 1800'de ise 9,187 milyondur) kişi başına düşen çay tüketimi:

1700'de	yaklaşık 0,01 fund
1730	0,08
1760	0,2
1784	0,5

olmalıdır; oysa bu dönemde 1906'da Birleşik Krallık'ta 270 milyon fundluk çay *tüketilmiştir*, yani kişi başına 6,5 fund, aile başına ise 30-35 fund. Aşağıdaki hesaplara göz attığımızda tablo daha da netleşecektir; günümüzde bir İngiliz ailesinin *ortalama* olarak tükettiği çay miktarını,

1668'de	3 aile
1710'da kabaca	2 000
1730	12 000
1760	40 000
1780'de	140 000 aile tüketmekteydi.

Avrupa'nın *kahve* tüketimi (A. v. Humboldt'a göre!) 1800 yılına doğru yaklaşık 1 400 000 Ztr. idi; aynı tarihte Avrupa nüfusu (Beloch'a göre) yaklaşık 120 000 000 idi; demek ki o zamanlar her bir İngiliz'e 1 fund kahve düşüyordu; böylelikle bu tat maddesinin de, kitlesel tüketim malı haline geldiği söylenebilir. 1910 yılında Reich Almanyası'nın her bir ferdi de yılda yaklaşık 6 fund kahve tüketiyordu.

Şeker de (yine Humboldt'a göre) o sıralar Avrupa'da 4 000 000 Ztr. oranında tüketilmiş olmalıdır: kişi başına 3-4 fund; günümüz Almanyası'nda kişi başına düşen ortalama tüketim, 38 fund'dur. Şekerin henüz 18. yüzyılda genelde hiçbir biçimde tat maddesi olarak kullanılmaması, bu unvanı balın korumasından ileri gelir. Şeker, Almanya'da 1750'li yıllarda, tatlandırma ve reçel yapımının yanı sıra katkı maddesi olarak da bira yapımında kullanılıyordu. Şekerin zengin Batı Avrupa Ülkelerinde 18. yüzyılın ortalarına doğru, diğer Avrupa Ülkelerinde ise muhtemelen ilkin 19. yüzyılda, zenginlerin eşsiz bir yedek tüketim maddesi olma özelliğini yitirmeye başladığını varsayabiliriz.

Bununla beraber, 17. ve 18. yüzyılda, söz konusu ticaretin çok önemli bir parçası olan ve bugün her posta sekreterince giyilen Hint ithalatının bir nesnesi daha lüks mamulü olma niteliğindeydi: *koton* ya da daha doğrusu: pamuklu Hint basması kumaşlar – Asya'nın Avrupa'ya gönderdiği başka bir pamuklu mamul daha. 18. yüzyılın sonunda zengin çevrelerde Hint kotonu modası başgöstermiş ve yerli üreticileri de rekabete zorlamıştır. Varlıklarının tehdit altında olduğuna inanan kesimin ince bez ve ipek kumaşı üreticilerinin olması, zengin sınıfların alıcı sahnesinde yer aldığı yolundaki varsayımı doğrulayıcıdır. Aynı durumu bize, (örneğin Fransa'da) devletin (Mme. Pompadour'un yasallaştırdığı, ancak

parlak moda dönemini ilkin Trianon'da yaşamış olan) Hint kotonuna karşı verdiği mücadele de bildiriyor: 1700'den itibaren pamuklu bez kullanımı yasaklanmıştır. Doğal olarak, yasaklar bir sonuç vermedi: Parisli şık kadınların, çiftliklerinde koton elbiseler giyindiklerini görüyoruz. Sözelimi aşağıdaki nefis kıssalara bir bakalım:

Bayan Marschallin de Villars, ülkeye kaçak yollardan Hint kumaşı sokuyordu. 17 Temmuz 1715'te Bayan Marquise de Nesle aleni bir biçimde, Tuiler bahçesinde bir "robe de chambre brodée de fleurs de soie et façon des Indes sur une toile du même pays", yani "Hint tarzında ve yine Hint kumaşından çiçek nakışlı ipek bir sabahlık" içinde görünür. Bu durum, kıyafet polisinde genel bir şaşkınlık ve kızgınlık yaratır: polis müdürü markinin yanına koşar ve onu uyarır. Beriki ise söz verir; karısı artık bir daha asla vs. vs.¹¹ (Olayların evin içinde nasıl devam ettiğini resmî yazılar ne yazık ki bildirmiyor.)

İlgili döneme ait ithalat istatistiklerine şöyle bir göz attığımızda, 17. ve 18. yüzyılda Avrupa'ya yapılan denizasıırı ithalata dair doğru bir fikir edinebilecek duruma gelebiliriz; her yerde aynı manzara: İngiltere'de, Hollanda'da, Fransa'da. Hint şirketleri: 1) baharat, 2) ecza, 3) boya maddeleri, 4) ipek ve ipek kumaşlar, 5) pamuk ve pamuklu bezler, 6) değerli taşlar, porselen vs., son olarak da –duruma göre– 7) kahve, tütün, şeker, çay ve kakao getiriyor. Böylesi bir ithalat şemasını burada nakletmem yeterlidir.

1776 yılında Doğu Hindistan'dan Fransa'ya ithal edilen malların tutarları aşağıdaki gibidir:¹²

¹¹ Martin, *Louis XIV.*, 288 seg.

¹² Tablo, Chaptal'a aittir, *Ind. franç.*, 1, 130.

Kahve	3 248 000 frank
Karabiber ve tarçın	2 449 000
Muslin	12 000 000
Hint keteni	10 183 000
Porselen	200 000
İpek	1 382 000
Çay	3 399 000
İpek kumaş, midye, Hint hurması ve güherçile gibi değişik mallar	3 380 000
	36 241 000 fr.

Bu malların ödemesi, (büyük bölümü) Amerikan gümüş ve altın madenlerinden elde edilen paralarla ya da yerli ürünlerle, özellikle tekstil ürünleriyle yapıliyordu. Bu ürünlerin arasında, bilhassa siyah ırktan insanlarla Malezyalıların giyim kuşamı ve Avrupalıların yerleştiği sömürgelerdeki orta tabakaların –örneğin Kuzey Amerika’dakilerin– giyimi için üretilen (çünkü sanayi ürünlerini sömürgelerde üretmek, büyük ölçüde yasaktı), kalitesi düşük kitle ürünleri de vardı. Ancak o dönemin denizaşırı ticaretinin tamamını değerlendirme konusunda bunun hiçbir önemi yoktur: yine de bu durum, lüks tüketiminin bir çocuğu olarak, diyeceğim zengin insanların yaptığı lüks harcamalar sayesinde kendi varoluşunu idame ettiren özel bir durum olarak kalır. Çünkü eğer ülkeye sokulan mallar, gördüğümüz üzere, lüks malları ise, o zaman ihraç edilenlerin ne tür mallar olduğu da önemsizdir: çünkü bu mallar, yalnızca rastlantısal ödeme biçimleridir. Lüks mallarının ithalatı olmaksızın koca bir ticaret de var olamazdı; çünkü onsuz, karşı taraftaki insanlar

da Avrupa mallarını satın alamazdı. (Bu durumun bir istisnasını yalnızca maden sahibi ülkeler oluşturuyor: Alexander von Humboldt'un naklettiği ticaret istatistiklerine göre¹³ Meksika 1802 yılında İspanya'dan 20 390 859 Piaster'lık –kuruluşluk– mal ithal etmiş, buna karşılık yalnızca 8 416 930 Piaster'lık mal vermiştir; kalanını da kendi gümüşüyle ödemiştir).

Ancak şimdi özellikle incelememiz gereken bir başka dal daha var; neredeyse yalnızca kapitalist biçimlerde yürütüldüğünü bildiğimiz uluslararası denizaşırı ticaretin çok önemli dallarından biri, yani: *köle ticareti*. Gerçi bu ticaretin nesnesi lüks mal değildi (yoksa öyle miydi?) ama yine de, ileride göreceğimiz gibi, doğrudan doğruya lüks mal üretimine hizmet ediyordu.

Köle ticaretinin kapsamına ilişkin bir yığın, kısmen de birbirlerinden oldukça sapan verilere sahibiz. En çok bilineni ve belki de en güvenilir olanı, Buxton'un öne sürdüğü hesaptır; şöyle ki:¹⁴

Her yıl Afrika'dan	
Hristiyan köle-ticareti aracılığıyla yaklaşık	400 000 zenci
Müslüman köle-ticareti aracılığıyla da	100 000 zenci
alınıp götürülmekteydi	
	500 000 zenci

Hristiyan köle-ticaretinin 400 000 nesnesinden 280 000'i, yakalanırken, taşınırken ve daha Avrupa'da ilk yılını bile

¹³ A. de Humboldt, *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne*, 4 (1811), 366.

¹⁴ Buxton, *The African Slave Trade*, 1840.

doldurmadan telef olup gitmiştir; öyle ki, elde yalnızca 120 000 köle kalmıştır. Bu rakam, 19. yüzyıl başlarında kölelere duyulan toplam talebin yanında öyle pek yüksek bir rakam olmamakla beraber, doğruluğu, yakın zamanlarda açıklanan resmî rakamlarca da sabittir. Böylece örneğin Fransız Antillerine 1780-1789 yıllarında, yılda ortalama 30-35 000 zencinin sevk edilmiş olduğunu öğreniyoruz. O sıralar Fransız Antillerinde tutulan kölelerin toplam sayısını 240-260 000 olarak varsaydığımızda, bu rakam yıllık sevkiyatın da yedide ya da sekizde birini oluşturur. Ancak sonuçta toplam 6-7 milyon köle var idiyse, bu durumda toplam köle sayısının yıllık 120-150 000 olması çok değil, azdır bile.

Gelgelelim, asıl söz konusu olan, köle ticaretini rakamlarla eksiksiz ifade etmek değildir. Amacımız için, sonuçta yılda on binlerce insanın, köle ticaretinin yapıldığı bütün bir dönem boyunca da milyonlarca insanın söz konusu olduğunu ve bunun da (bizi ilgilendiren tek şey de budur) ticaret hayatı için mükemmel bir fırsat anlamına geldiğini bilmek tamamen yeterlidir.

Köle ticaretinin ortaçağ boyunca kazandığı genişlemeyle ilgili güvenilebileceğimiz verilerden tamamen yoksunuz. Ancak o zamanlara göre bile kaydadeğer oranda insan kitlelerinin söz konusu olmuş olduğunu, gerek Arap köle ticaretiyle ilgili notlardan gerekse rakamsal verileri pekâlâ maceracı bir çizgide seyreden ender bilgilerden çıkartabiliriz. Böylece, örneğin 1310 yılında Sicilya donanmasının, barış zamanında Tunus kıyılarındaki Cerba adasını bastığını, böylece 12 000 kadın ve çocuğun köleleştirildiğini; 1355'te Cenovalı bir amiralin hiçbir neden olmaksızın Trablus'a saldırıp burayı yağmaladığını ve 7000 erkek, kadın ve çocuğu kö-

leliğe sürüklediğini duyuyoruz.¹⁵

Diğer ulusların saf dışı kalmasına neden olmaksızın köle ticaretinde arka arkaya liderlik görevini üstlenen uluslar: Yahudiler,¹⁶ Venedikliler,¹⁷ Cenovalılar, Portekizliler, Fransızlar ve İngilizlerdir. Zenci ticaretini art arda tekellerinde bulunduranlar, bu son dört ulustur. Köle ticaretinin en parlak olduğu dönemde sahnede yer alan çeşitli tacirlerin bu ticaretteki oranları aşağıdaki rakamlarda görülebilir.

1769 yılında Afrika kıyılarından (Blanco Burnu'ndan Kongo Nehri'ne kadar) zenci toplayan ülkeler ve toplanılan zencilerin sayıları şöyledir:¹⁸

Büyük Britanya	53 100
Fransa	23 520
Hollanda	11 300
Britanya-Amerikası	6 300
Portekiz	1 700
Danimarka	1 200

Bryan Edwards'a göre, 1791 yılında Afrika kıyılarında köle ticareti yapan Avrupalı 40 müessese vardı; bunların 14'ü İngiliz, 3'ü Fransız, 15'i Hollandalı, 4'ü Portekizli, 4'ü de Danimarkalıydı.

Ancak aynı yılda:

¹⁵ Langer, *Sklaverei in Europa*, 16.

¹⁶ Schipper, *Anfänge d. Kapit. bei den Juden* (1907), 19 ve devamı; Caro, *Soz. u. W.-Gesch. d. j.*, 1, 137. Ayrıca bkz. Heyd, 2, 542.

¹⁷ İktibas edilen kısımlar için, R. Heynen, *Zur Entst. d. Kapit. in Venedig* (1905), 32.

¹⁸ Anderson, *Orig.*, 4, 130 (bir "Fransız" yazara göre).

Britanyalılar	38 000
Fransızlar	20 000
Portekizliler	10 000
Hollandalılar	4 000
Danimarkalılar	2 000 zenci götürmüştür.

Kuşkuşuz Büyük Britanya bütün bir 18. yüzyıl boyunca, yani en önemli çağda, köle ticaretinin merkeziydi; Büyük Britanya'daki merkez ise Liverpool'du: 1771 yılında İngiliz köle gemilerinin 192'sinden 107'si Liverpool'dan, 58'i Londra'dan, 23'ü Bristol'den, 4'ü de Lancaster'dan yola çıkmıştır.¹⁹ Postlethwayt, Liverpoollu tüccarlara ait köle gemilerinin bir listesini çıkartmış; o zamanlar 60 ila 550 arası, çoğunlukla da 300-400 köle taşıyabilen 88 gemiymiş bunlar.²⁰ Köle ticareti Liverpool'da süratle gelişmiştir; 1729 yılında bu kentin tacirleri, bu ticareti yürüten 30 tonajlık bir filikaya sahipti; oysa 1751'de artık 5334 tonajlık bir yükleme kapasitesiyle 53 gemi Mersey limanından kalkıp köle kıyılarına yelken açmıştı.

17. ve 18. yüzyılda, denizaşırı ticaretin, özellikle de sömürge ticaretinin, her şeyden önce ticari kapitalizmin gelişim gösterdiği bir zemin olduğu su götürmez. Uluslararası Avrupa ticareti, ama en çok da tek tek ülkelerin bölgelerarası ticareti, onun yanında gölgede kalmıştır. Yine de: onda bile kapitalist biçimler yer yer gelişmiş olmalıdır; ve bu noktada da, *Avrupa içindeki bu ticaretin bile temelde lüks mallarıyla yapılmış bir ticaret olduğunu bilmek önemlidir. Lüks mallarıyla yapılmamış olmasına karşın yine de kapitalist bir çer-*

¹⁹ Edwards, *Hist. of the West Ind.*, 2, 65.

²⁰ Postlethwayt, *Dict. of Comm.*, 1, 709, England.

çevrede yürütülmüş olan büyük bir uluslararası ticaret, gördüğüm kadarıyla yalnızca iki ürün için söz konusuydu: tahıl ve bakır; bu çalışmaların ikinci cildinde de gösterileceği üzere, bütünüyle modern orduların ihtiyacının yol açtığı bir ticaret.

17. ve 18. yüzyılda, bir Avrupa ülkesinden diğerine ne tür malların sevk edildiğini, 1658 yılında Fransa'nın, gelişmiş bir ulusal sanayiye sahip olmasına rağmen Hollanda'ya ihraç ettiği mallara ilişkin Paris Ticaret Odası'nın yayımladığı ve *Batavia illustrata*'nın deneyimli yazarının da kendi zamanı için (18. yüzyılın başlangıcı) birçok noktada doğru olduğunu belirttiği bir listeden (ve daha birçok örneğe bakarak da) öğrenebiliriz. Kapitalizmin gittikçe güçlendiği yüzyıllarda sıkça rastlanan tipik bir durum: eskiden, kapitalist açıdan ilerlemiş olan ülkelerden ticaret yoluyla ithal edilen malları, artık birbiri ardınca ülkelerin kendilerinin üretmeye başlaması süreci: önce İtalya sonra da Fransa önder sanayi devletidir, ta ki bu ikisini İngiltere, Hollanda, Almanya vesaire izleyinceye dek.

Daha önce sözünü ettiğim o liste aşağıdaki gibidir:²¹

Fransa Hollanda'ya (yalnızca Hollanda'daki tüketim için değil, aynı zamanda işlendikten sonra yeniden ithal edilmek üzere) şunları ihraç ediyor:

1. Kadife, pelüş, saten, sırma ve gümüş işlemeli kumaş, tafta ile Tour ve Lyon yapımı daha pek çok gümüş işlemeli kumaş, en az	6 000 000 frank
--	-----------------

²¹ Onslow Burrish, *Batavia illustrata or a view of the Policy and Commerce of the United Provinces etc. etc.*, (1728), 354.

2. Paris, Rouen ve komşu kentlerde yapılan kuşaklar, ipek ve burma şeritler, düğme ve kordonlar için	2 000 000 frank
	8 000 000 frank
3. Paris ve Rouen yapımı ipek ve diğer türden şapkalar için	1 500 000
4. Tüy, kemer, şemsiye, mask, taç, ayna, altın çerçeve, saat ve Fransızların "bijoux" dediği her türden ıvır zıvır için	2 000 000
5. Paris, Clermont, Vendôme ve Rouen yapımı eldivenler için	1 500 000
6. Picardy'de eğirilmiş yün iplik için	500 000
7. Poitou, Champagne, Limousin, Auvergne ve Normandiya yapımı her türden kâğıt için	2 000 000
8. Paris ve Normandiya üretimi dikiş iğnesi, başka iğneler, fildişi, abanoz, şimşir ve boynuz taraklar	500 000
9. Auvergne yapımı demir ve gümüş hırdavat	500 000
10. Normandiya ve Brötanya'dan yelken bezi	5 000 000
11. Her türlü oda takımı: yatak, yorgan, minder, örtü, saçak vs.	5 000 000
12. Değişik yörelerden şarap	9 000 000
13. Brendi, sirke ve elma şarabı	2 000 000
14. Safran, sabun, bal, badem, zeytin, gebre otu, erik ve başka meyveler	2 000 000
	39 500 000 frank

Demek ki hepsi de lüks mallar; yalnızca 10 ve belki 13 numara hariç, çünkü Brendi ve elma şarabı muhtemelen gemi tayfası ya da askerler içindi

Moreau de Jonnés'nin tahminine göre XIV. Ludwig dev-

rinde Fransız *ithalatının* yarısından daha fazlasını, İtalya, İngiltere ve Hollanda'dan temin edilen şu ürünler oluştuyordu: ipek mamulleri, saf bezler, duvar örtüleri (tentures), patiska, dantel, saf demir ve çelik mamulleri (countellerie) ve tuhafiye (mercerie).²²

Perakende Ticaret

Gelişim halindeki perakende ticaretin lüksten etkilenmesi, toptan ticarete kıyasla çok daha derin, daha kalıcı ve daha özel olmuştur. Erken kapitalist çağda, kapitalist olmalarına karşın yine de lüks mamulleriyle ilgilenmemiş olan önemli birkaç toptan ticaret dalı olmuştusa da (16. yüzyılda bakır, 17. yüzyılda da tahıl ticareti), inanıyorum ki, 19. yüzyıldan önce de, kapitalist olmadığı halde lüks mal satılığa çıkarmamış bir tane bile perakende işletmenin izine rastlanılamayacaktır. Buna karşılık, tam da hali vakti yerinde insanlar arasında savurgan yaşam tarzına eğilimin apansız çok büyük atılımlar yaptığını gördüğümüz yıllar içinde, yani Brezilya altının Parisli, Amsterdamlı ve Londralı vurguncuların ceplerini doldurmaya başladığı 1700'lü yıllarda, işte o zamanlar, lüks talebinin ve zorunluluğunun ya da tüccarın bu talebi giderme hırsının, diğer bir deyişle, zenginlerin lüks talebine gösterilen ilginin, tüccarı nasıl zanaatsal kayıtsızlığından silkeleyip çıkardığını ve kapitalist gelişimin kucağına attığını apaçık hissedebiliriz.

Belki de lüksün gelişimiyle kapitalist perakendecilik arasındaki içkin nedensel ilişkiyi öyle somut bir biçimde kavrayamazdık, eğer mutlu bir rastlantı sonucu bir kaynağa ula-

²² Moreau de Jonnès, *Etat écon. et soc. de la France* (1867), 349.

şamasaydık – yazık ki güvenebileceğimiz bu tür verimli kaynaklar yalnızca ender durumlarda bahşediliyor; *İngiliz ipek malları ticaretinin*, Restorasyon’dan 1730’lu yıllara uzanan zaman boyunca geçirdiği değişimleri en ince ayrıntısına kadar izleme olanağı tanıyan bir kaynak. Söz konusu kaynak, *İngiliz Tüccar’ın* tecrübe sahibi yazarının kendi deneyimlerine dayanarak hadiseler üzerine kurduğu anlatıdır;²³ kısacası, kendi zamanından hiç kimsenin bu çağ üzerine konuşmaya –by years and experience– ehliyetli olmadığını haklı olarak ileri süren bir yazar:

İpek tüccarının, kumaşçı ve tuhafiyecinin, malum aşırı zenginlikler çağının lüks mal ticaretinin tipik birer temsilcisi olduğu kesindir. Bu ticaret üzerinde Leydi’nin sınırsız bir egemenliği vardır. Bütün ticaret ona göre ayarlanmıştır, ipek mamulü ticareti doğal olarak bütün altın ve gümüş işlemeli kumaşı, brokar, kadife ve ayrıca danteli de kapsadığı için, lüks talebinin en paha biçilmez parçaları da bu ticaret yoluyla elden çıkarılıyordu.

Henüz Londra’da genç Stuartlar arasında rastladığımız haliyle ve henüz birkaç on yıl sonra normları belirlediği haliyle (ancak en büyük ilerlemelerin ilkin 17. yüzyılın sonuna doğru kaydedildiğini düşünüyorum) eski tarzda çalışan ipek tüccarı: bizzat (hem) toptancı ve (hem de) perakendeci; diğer bir deyişle, ipek mamul alanında bağımsız perakendeci yoktu henüz: kumaşı üreticiden toptan alanlar, bu kumaştan müşterilere endaze endaze de satıyordu. Büyük

²³ *Complete English Tradesman*, 5. Basım, 1745, Böl. LI. Bu beşinci basım dışında, 1724’te yayımlanmış olan ikinci basım var elimde yalnızca; ilgili kısım, bu ikinci basımda *henüz yok*. İlgili kısmın üçüncü ve dördüncü basımlara eklenip eklenmediğini burada, Almanya’da saptayamadım.

tüccarların bile öteden beri yaptığı bir şeydi bu. Böylece, örneğin tüccarların, güçlerinin ve zenginliklerinin zirvesine ulaşmalarına ramak kalmışken, ipek ve kadife kestiklerini görüyoruz; elbette, endazesı 36 fl.'den "sırma kumaş" ya da endazesı 8-10 fl.'den Floransa ve Milan damaskosu veya endazesı 4 fl.'den ipekli kadife teslim ettikleri yerler, saray çevreleriydi.²⁴ Ne de olsa bu çevreler, ayrıca bakır ticareti ya da kayzerlere de iş yapan saray tüccarlarıydı. Bugün olsa, Bay Arnold ya da Bay Friedlandlı-Fould, kayzere birkaç metre dahi olsa şerit bile satmak istemezdi.

Londralı kumaşçılarımız, büyük yangın zamanında ve yangından 20 yıl sonra da kentte (City) oturuyordu, kuşkusuz Plantagenet'lerden* beridir de burada oturuyorlardı; bizzat kendileri için yapılmış olan daracık, izbe Paternoster Sokağı'nda; ve buralarda, tepeden düşen kör bir ışıkla yarı aydınlanan yüksek, karanlık tonozların altında kumaşlarını satılığa çıkarıyorlardı: "The spacious shops, dark warehouses, skylights, and other conveniences, made on purpose for their trade, are still to be seen" [Kendi ticari amaçları doğrultusunda inşa edilmiş olan geniş mağazaları, izbe depoları, dam pencerelerini ve başkaca unsurları hâlâ görebilirsiniz] denilmektedir *Kusursuz İngiliz Tüccar'*ın beşinci basımında (1745). Depoları müthiş bir büyüklükteydi: "prodigiously great". Tıpkı Plantagenetler zamanında dedelerinin sattığı gibi onlar da depolarında olan her şeyi satıyordu. En iyi müşteriler burada, bu daracık Paternoster Sokağı'nda onları arayıp buluyordu: en başta da saray çevresi. Arabalar iki sıra

²⁴ *Zeitschr. d. hist. Ver. für Schwaben und Neuburg*, 6, 38, 39.

* Plantagenet'ler: II. Henry'nin 1154'te tahta çıkmasından III. Richard'ın 1485'teki ölümüne değin İngiltere'ye hükmetmiş olan kraliyet ailesi. (ç.n.)

halinde duruyordu: bir sıra gidiş, diğer sıra da geliş içindi, kurallar böyleydi, çünkü cadde dönüş yapmaya elvermeyecek kadar dardı: kumaşçıların kendileri, düzeni sağlamak için iki memur tutmuştu. Büyük tüccarların yerleştiği bu tür tonozlardan yaklaşık 50 tane vardı. Geriye kalanlar ise bu mağrur ticaretin uydularıydı: Ivelane'in ortasında şeritçiler (lace-man); Cheapside'daki caddenin sonunda düğmeci dükkânları (button-shops); Blow-bladder street'in yakınlarında ise tireciler (crewel-shops) ve saçak dükkânları (fringe-shops).

Şenlikli dönem başladıktan sonra bütün bunlar temelden değişmiştir: "as the gay humour came up." (Güvenilir adamımız, sözünü ettiği devrin tam olarak ne zaman başladığını bir kenara bırakıyor ve diyor ki: İşte orada oturuyorlardı, o eski büyük kumaşçılar, "about twenty years after the fire" ["yangından yaklaşık yirmi yıl sonra"], "and even in that time... as the gay humour came on..." ["ve o zaman bile... şen devir başladığında"], şu halde, yangın da çıktığına göre, II. Karl'ın tahtta olduğu dönem olmalıdır bu, elbette "şen devir" tanımlaması da pek uyuyor bu döneme). Çünkü o sıralar öncelikle perakendeci kumaşçıların sayısı korkunç bir hızla artmıştır: Paternoster Sokağı, artık iyice dar geldiği için, tüccarlar Londra'nın dış bölgelerini mesken edinmeye başlar: Aldgate, Lombard-Street ve kısa sürede ünlenen Covent-Garden'i. Buradaki caddeler geniş olduğu için, faytonla gelen müşteriler de bu yeni dükkânlardan alışveriş yapmayı tercih etmiştir; saray bile artık City'ye uğramıyordu; Paternoster Sokağı çoraklaşmaya yüz tutmuştu, ve iki yıla kalmadan, o eski kumaşçılar da tonozlarını terkedip müşterilerin akın ettiği yerlere taşınmak zorunda kaldı: tıpkı balıkçıların, diyor yazar, yerlerini değiştiren balıkları takip etmesi gibi.

(Yoksa eski ipek mamulü ticaretinde böylece devrime yol açan bu yeni “outlying mercers”ler, II. Charles’ın karısı ya da Oranyalıyla birlikte Londra’ya gelmiş olan Yahudiler miydi? Başka türlü olmuş olamaz.) Bir on yıl daha geçtikte, Covent-Garden terkedilmişti: kumaşçılar yeni bir mesken arıyordu, tıpkı kovanını terkeden arı sürüsü gibi; ve nihayet Ludgate-hill’e yerleşmişlerdir: “the swarm settled on Ludgate-hill”, artık sürü, hep burada kalacaktır. 1663’te, 50 ila 60 arasında seyreden ipek tüccarlarının sayısı, bu arada 300-400’e çıkmıştır.

Kumaşçıların yüzyıllar boyunca oturdukları yerlerden taşınıp Londra’nın geniş alanlarına yayılmalarına rastlayan aynı dönem içinde, birçok tüccar (ve zanaatkâr) da bütün bir ortaçağ boyunca mesken edinilmiş olan o eski sokakları terketmiştir. Aralarından bazılarının, örneğin keten tüccarlarının sayısı da –aynı biçimde büyük lüks mal ticareti de– şaşırtıcı bir biçimde artmıştır: “monstrously increased”. Bu zaman boyunca narin iç çamaşırları, başka bir yerde de gördüğümüz gibi zengin adam ile karısının bir lüksü olmuştur.

Bu anlatılanların bize öğrettiği şey kısaca: hızla artan talep nedeniyle lüks mal ticaretinin kısa sürede çoğalmış ve eski mekânını terketmiş olmasıdır. Ne var ki, bu sayede modern tüccarlık ruhunun, perakende ticaretin ıssız odalarına sokulabileceği kapıların önü açılmıştır; böylece ortaçağ perakendeciliğinin kapitalist girişime dönüşmesi de yalnızca bir an meselesi olmuştur. Çünkü kesintisiz ve apansız olan çoğalma ve mekân değişimleri yoluyla, perakendecilik iktisadi aklın zeminine oturtulmuş; yanibaşındakiyle rekabete girme ve müşterileri kapmak için en elzem yöntemleri bulup kullanma zorunluluğu doğmuştur. Ve işte bu da, kapitalist ruhun devreye girmesi demektir. Bir sonraki yüzyıl boyunca

bu ruhun büyükkentlerin lüks mağazalarında (ve salt bunlarda) nasıl yuvalandığını ise, o döneme yönelik perakendeciliğin örgütlenmesine ilişkin elimizde bulunan az sayıdaki veriyi doğru yorumlayabilirsek tam olarak izleyebiliriz.

Eski kumaşçıların Paternoster Sokağı'ndan göçmesini izleyen yüzyıl boyunca olup bitenler bilhassa şunlardı:

1. Perakende ticaretle toptan ticaret *birbirinden ayrılıyor*: 300-400 kumaşçıdan yalnızca küçük bir bölümü toptancı olabilmıştır.

2. Dükkân sahipleri, müşteri çekmek ya da seçkin müşterilerini rahat ettirebilmek için *dükkânlarını daha şık* döşemeye başlar. Dükkân donanımlarının Toy-men'lerle incelemeye başladığı özellikle belirtilmektedir; sanırım bunlara ziynet eşyası tüccarları dememiz gerekecek, ancak bunu derken daima en yüksek düzeydeki rafine mallardan, biblolardan vesairenden oluşan lüks ziynet mallarını göz önünde bulundurmalıyız. Zamanın lüksü, belli bir anlamda Toy'larda kümelenmişti. Bu değerli ıvır zıvıra Fransızlar "bijoux" diyor; o zamanlar "bijoux", kabaca takı anlamına gelmezdi yalnızca, daha çok, Colifichets (incik boncuk), oyuncak, değerli maddeden büyük bir emekle yapılmış küçük şeyler demektir. Bu dükkânlar seçkin dünyanın buluşma yeri idi, özellikle de sevgilileri için burada alışveriş yapan erkek tayfasının. Çünkü "para almayan, ancak bunun yerine, kibar bir havası olduğu için altın incik boncuklara memnuniyetle evet diyen dürüst kadınlara armağan edilen 'küçük şeyler' buralarda satılırdı" (que l'on donne aux femmes honnêtes qui n'acceptent de argent, mais bien des colifichets en or, parcequ'ils ont un air de décence!) diyor, kendi zamanında 'moda' olan ve bilhassa yeni yılın ilk günlerinde "küçük senyör"lerin akın

ettiği “Petit Dunkerque”yi betimleyen Mercier.²⁵ Voltaire’in, son Paris gezisinde ziyaretiyle onurlandırdığı “bu dükkândan daha göz kamaştırıcı bir şey yoktur”: rien n’est plus brillant à l’œil que cette boutique: “Bütün bu lüks ürünlerine bakarak gülüyordu o; sanırım bu parıltılı Bijoux’larla kendi tarzı arasında bir benzerlik görüyordu”, diye de ekler Mercier.

3. Malların gereksinim amaçlarına göre tanzim edildiği modern perakendecilik biçimi, ya da kendi deyimimle²⁶ *ihtiyaç maddesi dükkânları*, eski branş ticaretinin devamı biçiminde oluşmaya başlar. Toy-Man, yani Marchand bijoutier, bu yeni ilkeyi belli bir anlamda temsil ediyordur; kadın tuvaletine ek malzemelerin temin edilmesinde bile dükkândaki malları yeniden düzene koymak üzere hamleler yapılmaktadır. Görünüşe bakılırsa kumaşçı da adeta bir giysi dükkânı olma yolundadır: “Kumaşçı, zarif cinsin süslenmesine yarayacak olan sayısız miktarda ipek, kadife, brokar ve pahalı ıvrır zıvrır ticareti yapıyor (an innumerable Train of expensive Trifles for the ornament of the Fair-Sex).²⁷ Ancak gördüğüm kadarıyla gerçek anlamda ilk ihtiyaç malı dükkânı, hemen hemen her şeyin bulunabildiği ev eşyası mağazasıdır: elbette bu mağazalarda, bir evin donatılmasına yarayan şeylerin yalnızca en iyisi vardı. Masa, komodin, her türden ince marangozluk işleri (tous les ouvrages d’ébénisterie), ayna ve kendi imalatları olan yatak, yastık, perde ve duvar halılarının yanı sıra lamba vesairenin de bulunduğu bu tür mobilya

²⁵ (Mercier) *Tableau de Paris*, 1783, Ch., DLV.

²⁶ Bütün bu anlatılanlar çerçevesinde, modern perakendeciliğin gelişim eğilimlerini gözler önüne serdiğim *Modern Kapitalizm* adlı eserim dikkate alınmalıdır.

²⁷ R. Campbell, *The London Tradesman* (1745), 47.

mağazalarına yönelenler, kısmen dekoratörlerdi.²⁸ Kısmen de, bu tür malları tek tek satan, ancak yeri geldiğinde hepsini bir tek dükkânda birleştiren sıradan tüccarlardı (bunlar). Sattıkları şeyler: tablo, gravür, ayaklı şamdanlar, bronz, mermer, ağaç ve başkaca maddelerden yapılma figürler, ayaklı saatler, cep saatleri, dolap, komodin, masa, ahşap ve yaldızlı yuvarlak sehpa. Evin süslenmesine yarayan mermer masaların yanı sıra daha pek çok mal ve tuhaf tuhaf şeyler: “marchandises et curiosités propres pour l’ornement des appartements.”²⁹

Aynı dönem içinde Londra’da bu tür mağazalara sıkça rastlıyoruz. Yalnızca kısmen kendi imalatları olan çok sayıda mobilyayı bir tek dükkânda bulunduranlar, lüks mobilya marangozlarıdır (Cabinet-Makers): Bu dükkânların bazıları o kadar zengin döşenmiştir ki, daha ziyade saray gibi görünüyordurlar (they look more like Palaces) ve sermayeleri de son derece büyüktür (their Stocks are of exceeding great Value).³⁰ Bunların yanı sıra, bir de dekoratörlerin donanım mağazaları vardır, tıpkı Paris’te olduğu gibi: aralarında, ellerinin altında düzinelerce hazır mal bulunduran büyük dükkân sahipleri vardır (Upholsterers).³¹

4. Bütün bir geç dönem kapitalist gelişimi en iyi niteleyen şey, yani satıcı ile alıcı arasındaki ilişkinin *nesnelleşmesi*, bu büyük lüks eşyası dükkânlarında başlar: bildiğim kadarıyla “sabit fiyat”ların geçerli olduğu ilk perakendeci dükkânı, “Petit Dunkerque”dir.³²

²⁸ ‘Tapissier’ maddesi: *Enc. méth. Man.*, 2, 219 seg.

²⁹ Savary, *Dictionnaire du Commerce*, 2, 714.

³⁰ *General Description of all Trades* (1747), 49.

³¹ *Gen. Description*, a.g.e., s. 215.

³² (Mercier) *Tableau de Paris*, 7, 73.

5. Bu büyük lüks eşyası dükkânlarının dayandığı kapitalist temel –bununla en son ve en önemli noktaya değinmiş oluyorum–, bütün o sözü edilen ticari ilkelerin uygulandığı ölçüde, açıkçası genişlemiş ve yine bu ilkeler nedeniyle de genişlemek zorunda kalmıştır.

Özellikle ipek mamulü ticaretinin, belli bir ölçüde epeyce kapsamlı olduğu söylenir. 18. yüzyılın başlarındaki Parisli bir perakendeciyle ilgili olarak (Galpin), bir günde 80 000 livrelük kumaş sattığını öğreniyoruz.^{32a} *Kusursuz İngiliz Tüccar*, 1727 yılında, dükkânında çok sayıda işçi ve usta (“a great many servants and journeymen”) çalıştıran bir kumaşçıdan söz eder. Kumaşçımız, hiçbir şey almaksızın kasıtlı olarak iki saat boyunca dükkânda oyalanan bir bayan müşterisinin önüne 3000 £’luk mal serer. Tanıdığı bir başka kumaşçının yıllık cirosu ise 40 000 £’dur. Bir ipekçi dükkânı açmak için yeterli olan sermaye, güvenilir bir kişiye göre, 18. yüzyılın ortalarına doğru 500-2000 £, bir başkasına göreyse 1000 ila 10 000 £ arasındadır: “Çok iyi değerlendirilemezse 10 000 £ bu işte yalnızca küçük bir meblağdır.”

Bu verileri elde ettiğim kitaplar, 18. yüzyılın ortalarına doğru Londra’daki perakendeci branşların her birindeki sermaye yoğunluğunun derecesini saptama konusunda ilginç ve önemli birer kaynaktır.³³

Bu kitaplarda, Londra’da yürütülen işlerin büyük bir bölümü alfabetik olarak sıralanmış ve her birinin yanında da (bir meslek seçmek isteyen çırak ya da çırağın ailelerini bil-

^{32a} *Correspondance du marquis de Balleroy*, publ. par le Comte E. de Barthélemy; nakleden, Humbert de Gallier, 57.

³³ 1) *A General Description of all Trades etc.*, 1747. 2) R. Campbell, *The London Tradesman, being a compendious view of all the Trades, Professions, Arts etc. etc.*, 1747.

gilendirmek amacıyla) bu işleri kurmak için gerekli olan asgari tutarlar verilmiştir.

Şu halde: sözgelimi 500 £'un üzerinde bir yatırım sermayesi gerektiren ticaretin neredeyse yalnızca lüks eşya ticareti olduğu biçimindeki görüşü burada doğrulanmış bulabiliriz. Söz konusu liste aşağıdaki gibidir:

Kitapçı	500-5000 £
Çini dükkânı	500-2000
Eczane	500-2000
Bakkal	500-2000
Lace-man (şerit, sırma vs.)	500-2000
Hosiers shops (örme işleri, öncelikle ipek triko)	500-5000
Nursery-man (çiçekçi)	500-1000
Thread-man (iplikçi)	500-1000
Toy-man (ziynet eşyası satanlar)	2000

500 £'un üzerinde bir yatırım sermayesine sahip olup da lüks eşya tüccarı olarak, en azından doğrudan (her ne kadar bunlar da kentteki zengin insanların üzerinden geçinse de) nitelendirilemeyecek olan tüccarlar, kömür, demir ve odun tüccarlarıdır.

Lüks mamul ticaretinin olağanüstü önemi, ortaklık işlerine yalnızca ipek ve keten tüccarları ile kuyumcu-bankacılar da rastlanıldığı olgusundan da çıkartılabilir aynı zamanda.³⁴

Kısacası kapitalizm, perakende ticarete dahi (ençok da buna) lüksün yayılmasıyla nüfuz ediyor. Nedenlerini kes-

³⁴ *Compl. Engl. Tradesman*, 1 (1745), 215.

tirmek güç değil; bir sonraki kısımda bunları üstü kapalı olarak bulabilirsiniz. Ama yine de bu nedenleri burada bir kez daha sıralamam gerekir:

1) malların özelliği, kapitalist örgütlenmeye zorluyor; bunlar, en yüksek değerdeki mallardır ve büyük çaplı ticaret de ilk olarak bu mallar üzerinden yapılmıştır.

2) müşteri kesiminin özelliği bu kapitalist gelişimi teşvik ediyor; kibarlık ve zarafete duyulan en büyük taleplere bu kesim neden oluyor ve (muhtemelen o mutlu yıllarda büyük önem taşımış bir neden, çünkü bütün ticaret danışmanları bunu geçerli kılıyor) bu seçkin müşteri kesimi asla peşin ödeme yapmıyor ya da hiç ödeme yapmıyordu; demek ki lüks eşya ticareti yapan tüccar –kalan şartlar sabit tutulduğunda– daima daha büyük bir sermaye bulundurmalıdır yedeğinde, çünkü dönüş hızı (veresiye sistemi nedeniyle) oldukça düşüktür.

Lüks ve Tarım

Avrupa’da

Daha önce köylülerin işlettiği toprak, artan yün talebi nedeniyle otağa dönüştürüldüğü için kapitalizm tarımda doğrudan teşvik edilmiştir. Ortaçağ boyunca ve daha sonra özellikle Güney İtalya, İspanya ve İngiltere’de durum buydu. Denilen o ki, İngiltere’de, elbette Tudorlar zamanında egemen koyun-ekonomisi, eski köylü-ekonomisinin yok olması pahasına da olsa öylesine büyük ve hızlı bir biçimde genişlemiş ki, nihayet Thomas Morus’a (Thomas More), “koyun insanı yiyip bitiriyor” dedirtmiştir. Ancak o zamanlar “muhafaza” edilmiş, daha doğrusu, meraya dönüştürülmüş olan

arazilerin genişliğinin abartıldığına inansam bile, tarımda büyük bir kapitalist işletme yönünde atılmış adımlar yine de vardı; 18. yüzyılın ortalarına kadar da yinelenenecekti bunlar. Ve atılan bu adımlar da modern kapitalizmin oluşmasında: kapitalist endüstrinin oluşumunu bizzat teşvik ettiği ve taşradaki bağımsız küçük tarım işletmecilerinin besin alanını daraltarak kapitalist örgütlenme biçimlerini geliştirdiği ölçüde ikili bir öneme sahiptir.

Ve yine bütün bu atılımlar başlıbaşına lüksün eseridir; çünkü yeni açılan koyun ekonomisinden elde edilen yünler, Flanden, Brabant ve Floransa'daki çok gelişmiş lüks dokumacılığın en zengin insanların tüketimi için ürettiği en saf dokumaların hammaddesini sağlıyordu; ileride bunları daha yakından göreceğiz.

Bunun dışında lüksün tarım üzerindeki etkisi, üretimi daha nitelikli ve daha rafine hale getirebilecek türdendir; bu ise yeniden mahsullerin, dolayısıyla toprak değerinin artmasını sağlıyor ve toprak sahiplerini de, kapitalist mal ekonomisine değilse bile, daha sonra feodal tarımın eski biçimlerini teşvik edecek ve dolaylı yoldan da tekrar genel kapitalist gelişimin önünü açacak olan (*Modern Kapitalizm*'de betimlemeye çalıştığım gibi) kapitalist bir ruhla tarıma nüfuz etmeye zorlamış oluyor.

Avrupa tarımcılığında teknik ve ekonomik yönden izlerine rastladığımız köklü değişimlerin çoğu bu anlamda 19. yüzyılın ortalarına kadar zengin nüfusun artan lüks talebi dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Kitle talebinin (yani tahıla duyulan talebin) etkisi, söz konusu lüks talebinin tarım üzerindeki etkisinin yanında kuşkusuz arka planda kalmıştır. Bu çalışmaların 2. cildinde gösterileceği gibi bu kitlesel talep, yalnızca bir yerde devrimci bir nitelik arz ediyor: 16. yüzyıl-

dan bu yana orduların birdenbire büyük taleplerle sahneye çıktığı noktada. Yoksa gittikçe büyüyen kent nüfusu için tahıl üretimi ortaçağ feodal tarımcılık çerçevesinde sayıklayıp duracaktı. Eğer birisi kalkıp da bana ısrarla: tarımcılığı çok daha güçlü bir biçimde harekete geçiren saikin Londra, Paris, Amsterdam, Milano, Venedik gibi büyük dünya kentlerindeki tahıl tüketimi olduğunu ileri sürerse, ben de ona bu kentlerin, kendi bütünlükleri içinde lüksün bir eseri olduğunu söylemek zorunda kalırım. Ancak 18. yüzyılın ortalarına kadar tarımcılığın geçirdiği değişimleri temelde lüksün yararına addetmek için bu tür faraziyelere gerek duyacağımızı sanmıyorum.

Tarımın, İtalya'nın hemen hemen her yerinde modern bir kılığa bürünmesine yol açan şey, *İtalyan* şehir devletlerinin ortaçağın son dönemlerinde yaptığı hızlı atılım olmuştur: "L'abbondanza dei capitali aveva posto il paese in grado di dare ampio svolgimento alle opere d'irrigazione, di prosciugamento, di dissodamento ed ad altre migliorie. La ricchezza diffusasi in tutti i ceti della popolazione aveva... promosso l'aumento e il *raffinamento della produzione agraria*. La prosperità delle industrie tessili aveva offerto il modo di allargare considerevolmente la coltivazione di varie piante industriali ecc..." ["Sermayenin bol miktarda mevcut olması ülkenin, büyük çapta hem sulama, drenaj ve tarla açma çalışmalarına hem de daha başka ıslahatlara girişmesine yol açmıştı. Nüfusun bütün kesimlerine yayılmış olan refah... sonuçta tarım ürünlerinin çoğalmasını ve bir kısmının da tasfiye edilmesini sağlamıştı. Tekstil sanayilerinin zenginliği, ticari açıdan yararlı bitkilerin daha fazla yetiştirilmesine olanak tanımıştı vs..."] İtalyan tarımcılık tarihini en iyi bilenlerden birisi, ça-

lışmalarını işte böyle özetliyor.³⁵ O zamanların İtalyan tarla-
larında ve üzüm bağlarında kapitalist bir ruhun kol gezdi-
ğini, neredeyse çoğu zaman tarımdan söz eden kent hukuku
derslerinin herhangi birinden öğrenebilirsiniz; bu hukuk ders-
lerinin amaçladıkları şey, mülk sahiplerini kesenekçilerin ya
da çiftlik kiracılarının üçkâğıt ve tembellikleri karşısında ko-
rumak, koruculuk (saltari) enstitüleri oluşturmak, tarla hır-
sızlıklarını cezalandırmak biçiminde sıralanabilir.

İtalya'dakine benzer gelişmeler ortaçağ boyunca *Belçika*
tarımcılığında da yaşanır; elbette zaman zaman Alman, Fran-
sız ve İngiliz tarımcılığında da; ancak bu üç ülkede yaşanan
kentsel kapitalist gelişmeler, henüz ortaçağda tarımsal ko-
şulları değiştirecek kadar da etkili değildir.

Buna karşılık *İspanya*'daki kapitalist tarımcılığın yegâne
altın çağının 16. yüzyıla denk düştüğü söylenebilir: bu çağ,
özellikle birdenbire zenginleşen Conquistador'ların* yol aç-
tığı hızlı ve yoğun talep dolayısıyla ortaya çıkmakla beraber,
İspanyol kentlerindeki tüccar ve para babaları da bunda et-
kin bir rol oynamıştır. Ülkenin güneyinde üzüm üretimi bü-
yük boyutlara ulaşmıştı. Yalnızca Cediz ve Sevilla, Ame-
rika'ya 140 000 Zentner'lik şarap ihraç ediyordu. "O za-
manlar Sevillalı büyük tüccar beyefendileri, revaçtaki ürün-
lerin tarımına bizzat el atarak işlerini daha da parlak bir ko-
numa yükseltmeyi düşünüyordu. Ellerinde muazzam mik-
tarlarda sermaye bulunduğu için de, yalnızca istemeleri ye-
terliydi; böylece Guadalquivir vadisi yukarı Sierra Morena
bölgesine kadar, adeta sihirli bir deęnek dokunmuřçasına,
mahsulleriyle gemileri doldurabilecek büyüklükte tahıl tar-

³⁵ C. Bertagnolli, *Delle vicende dell'agricolt. in Italia* (1881), 226.

* 16. yüzyılda Meksika ve Peru'yu fetheden İspanyol istilacılar. (ç.n.)

laları, bereketli meyve ve zeytin bahçeleri ve şarap bağlarıyla dolup taşmıştır.”³⁶

16. yüzyılda Korteş’ler, daha çok kazanç getiren üzüm üretiminin, ekmeklik toprakları silip süpürecek olmasından yakınuyordu. Bu nedenle ekin alanlarının üzümle sınırlandırılması önlenmeye çalışılıyordu.³⁷

Ancak 17. ve bilhassa 18. yüzyıl boyunca İngiltere’de, “tarımın öne çıkması” ile artan lüks talebi arasındaki ilişkiler açık seçik izlenebiliyor. Burada tarımda devrime yol açan etken, Londra’nın hiç kuşkusuz lüks tüketim merkezi olarak gittikçe artan önemi idi. Eğer burada tutup da İngiltere’deki modern rasyonel tarımcılığın başlangıcını araştırıyorsak, Londra’nın sahip olduğu özel konumdan kaynaklanıyordur bu; tıpkı Columella ve çağdaşlarının, varoluşlarını Eski Roma’ya borçlu olmaları gibi.

Bir tarım ülkesi olan İngiltere’ye dair 18. yüzyılın son çeyreğinde bilgi veren yazarlar bile: Arthur Young,³⁸ kitabı 1788’de sekizinci basımını yapan Defoe’nun redaktörleri³⁹ ve ayrıca Eden,⁴⁰ sanki İngiltere tarımı, yükselişini bilhassa Londra’ya borçluymuş gibi bir izlenim bırakır üzerimizde; ve Ticaret Odası’nın teşviki üzerine 18. yüzyılın sonuna doğru kaleme alınan kontluk bildirilerinde, başkent, kırsal ke-

³⁶ K. Häbler, *Die wirtschaftliche Blüte Spaniens im 16. Jahrhundert*, 1888, s. 35.

³⁷ M. J. Bonn’un verileri: *Spaniens Niedergang* (1896), 113.

³⁸ A. Young’ın yazıları arasında amacımız doğrultusunda bizi özellikle ilgilendiren, 1796 tarihli ikinci basımından iktibas ettiğim “Güney Turu”dur (*Southern Tour*): *A six weeks tour through the southern countries of England and Wales*.

³⁹ Daniel Defoe, *A Tour etc.*

⁴⁰ Sir F. M. Eden, *State of the Poor or an History of the labouring Classes in England from the Conquest to the Present Period etc.*, 3 cilt, 1797.

simleri aydınlatan merkezî güneş olarak belirir. Londra için üretim yapılan her yerde, tarımcılıkta ilerleme kaydedilmektedir: “kent”in etrafında düzenli yoğunluk çevreleri oluşmaktadır. Essex (“the whole face of the country like a garden” [“memleketin bütün bir çehresi tek bir bahçe gibi”]),⁴¹ Sussex,⁴² Kent,⁴³ Surrey,⁴⁴ Hertfort,⁴⁵ Norfolk⁴⁶ ve Suffolk⁴⁷ kontlukları “improvements of husbandry”nin [“tarımsal ıslahın”] özellikle ünlendiği, önde gelen yerlerdir. Bir gezgin, Londra’dan epey bir mesafe sonra yoğun bir tarım işletmeciliğiyle karşılaştığında “so far from London” [“Londra’dan bu kadar uzakta”] aynı şeyle karşılaşmış olmaktan dolayı şaşkındır;⁴⁸ öte yandan, kente yakın konumdaki bir bölgenin, bu konumunun sağladığı faydalardan hiçbir biçimde yararlanmadığını ve ekstansif tarımcılığın eski yöntemlerine takılıp kaldığını görmektedir.⁴⁹

Birçok tarım ürününün fiyatı, komşu bölgelerden başlayıp Londra’ya dek düzenli olarak artar;⁵⁰ taşralı sakinler, şoselerin, yani hemen hemen tamamı Londra merkezli olmak üzere bütün ülkeye yayılan şoselerin,⁵¹ geçim kaynaklarını

⁴¹ Defoe, 1, 101.

⁴² A. Young, *Southern Tour*, 78.

⁴³ Defoe, 1, 139, 160.

⁴⁴ Defoe, 1, 199, 206.

⁴⁵ Defoe, 2, 137.

⁴⁶ Defoe, 1, 65; Young, 21.

⁴⁷ A. Young, 49.

⁴⁸ Defoe, 3, 10: Lincolnshire çerçevesinde.

⁴⁹ A. Young, 200: Salisbury bölgesi çerçevesinde.

⁵⁰ Young, 308.

⁵¹ Hasbach, *Die englischen Landarbeiter in den letzten hundert Jahren und die Einhegungen*, 1894, s. 11 (Toplum Siyaseti Birliği yazıları, 59. Cilt).

zora soktuğunu⁵² ya da Londralıların en iyi gıda maddelerini ellerinden aldığını ve kendilerine avuçlarını yalattığını söylemekle doğru bir gözlemde bulunmuş oluyor.⁵³

Ancak Londra'nın tarım ürünü fiyatları üzerindeki, dolaşısıyla da tarım işletmeciliği üzerindeki muazzam etkisinin nereden kaynaklandığını soruşturduğumuzda, devrime yol açıcı etkide bulunan unsurun da, aslında nüfustaki artışın olamayacağı sonucuna varırız. Çünkü bu artış, 18. yüzyıl boyunca hiç de o denli büyük değildi. Eğer Petty ve King'in yaptığı hesaplara bakacak olursak, Londra'nın nüfusu, henüz 17. yüzyılın seksenli yıllarında yaklaşık 700 000 olmalıdır,⁵⁴ yüz yıl sonra ise bu kadar bile değildir;⁵⁵ ve birkaç on yıl boyunca görülmedik bir insan akınına uğrayan 19. yüzyılın başlangıcı 1801'de ise, 864 845'tir.

Tarım ürünlerine duyulan böylesi bir talebin artmasını teşvik eden şey, daha ziyade varlıklı nüfusun *tüketiminin* kursosuz bir ölçüde *incelmesi* olmuş olmalıdır. Aynı sonuca, 18. yüzyılın çeşitli tarım ürünleri fiyatlarındaki dalgalanmalara göz attığımızda da ulaşabiliriz; çünkü İngiltere'de, diğer ürünlerin fiyatı, özellikle et ürünü fiyatları, yüksek bir oranda büyümekte iken tahıl fiyatları, en azından yüzyılın ilk yarısında hiç de artış gösterecek bir eğilimde değildi.⁵⁶ Tüketicinin gerçek boyutuna dair bilgi babından sahip olduklarımız, bu tezimizi bütünüyle doğrulamaktadır. Her şeyden önce Londra'daki *et tüketimi*, 18. yüzyıl boyunca mutlaka kayda-

⁵² Young, 317.

⁵³ Defoe, 1, 182.

⁵⁴ Petty'ye göre 670 000; 1699 basımının 1. denemesiyle karşılaştırınız.

⁵⁵ Defoe, 3, 265.

⁵⁶ Hasbach'daki derlemeler, 116 vd.

değer çapta olmuş olmalıdır; bununla beraber, özellikle bu zaman dilimi içinde somut bir artış yaşamış olmalıdır: Sözelimi Eden'in sunduğu türden rakamsal verilere⁵⁷ öyle pek fazla bir anlam yüklemesek bile –bu veriye göre et tüketimi (domuz ve dana eti olmaksızın) yüzyılın sonlarına doğru kişi başına 90 fund'a ulaşmış olurdu, diğer bir deyişle günümüz büyükşehirlerinin tamamının ulaşamayacağı bir rakama; ve 60 yılda da, nüfusa 100 000 eklediğimizde kişi başına %50 oranında artmış olacaktı–, yine de olağandışı bir et tüketiminin varlığı muhakkaktır. Bunun böyle olduğunu ise, sözelimi, haftada iki kez kurulan ve yeryüzünün en büyüğü olan Smithfield'in ünlü sığır pazarına ilişkin tasvirlerden,⁵⁸ ya da, Smithfield pazarından pek de geri kalmayan ve bir İspanyol elçisinin de belirttiği gibi⁵⁹ bütün bir İspanya'ya bir yıl yetecek etin bir ayda satıldığı Leaden-Hall et pazarına dair tasvirlerden çıkartabiliriz.

18. yüzyılın ortalarına doğru Londra'da “for all sorts of *fine meats*” [“her türden iyi et için”] en az 17 tane “büyük et pazarı”nın kurulduğu kaydediliyor; aynı zamanda bu pazarlarda, pazar yerlerine uzak bölgelerde oturan aileler için –“beside many Street butchers” [“çok sayıdaki sokak kasabının yanında”]– kümes ve av hayvanları da satılmaktaydı.⁶⁰

Fakat bütün bunları, 18. yüzyıldaki yaygın, kısmen de çok gelişmiş İngiliz hayvan yetiştiriciliği üzerine elimizde bulunan bilgilerden de çıkartabilecek durumdayız. Bunların hepsi de gerek Kent'te gerek Norfolk'da, gerek Essex'de ge-

⁵⁷ Eden, 1. C., 1, 334.

⁵⁸ Defoe, 2, 111.

⁵⁹ Defoe, 2, 112.

⁶⁰ Miede ve Bolton, *The present state of Great Britain and Ireland*, 10. ed. 1745, s. 102.

rekse Somersetshire’da, gelişmiş tarımcılığın düzenini belirleyen etmenlerin, her şeyden önce yem otlakları tesisleriyle entansif hayvan yetiştiriciliği olduğu konusunda görüş birliği içindedir. Hayvan ticaretinin ileri derecede uzmanlaşması çok yönlü olarak başlamıştı bile: elbette koyun ve sığır yetiştiriciliği alanında; aynı zamanda, Devonshire gibi dağlık bölgelerin esas hayvan yetiştiriciliğini ve Somersetshire gibi verimli ovaların ise semirtme işini devralması biçiminde daha ileri dereceden bir uzmanlaşma da olmuştur.⁶¹

Hayvan ticaretinin hızla yetkinleştiğini, her bir hayvanın ortalama ağırlığındaki başdöndürücü artışa bakarak da görebiliriz. Bu artış, Smithfield-Pazarı’nda şöyledir:

	Öküz	Dana	Koyun	Kuzu
1710	370 lb.	50 lb.	28 lb.	18 lb.
1795	800 lb.	148 lb.	80 lb.	50 lb.

Gerek tarımsal üretimdeki yüksek teknoloji konusunda gerekse tüketimin saflaşması konusunda bir yargıda bulunmamızı sağlayan o aynı uzmanlaşma eğilimini tarımın diğer ürünlerinde de görürüz. Defoe’cu tarım tasvirleri okunduğunda, adeta Romalı tarım yazarlarının betimleri canlanmış gibi olur karşımızda. Orada, içki hububatı (arpa, özellikle malt) deposu olma özelliğindeki yerleri⁶² görürüz; bu sırada başkaları da bunun için gerekli olan şerbetçi otunu üretiyor-

⁶¹ Defoe, 1, 324.

⁶² Taşra ürünü arpaların Londra pazarına malt sağlamak için –Queenhith’de malt için özel bir pazar kurulurdu– Abingdon ve Faringdon kentlerinde işlendiği Surrey, Berks, Oxford ve tam olarak da Nord-Wiltshire gibi yerler; Defoe, 2, 113.

dur.⁶³ Şurada yulaf,⁶⁴ burada patates⁶⁵ öncelikle üretilen ürünlerdendi. En iyi kümes hayvanları Dorking (Surrey) civarından geliyor,⁶⁶ en iyi peynir Oxfordshire ve Gloucestershire'dan,⁶⁷ en iyi domuz yağı Wiltshire ve Hampshire'dan,⁶⁸ bu arada Thames nehri boyunca uzanan bölgeler de düzenli olarak odun sağlıyor⁶⁹ ve kente komşu civarlarda da bahçe benzeri ekim alanlarında sebze yetiştiriliyordu.

Tavuk çiftlikleri, en iyi kuşkonmazların yetiştirildiği Gravesend'e kadar uzanıyordu.⁷⁰

Sömürgelerde

Avrupa'nın lüks talebinin artması, sömürgelerdeki tarım üzerinde çok daha farklı bir etkiye bulunmuştur: buralarda, büyük tarzdaki kapitalist girişimlere, belki de türünün ilk örnekleri olan böylesi girişimlere, doğrudan doğruya hayatîyet kazandırmıştır.

Sömürge ticaretinin nesnelerinin yapısına kuşbakışı şöyle bir göz attığımızda, hemen hemen bütün Avrupa sömürge-

⁶³ Henningham'a göre Suffolk'ta, A. Young, *Southern Tour*, 69; ancak tam olarak, bir zamanlar yeşermiş olan tahıl ekimciliğinin şerbetçi otu işinden elini eteğini bütünüyle çekmesi gerekmiş olan Farnham (Surrey)'da; Defoe, 1, 196; Young, 217.

⁶⁴ Londra'ya sevkiyat yapan en büyük yulaf pazarı, Surrey'in Croydon ilçesindeydi; Defoe, 1, 217.

⁶⁵ Essex civarları; Young, 266.

⁶⁶ Defoe, 1, 209.

⁶⁷ Defoe, 2, 32, 181.

⁶⁸ Defoe, 2, 32.

⁶⁹ Tam olarak, gür ormanlara sahip olan Berkshire ve Buckinghamshire civarları; Defoe, 2, 32, 55.

⁷⁰ Defoe, 1, 120.

lerindeki üretimin öncelikle yüksek değerli lüks mal üretimi olduğunu görürüz. Çünkü bu lüks mallar, büyük bir oranda denizaşırı tarım işletmelerinde üretilmişti. Burada akla gelen mallar, öncelikle şunlardır: bütünüyle Amerikan sömürgelerinde üretilmiş olan şeker, kakao, pamuk (18. yüzyılın ortalarına kadar bir lüks nesnesidir) ve kahve ile Doğu Asya sömürgelerinin temel ürünü baharatlar; bu arada alt tabakalara da yayılmış bir tat maddesi olduğu için tütünü ayrı tutuyorum, kaliteli olanları hariç): “Dans les colonies on ne travaille que pour le luxe” [“Sömürgelerde yalnızca lüks için çalışılıyordu”], diye yargıda bulunuyor 18. yüzyıl başlarında bir yazar, salt işi gereği.⁷¹

Hollandalı baharat sömürgelerinde hüküm süren ve yerlilerin çalıştırılması biçimindeki zorba üretimin karmaşık sistemine dayanan iş ilişkilerini bir yana bırakırsak, Avrupalı sömürgelerdeki bütün o adı geçen lüks mallar, tamamen kapitalist bir nitelik taşıyan plantasyon ekonomisi kapsamında üretilmektedir. Salt kapitalist oluşumların ilk olarak, Avrupa kültürü geleneklerinden uzak olan bu köşede ortaya çıktığını söyleyenler belki de haklıdır. Kuşkusuz böyle bir durumda kapitalizm kavramını daha yakından ele almak gerekecektir: özgür olmayan çalışmaya dayanan örgütlenme de kapitalist olarak nitelendirilmelidir, en azından bu çalışma, satın alınmış kölelerce yerine getiriliyorsa. Çünkü Avrupa sömürgelerindeki köle işletmeciliğinin, köle işgücü üzerine kurulu olduğu herkesçe bilinmektedir. Ve gerçekte kapitalist girişimin kapsamına dahil olan bütün donanımlar da kesin olarak mevcuttu: kazanç ilkesinin egemenliği, ekonomik rasyonalizmin egemenliği, büyüklük, yöneticilerle iş-

⁷¹ Mélon, *Essai sur le commerce* (1734), Coll. des Ec., 696.

çiler arasındaki toplumsal ayrım: “El işçisi olmak dışında hiçbir özelliği olmayan bu insanların konumu, bütün bir çıplaklığı ve karalığı içindeki zenci-kölelik biçiminde belirir burada.” (Knapp)

Plantasyon ekonomisi, henüz ortaçağda bile Ege Denizi’ndeki *İtalyan kentlerinin sömürgelerinde* büyük kapitalist bir nitelik taşımaktadır. Bu sömürgelerin verimli adalarından (Girit, Sakız, Kıbrıs) üzüm, pamuk, çivit otu, sakız, zeytin, dut, incir, afyon ruhu, acı elma, keçiboynuzu ve her şeyden önce de şeker elde ediliyordu. Örneğin Limasol bölgesinde, Cornarolar, Ghistele’nin bütün Kıbrıs’ın ikinci ambarı diye tanımladığı geniş bir şeker plantasyonuna sahipti. 1494 yılında yörede gezinen İtalyalı Casola, burada 400 insanın çalıştığını bildirir.

Daha sonra bütün bu ilişkiler, kısa süren Kızılderili kölelik döneminden sonra zenci köleliğinin hâkim olduğu *Amerikan sömürgelerinde* devasa boyutlara tırmanmıştır.

Köle ekonomisinin en iyi kuramcılarının biri, Cairnes, üretimin büyük çaplı işletme biçimine dönüşmesi ile zenci-köleliğinin, neden bütün zamanlar için birbirine bağlı olduğunu net bir biçimde ortaya koymuştur; söz konusu ilişkiyi, ayrıca İngiliz Batı Hint sömürgelerinde, Küba ve Brezilya’da, aynı zamanda Kuzey Amerika’nın güneyli devletlerinde de çok uygun bir durumda bulabiliriz: Bizim zengin tarımcılar, diyor Mr. Clay, kendilerinden daha yoksul olan komşularını satın alıyor, tarlalarını büyütüyor ve köle rezervlerini genişletiyor. Daha küçük kâr oranlarıyla da yetinebilen ve yanmış olan tarlalarını biraz daha rahat bırakabilecek durumda olan az sayıdaki zengin, böylece çok sayıdaki bağımsız mülk sa-

hibini buradan kovuyor.⁷²

Her bir plantasyona ilişkin elimizde bulunan rakamsal veriler, bu genel yargıların doğruluğunu kanıtlar niteliktedir.

İyi bir gözlemci olan Labat'ya göre 1700 yılına doğru Fransız Antilleri'ndeki bir plantasyona 350 ila 400 000 Frank arasında değer biçilmektedir.⁷³ Alexander von Humboldt'un betimlediği bir şeker plantasyonu,⁷⁴ 300 zencinin çalıştırıldığı 650 hektarlık bir araziye yayılıyor; tesis olarak da fiyatı 2 000 000 Fr.'tır. 220 köleli bir başkasına ise 35 000 £ değer biçiliyor.⁷⁵ 1791 yılında Fransız Haitisi'nde, 341'inin ortalama değeri 180 000 Frank, 451'ininki ise 230 000 Frank olarak tahmin edilen 792 plantasyon vardı ve yılda en az 75 000 tonluk, asgari 100 milyon Frank ederinde ihracat yapıyorlardı; bütün ada, "les gros habitants" denilen ve sarsılmaz bir egemenlik kasti oluşturmuş olan üç beş plantasyon sahibinin elindeydi.⁷⁶

Plantasyon ekonomisinin genişlemesi ve kitlesel anlamı üzerine en doğru yaklaşımı, bu işletmelerde kullanılan kölelerin sayısını gün yüzüne çıkartabildiğimizde edinebiliriz. Bunu yapabilmek o kadar da zor değil, çünkü köle nüfusunun aşağı yukarı tam bir istatistiği en azından 19. yüzyıl ve kısmen de 18. yüzyıl için mevcut. Köle işletmeciliği doruk noktasına, köleliğin kaldırılmasından kısa bir süre önce ulaşıyor; yani artık hiçbir plantasyon ekonomisinin lüks mal üretimine katkıda bulunmadığı bir zamanda; tam olarak ise, pamuk kölelerinin, Avrupa'daki kardeşleri için artık kumaş

⁷² J. E. Cairnes, *The Slave Power* (1863), 76.

⁷³ Labat, *Nouv. Voyage aux isles d'Amérique*, 1742.

⁷⁴ A. v. Humboldt, *Nouv. Esp.*, 3, 179.

⁷⁵ Hüne, *Darstellung aller Veränderungen des Sklavenhandels*, 1820.

⁷⁶ Handelmann, *Gesch. der Insel Hayti* (1860), 28.

üretmeye başladıkları zaman. Gerekli çıkarsamalar kolaylıkla yapılabilir.

İngiliz Batı Hint mülkiyetlerinde 1778’de 663 899 zenci köle vardı.⁷⁷

Daha kesin rakamlara sahip olduğumuz bazı sömürgelerde⁷⁸ köleciliğin gelişmesi aşağıdaki gibidir (güvenilir olan ilk rakamlarla doruk noktasını tanımlayan rakamları veriyorum):

Martinique	1700	14 566
	1831	86 299
Guadeloupe	1700	6 725
	1831	99 039
Frs.-Guianası	1695	1 047
	1831	19 102
Bourbon	1776	26 175
	1834	70 425
Jamaika	1658	1 400
	1817	343 145
Barbados	1722	69 870
	1829	81 500
Antigua	1774	37 808 (azami)
Mauritius	1776	25 154
	1826	63 432
Küba	1774	44 333
	1827	286 942
Portoriko	1778	6 530
	1836	41 818

⁷⁷ Anderson, *Orig. of Comm.*, 4, 690.

⁷⁸ Al. Moreau de Jonnés, *Rech. stat. sur l’esclavage colonial*, 1842.

1830'lu yıllarda bütün köle tacirlerinin elinde bulunan kölelerin toplam sayısı 6 822 759'dur.

Paris ve Londralı küçük hanımefendilerin, keyiflerini tatmin etmek için bu devasa siyahlar ordusunu dize getirmiş olması, doğrusu tahrik edici bir düşüncedir.

Lüks ve Endüstri

Lüks Endüstrisinin Önemi

Lüksün etkisinin kendisini olabildiğince hissettirdiği alan, burada, sınai üretimin kubbesi altındadır; lüks gereksiniminin yayılmasıyla kapitalizmin gelişimi arasındaki bağlantı en şaşkın gözler için bile burada aşikârdır; ve burada doku-nabilirsiniz ona ellerinizle.

Ancak şimdi, salt yüzeysel bir deneyimle de olsa, lüks talebini karşılamak üzere sayısız endüstriye yaşam kazandırıldığını, yani birçok endüstriye "lüks endüstrisi" demek gerektiğini doğrudan saptayabilirsek, o zaman konuya daha da yaklaştığımızda, birdenbire karşımıza: *lüks endüstrisi kavramının* oldukça belirsiz bir kavram olup olmadığı ve bu kavram altında anlamamız gereken şey konusunda öncelikle bir karara varıp varmamamız gerektiği sorusu çıkacaktır.

Lüks endüstrilerinin, lüks mallar üreten endüstriler olduğu söylenecektir: paha biçilmez giysiler, şık mobilyalar, süs eşyası vs. İyi de, daha yakından bakıldığında, nedir ki bu lüks mallar? Örneğin biraz önce sözü edilenlerin ortak yanı, hiç şüphe yok ki, doğrudan bir lüks gereksinimine hizmet ediyor olmaları; bireysel kullanım eşyası, birinci dereceden eşya olmalarıdır. Şu halde bu malların üretildiği işletmeleri, uzun uzadıya düşünmeksizin, lüks endüstrileri olarak ad-

landırabiliriz. Peki ya bir brokar veya kadife dokumacılığı da bir lüks endüstrisi değil midir? Ne de olsa bireysel bir kullanım eşyası değil, bir üretim aracını –giysiler için gerekli olan kumaşı–, yani ikinci dereceden mal üretmektedir. Ancak eğer bir ipek dokumacılığı lüks endüstrisi ise (onu böyle nitelememek, dilsel kullanıma zorbalık etmek, birbirine bağlı olanları birbirinden ayırmak demek olurdu), o zaman ipekçilik de, ipek kumaşa, yani üçüncü dereceden bir lüks mala hammaddesini sağladığı için lüks endüstrisi değil midir?

Peki ama: ipeğin dokunulduğu tezgâh, nasıl oluyor da bir lüks malı olabiliyor; o halde ipek tezgâhlarının üretimini de mi lüks endüstrisi olarak adlandırmalıyız?

Ya da, söz konusu nesne bir iş aracı olduğu için durumun değiştiği söylene; süs mobilya imalatı için gerekli olan ke-restelerin –yani lüks mal olan süs mobilyası yolunda ikinci dereceden malların– hazırlandığı bıçkışhaneleri de lüks endüstrisinden mi saymalıdır?

Hiç sanmıyorum. Kanımca, Versailles'ın su fışkiyelerinin demir borularının yapıldığı, yani kendisi olmaksızın bu meşhur lüks yapının meydana getirilemeyeceği nesneleri sağlamış olan dökümhanenin kendisine bile lüks endüstrisi denilemez.

Elbette bu türden endüstrilerle lüksün gelişmesi arasında bir ilişki vardır. Ve bir kültür fenomeninin önemi tüm genişliği içinde ölçülecekse, o zaman bu yan etkileri de dikkate almalıdır. Çünkü uzaktan veya yakından lüksün giderilmesine katkıda bulunan bütün bu işletmeler, eğer yeryüzünde lüks olmasaydı, hayatta olmazlardı. Dahası, erken kapitalist endüstrilerinin büyük bir bölümü bu tarzda lüksün dolambaçlı yollarından geçerek hayatiyet kazanmıştır. Zaman zaman bu dolambaçlı yollar çok uzun olsa bile: cam ve diğer

lüks endüstrileri ormandaki odunu tüketip bitirdiği için taş kömürü de her zaman rağbet gören bir yakıt maddesi olmuştur; insanlar lüksün omuzladığı büyük kentlere akın ettikçe kömüre duyulan talep de o denli artmıştır. Böylece erken kapitalist çağın en büyük endüstrilerinden biri doğmuştur: New Castle kömür endüstrisi.

Ne var ki, sınai üretimin dönüşmesinde lüksün rolünden söz ettiğimde, lüksün dolaylı olarak meydana getirdiği ve belki dolaylı lüks endüstrisi de denilebilecek olan bu endüstriyi kastetmiyorum asla. Burada daha çok, özel bir endüstri kategorisi olarak diğerlerinden ayrı bir kefeye girdiğini net olarak görmesek bile sezdiğimiz “asıl” lüks endüstrisini düşünüyorum. Ancak mesele, –diyelim– dolaysız, *gerçek* lüks endüstrisi kavramını, kabaca birinci dereceden lüks malı üreten endüstri dallarıyla sınırlamak değildir; çünkü o zaman, brokar veya sırma şerit dokumacılığı türünden malum “lüks endüstrileri”ni –ki herkes bunların böyle addedilmesini isteyecektir– hariç tutmamız gerekirdi.

Lüks endüstrisi kavramına esasen damgasını vuran şeyin, üretilen malın türsel niteliğinin olduğunu düşünüyorum: bu malın yüksek değerde bir mal olup olmaması, üretildiği işletmenin bir lüks endüstrisi olup olmamasını karara bağlar. Bu nedenle, üçüncü dereceden bir lüks mal üretmesine rağmen ibrişim fabrikası (ipek iplikhanesi) bir lüks endüstrisidir; buna karşılık ikinci dereceden bir lüks mal sağlayan kereste bıçkılanesi ise lüks endüstrisine dahil edilemez. Değersiz, yani özel olarak değeri düşük mal üreten endüstrilerde, lüks sayesinde kapitalizm meydana geliyorsa, o zaman buna olanak tanımış olan daima bir kitlesel sürüm değildir de nedir ki? Tabii ki: lüks talebi hatırına bir kitlesel sürüm.

Şu halde yalnızca gerçek lüks endüstrilerini izleyeceğiz. Ve salt bunların üzerinde durduğumuzda bile, lüksün etki alanının ve kapitalist ekonomi sisteminin oluşumu için taşıdığı önemin olağanüstü büyüklükte olduğunu görebiliriz.

Ne yazık ki bu öneme dair nicel bir fikir edinme çabalarından sanırım sonsuza kadar feragat etmemiz gerekecek, özellikle de sınai üretimden kapitalist örgütlenmelere geçişte lüksün oynadığı rolü rakamsal olarak saptama işinden. Sahip olduğumuz bütün o çok gelişmiş meslekî ve işletmecî istatistiklere rağmen, bugün bile başaramayız bunu. Üstelik, rakam ve büyüklükleri saptama girişiminde, lüks ya da kalite endüstrisinin kategorileri, ne eskiden ne de günümüzde dikkate alınmadığı için. Sözelimi “bez dokumacılığı”nı ele alalım: gelin görün ki dünyanın hiçbir istatistiği, burada söz konusu olanın, en rafine mi yoksa en kaba bez mi olduğu konusunda hiçbir ayrıma gitmemiştir; genel olarak durum bundan ibarettir. Bu nedenle, kapsamlarına ilişkin olarak yalnızca genel bir çerçevede rakamsal veriler sunulduğu sürece, birçok iş türünde mevcut olan lüks endüstrisinin büyüklüğü de saptanamayacaktır; oysa saf lüks endüstrisi olan diğer iş alanlarında: goblen dokumacılığı, sırma şerit dokumacılığı, kuyumculuk vesairede bunu saptamak mümkün. Bu “saf” iş gruplarının tersine, kaba ve ince malların üretildiği öteki iş alanlarına, “karma” iş grupları diyebiliriz.

Sanayi işçilerinin yüzde kaçının lüks endüstrilerinde çalıştığını söylemek bugün bile, örneğin Almanya için, olanaksızken, her tür genel endüstri-istatistiğinden yoksun olan geçmiş yüzyıllar için böylesi rakamsal bir ilişkiyi tanımlamanın ne derece olanaklı olduğunu kestirmek çok daha zordur.

Yine de sınai kapitalizmin gelişmesinde lüks talebinin önemini ölçmek istiyorsak, bu türden bütün durumlarda

yaptığımız gibi tekyazımsal-tümevarımcı yöntemin dolambaçlı yoluna saparak denemeliyiz bunu; her şeyden önce sınai dünyanın, kapitalist lüks endüstrileri olarak bilinen ve tanınan görüngülerinin temel özelliklerini bulup çıkarmalıyız.

Böylece, takriben aşağıdaki noktaları açıklığa kavuşturabiliriz:

1) birtakım lüks endüstrilerinin, önemini çok sayıdaki kıyasla sezebildiğimiz büyük bir mutlak genişlik kazandığını;

2) büyük lüks endüstrilerinin, vaktinden çok daha önce kapitalizme dahil olduklarını;

3) aynı iş grupları alanında, lüks mal üreten iş dallarının kural gereği diğerlerinden daha önce kapitalizm saflarına geçtiğini;

4) büyük-kapitalist ve büyük-işletmeci örgütlenme biçimlerinin ilk olarak lüks endüstrilerinde ortaya çıktığını.

Saf lüks endüstrisi dallarıyla karma endüstri dallarına dair açıklamalarımızı büyük bir özenle ortaya serdiğimizde, durum daha da netleşecektir.

Saf Lüks Endüstri Dalları

İPEK ENDÜSTRİSİ. İpek endüstrisinin, erken kapitalist dönem boyunca Avrupa uluslarının ticari yaşamında son derece büyük bir önem taşımış olduğunu, kendi "tarihçi"lerimiz bile bilir. Kısacası bu gerçeğe, tarihî açıdan belli bir ölçüde malum gözle bakılabilir; ayrıca bu gerçeği uzun uzadıya kanıtlamaya da gerek yoktur. Burada iki rakama değinmek gerekebilir; Lyon ipek üretiminin tutarı 1770'ten 1784'e kadar olan zaman aralığında (*Encycl. méth.*'teki hesaplara göre) yılda yaklaşık 60 milyon Frank dolaylarında sey-

rediyordu. Fransa'nın toplam ithalatının değeri, 1779-1781 yıllarında 208, 216 ve 269 milyon Frank, ihracatının ki ise 235, 236, 260 mil. Fr., buna göre dış ticaretin toplam miktarı da 443, 452, 529 mil. Frank'tır; demek ki yalnızca Lyon'da üretilen ipek malların değeri, bu miktarların sekizde birini ya da yedide birini oluşturunuyordu. 1911 yılında Almanya sınırlarından çıkan malların değeri 19,161 mil. Mark olduğuna göre, 60 mil. Fr.'lık üretim değerine günümüzde, bu türdeki mallar üzerinden hesapladığımızda, 2400-2700 mil. Mark denk düşse gerek. Kıyas için: içişleri dairesi üretim verilerine göre Reich Almanyası'nda üretilen (1908) ham demirin toplam değeri 657 152 000 Mark, üretilen pamuk ipliğinin değeri 644 464 000 Mark, işletilen taş kömürünün değeri de (1910) 1 535 258 000 Mark'tır. Demek ki, ham demir + pamuk ipliği + taş kömürünün günümüz coğrafyasının ekonomi politikasında taşıdığı önem, aşağı yukarı Lyon'daki ipek endüstrisinin 18. yüzyıl Fransası'nın ekonomi politikası için başlıbaşına taşınmış olduğu öneme denktir; ancak bu arada, 130 yıl önceki dış ticaretin bir ülkenin iktisadi yaşamında bugünküne kıyasla çok daha önemli bir rol oynamış olduğunu da unutmamak gerekir.

Berlin'deki fabrika ve imalathanelerde üretilen malların toplam değeri yaklaşık 6 mil. Taler'de kümeleniyorken (1783: 6 098 226 Taler; Nicolai'ya göre), yalnızca Berlin ipek endüstrisinde 3-4 milyon Taler'lik mal üretilmekteydi.

O dönemin bu standart-endüstrisi, bizi ilgilendiren de işte budur, ilk endüstri dallarından biri olarak kapitalist örgütlenmeyi doğurmak zorunda kalmıştır; öyle ki, sınaî kapitalizm tarihinde çığır açtığı bile söylenebilir. Üstelik ipek endüstrisi, kapitalizmin bütün biçimleri için, öteden beri karakteristik örnekler sunmaktadır: tıpkı ilkin ev-endüstriyel

işletme tarzını geliştirmiş olabileceği gibi, imalat ve fabrika da ilk olarak ipek endüstrisinin çatısı altında yetkinliğe ulaşmış olmalıdır: 14. yüzyılın ipek iplikhaneleri, aynı biçimde büyük çaplı toplumsal işletmelerin taş baskılarıdır.

İtalyalıların, özellikle Venedik ve Cenovalıların, *levant sömürgelerinde* büyük çaplarda işlettikleri ipek endüstrisinin hangi biçimlerde seyrettiğini bilmiyoruz. Muhtemelen işletme sistemlerinin temelinde kölelik veya esaret yatıyordu.

Buna karşılık Avrupa ülkelerinde, kapitalist ipek-endüstrisinin –gerek iplikçilik gerekse dokumacılık, üstelik, söylediğim gibi, pek erkenden– ilkin işletildiği alan, kayıtsız şart-sız *ev-endüstrisi*dir.

Paris’te daha 14. yüzyılın başlarında, 27 Mart 1324’e ait heykellerin de gösterdiği gibi, kadın ipek iplikçileri ve tirecileri, “filarresse”ler, ham ipeği satın alan ve daha sonra bunları, eğirildikten, tirelendikten ve aprelendikten sonra örgücü, dikişçi ve dokumacılara satan ekmek kaplarıyla, yani kumaşçılarla, ücretli (kadın) işçi-patron ilişkisi içindedirler.⁷⁹

İpek endüstrisinin, özellikle de ipek dokumacılığının örgütlenmesi, 14. yüzyılda Venedik’te,⁸⁰ ve 15. yüzyılda ise Cenova’da (1432 tarihli tüzük),⁸¹ aynı biçimde “aracı tüccar” sistemi olarak çıkıyor karşımıza; *İtalyan ipek endüstrisinin* diğer merkezleri Lucca, Floransa, Milano da aynı çalışma ilkesini temsil etmektedir. 16. yüzyılda Lyon’da kurulmuş olan ipek imalathanesi, yine ev-endüstrisi şeklinde beliriyor: henüz 1554 yılına ait ilk tüzük, hammaddenin kötüye kullanılmasıyla (zimmete geçirilmesiyle) ilgili uzun uzun kararlar

⁷⁹ E. Pariset, *Hist. de la Fabrique lyonnaise* (1901), 15.

⁸⁰ R. Broglio d’Ajano, *Venedik İpek Endüstrisi* (1893), 2.

⁸¹ H. Sieveking, *Die genuesische Seidenindustrie, Schmollers Jahrbuch* içinde, 21 (1897), 101, 103.

içeriyor,⁸² ve 28 Ocak 1554 tarihine ait emirname “gün boyu bir kez bile tezgâh başında bulunmaksızın işi yürüten tüccarlar”dan söz ediyor: [“...marchands conduisant la manufacture de velours et de draps de soie sans être assis toute la journée sur le métier et mener la navette”].⁸³

Ev-endüstriyel örgütlenmelerin, daha sonra diğer ülkelerde de ipekçilik mesleğinin işletiminde kural koyucu olduğu bilinen bir şeydir.

Fakat ipek endüstrisinde aracı-tüccar sisteminin yanı sıra, kapalı, *şirket yapısında olan büyük çaplı işletme*, açıkçası çok daha evvelden imalathane ya da (öncelikle) fabrika biçiminde gelişmiştir. Kim bilir, belki de kapitalist temele dayalı halka açılmış ilk fabrika olgusu, Avrupa ortaçağı sırasında ipek işletmeciliğine dayanıyordur. Elbette önceki yüzyılların sınai tesislerine ait bilgileri dikkatle yorumlamak gerekir. Çünkü çoğunlukla imalathane veya fabrikadan söz edildiğinde, işletme biçimi değil, yalnızca işletme biçimindeki sanayidir tanımlanan; hattâ, falanca kişi, 500 işçinin çalıştırıldığı bir ipek atölyesi açmıştır dendiğinde bile, söz konusu olan örgütlenme biçiminin, büyük işletmeci mi yoksa ev-endüstriyel örgütlenme biçimi mi olduğu hâlâ bilinmemektedir.

Yine de ipek endüstrisinde çok daha erken zamanlarda bile büyük çaplı işletmelerin oluşmaya başladığını kesin olarak görebildiğimiz durumlar var: ancak ipek dokumacılığı için, 16. yüzyıldan önce böylesi bir durum söz konusu değil. Benim bildiğim ilk atölye işletmesi, 46 dokuma tezgâhını bir evde birleştiren Lyon ipek endüstrisinin kurucularından Raoulet Viard'ın işletmesidir. Buna karşılık büyük çaplı işlet-

⁸² E. Pariset, 1. c., s. 35.

⁸³ Godart: *L'ouvrier en soie* (1899), 89.

me, üstelik tamamen fabrika yapısında, ipek iplikçiliğinde daha önce sahneye çıkar. Alidosi'nin betimlediği ve 4000 ipe çalışabilen, su hareketli ipek iplikhanelerini içeren tesislerin kökeni, bu güvenilir kişiye göre 14. yüzyılın ilk yarısına kadar uzanmaktaymış; çünkü 23 Haziran 1341'de Bologna kenti, Luccalı bir Bolognino di Barghesano'ya "bir tek makinenin 4000 iplikçi kadının yaptığı işi gördüğü" mekanik hareketli böylesi bir ibrişim tesisini kurma izni vermiş. Söz konusu bölümde önemle şunlar dile getiriliyor:⁸⁴

"Sono certe machine grandi, le quali mosse da un piccolo canaletto d'acqua di Reno fanno ciascuna di loro con molta prestezza Filare, Torzere ed addoppiare quattro milla fila di Seta, operando in un istante quel, che farebbono quattromila Filatrici e quell' acqua ha proprietà di fare la Seta buona e vaga e lavorano ogn' anno centotanta milla libre di Seta, cioè centomilla di forestiera, e ottantamilla di nostrana con la seta doppia, e secondo, che n'è abbondanza. E la più antica memoria che di questi hò trovata è stata dell' anno 1341 à 23 guigno, che la città concesse licenza à Bolognino di Barghesano da Lucca, habitante in Bologna, nella Capella di S. Lucia di potere construere un filatoio da seta nella capella di S. Biagio sopra il fossato presso le mura della Città. Et nel 1345 fu fatto un decreto, che Giovanni Oreto della Capella di S. Colombano potesse havere acqua per un filatoio da seta nel borgo Polecino."

["Her biri büyük bir hızla 4000 ipek ipliğini çıkıktan geçirebilen, eğiren ve tireleyebilen, –Reno'dan çevrilen küçük bir su kanalı tarafından hareket ettirilen– işte bu büyük makinelerdir. Eğer bu sonuca aynı süre içinde

⁸⁴ A. Alidosi, *Istruttione delle cose notabili di Bologna* (1621), 37.

ulaşılacak istenseydi 4000 kadın iplikçi koşmak gerekirdi işe. Buraya getirilen suyun görevi, ipeği kolay bükülebilir yapmak ve yumuşatmaktır. Makineler bir yılda 180 000 fund'dan daha fazla ipek işliyor, yani mahsul sonuçlarına göre 100 000 fund yabancı ipek ve yaklaşık 80 000 fund da yerli üretim ipek. Konuya dair bulduğum en eski bilgi 23 Haziran 1341'den kalmaz. Buna göre kent, Bologna'da Capella di S. Lucia'da ikamet eden Luccalı Bolognino di Barghesano'ya, Capella di S. Biagio'da, kent surlarının yakınındaki hendekte, bir ibrişim tesisi kurma izni vermiş ve 1345'te de, Capella di S. Colombano'dan Giovanni Oreto'nun, Polecino yöresindeki bir ipek iplikhanesi için su sevk edebileceğine dair bir genelge çıkartmıştır.”]

Daha sonra Alidosi (s. 38) 1371 yılı için, hepsi de şehir devletine ait, girişimcilere kiralanmış olan 13 “filatogli di seta”dan (“ibrişim tesisi”nden) söz eder.

Bu Bolognalı ipek çıkırığı ve tire makinesi oldukça ünlüydü. Ona dair J. J. Becher şunları anlatıyor:⁸⁵ “İtalya'da Bologna kentinde ipeği açan ve tireleyen bir iplik makinesi icat etmişler / fakat bu alet çok büyük / pahalı ve zahmetli / ve binlerce parçası, dişi ve çarkı var / bunlar sayesinde sık sık dönüştürülebiliyor. Yine de İtalyanlar buna büyük bir değer veriyor ve sır gibi saklıyor, öyle ki çalışırken birisine göstermek yasak. Hemen aynı makinelerin *Münih*'te taklidini düşündüm / ancak söylediğim gibi yüksek maliyeti ve çok sayıdaki parçası nedeniyle / çabalamaya değer bulmadım.”

Bu sözlerden sonra, makine donanımlı bu büyük ipek iplikçiliğinin İtalya dışında genişleme alanı bulup bulamadığı bütünüyle kuşkuludur. Muhtemelen büyük çaplı ipek iplik-

⁸⁵ Joh. Joach, Becher, *Närrische Weisheit* (1686), 19, 234.

çiliği diğer ülkelerde ilkin 17. yüzyılda, yani o aynı J. J. Becher'in buluşundan yararlanmaya başlanıldığında yeni yeni geliyordu. Söylediğine göre, Becher'in kendi makinesi, Harlem kentinin bu amaçla inşa ettiği bir fabrikada kullanım alanı bulmuş: fabrika 300 ayak uzunluğunda, fiyatı da 40 000 Florin imiş. Becher, 1676'da Hollanda'ya gitmiştir; 1680'li yılların başlarında, Utrecht'te açılan ve 500 işçinin ekmek kapısı olan büyük "ipek fabrikaları"nın adını duyuyoruz: büyük bir olasılıkla ipek iplikhaneleriydi bunlar. Ayrıca Becher'in buluşu fabrikadan imalathaneye geri dönüş demektir; çünkü onun "makinesi tümüyle sabittir/ ve bir kısım araçsız çok kolay hareket ettirilebilir / yani insan bir seferde bin ipliği eğirebiliyor; oysa Bolognalı makineyi suyla hareket ettirmek gerekiyor."

Bu kadarı yeterlidir: 14. yüzyıldan bu yana İtalya'da, elbette ayrıca 17. yüzyıldan beri de kuzeyli ülkelerde, büyük çaplı işletme örgütlü ibrişim tesisleri vardır: bunlara İngiltere'de "İpek Değirmeni" denmekteydi (demek ki suyla hareket ettiriliyorlardı!). Defoe⁸⁶ seyahatlerinden birinde, Stockport'takinden esinlenerek yapmış olan böylesi bir ipek değirmenini Sheffield'da gördüğünü belirtir: 5 kat yüksekliğinde ve 90 yard uzunluğundadır; 200 de işçisi bulunmaktadır.

DANTEL ENDÜSTRİSİ. Her bir ülke ve bölgenin nezdinde lüks endüstrisinin büyük bir önemi vardı. 1669'da Fransa'da, 17 300 kadın ve erkek işçi çalışmaktaydı dantel endüstrisinde.⁸⁷ 18. yüzyılda Saksonya Krallığı'nın bütün nüfusu dantel işiyle geçiniyordu. İyi ki Hannoverli çiftlik idarecisi Bay Christ. Ludwig Ziegler 18 Haziran 1775'te Sch-

⁸⁶ (Defoe) *A Tour through the islands of Great Britain*, 3⁸ (1778), 104.

⁸⁷ Moreau de Jonnès, *Etat écon. et soc. de la France*, 337.

neeberg'e gitmek üzere Chemnitz'den Zwönitz'e doğru yola çıkmıştır; Göttingen'de ekonomi profesörü olan dostu Johann Beckmann'a, bu gezi sırasında edindiği izlenimlerini bir mektupla dile getirmiş olması bizim adımıza doğrusu büyük bir talihtir:⁸⁸ bu sayede dantelciliğin en azından maden bölgesinde o zamanlar için ne durumda olduğunu öğrenebiliyoruz; ve her evde "masanın etrafında kadınlardan daha çok oyların bulunduğunu" biliyoruz artık. Henüz beş yaşında küçücük çocukların "tahtadan birkaç tığ iğneyle dantel yapmaya başladıklarını ve üç yaşındaki bir kız çocuğunun oynadığının da, bir siciminde dört tığ bulunan bir tığ torbası olduğunu" öğreniyoruz.

Tahta tıglarla örülen bu danteller, yalnızca zenginlerin temin edebildiği bir lüks eşyası olma özelliklerini 18. yüzyılın başında artık yitirmişse de, Brabant'ta ve Colbert'ten bu yana da Fransa'da örülen narin danteller, toplumun yalnızca üst tabakalarında alıcı bulmaktaydı.

Bütün durumlarda örgütlenme aynıydı: dantel işçileri "(maden bölgesinde) dantel efendileri denilen" tüccarlar tarafından işe koşuluyor ve bu işçiler arasında, zaman zaman da (Fransa'da), yine her biri 4-5 kadın işçiye hükmeden usta yardımcısı kadınlar çalışıyordu.

Ancak bununla beraber dantel endüstrisinde, başka hiçbir işletmede tanık olmadığım, bütünüyle kendine özgü işletme örgütlenmeleri gelişmiştir: kadın işçilerin yaşadığı, yi-yip içtiği ve aynı zamanda eğitim gördüğü resmî yatılı okullar açılmıştır (Fransa'da). Bir dizi devlet bütçesi bilançosu sayesinde böylesi kuruluşlar konusunda bilgi sahibiyiz.⁸⁹

1699'da Clément de Gouffreville adında bir zat, St. Denis'de

⁸⁸ Joh. Beckmann, *Beyträge zur Oekonomie etc.*, 1 (1779), 108 vd.

⁸⁹ Ulusal Arşiv'den: nakleden, G. Martin, *Louis XIV.* (1889), 240/41.

kurulacak olan bir *Manufacture de dentelles* için aşağıdaki maliyet hesabını sunuyor:

yıl boyu ip için	6 000 livre
20 yatak, kadın ustalar için	1 000
200 yatak, çırac ve işçiler için	6 000
400 çift döşek, bu kişiler için	1 600
40 çift döşek, kadın ustalar için	400
masa servisi	500
masa takımı	500
kadın ustaların aylığı, 200 L. üzerinden	4 000
çıracların yedirilip içirilmesi, 100 L. üzerinden	20 000
Toplam 96 300 L.	

AYNA ÜRETİMİ oldukça geniş, büyük bir kapitalist zemin üzerinde gerçekleştirilmektedir; Fransa'da 1704'te, birbirleriyle rekabet halinde olan iki şirket vardır: Tour la Ville'de Dombes'un şirketi ve Paris'te de St. Gobain'in şirketi. Berikini, diğerinden iki yıl önce zengin bir Parisli, Antoine Dagincourt 990 000 Livre'ye satın almıştır.⁹⁰ Faubourg St. Antoine'daki ayna imalathanesinde 500 işçi çalışmaktaydı. Mercier, cilalama salonunda 400 işçinin çalıştığı bu kuruluşun donanımını ayrıntısıyla anlatır.⁹¹

PORSELEN ENDÜSTRİSİ 18. yüzyılın fevkalade önemli bir lüks endüstrisidir. Az çok devletin örgütlediği porselen imalathanelerinin kurulduğu kentler: 1709 Meissen, 1718 Viyana, 1720 Höchst, 1740 Vincennes, 1756'dan beri Sevr, 1743 Capo di Monte-Napoli, 1744 Fürstenberg, 1750 Berlin, 1755 Frankenthal, 1758 Nymphenburg ve Ludwigsburg, 1772 Kopenhag. Bir de bütün bu kentlerin yanı sıra, ortalıkta çok sa-

⁹⁰ Martin, 1. böl., s. 301.

⁹¹ (Mercier) *Tableau de Paris*, 9, 312.

yıda özel girişim de vardı.⁹² Porselen imalathaneleri, o zamanlara göre ender rastlanan bir hızla büyüyerek, devasa işletmelere dönüşüyordu.

Berlin porselen imalathanesi 1798’de artık 400 işçi çalıştırıyordu;⁹³ Meissen imalathanesindeki işçi sayısı zaman içinde şu şekilde artmıştır:⁹⁴ 1719/26, 1730/49, 1740/218, 1745/337, 1750/378.

ÇEŞİTLİ ENDÜSTRİLER. Örnek olarak seçtiğim saf lüks endüstrilerinde yaptığım gibi, diğer endüstriler konusunda da benzer bilgiler vermemin bir anlamı yok. Okumaktan yorulurdunuz, çünkü hep aynı manzara: bildiğim kadarıyla gerçek anlamda hiçbir lüks endüstrisi yoktur ki, en geç 18. yüzyılın ilk yıllarında kapitalist bir biçim, özellikle de büyük çaplı işletme biçimi almış olmasın, tabii eğer (ki çoğunlukla durum budur) ilk andan itibaren kapitalist veya büyük işletmeciler bir zemin üzerine oturtulmamış ise. İşte *cam endüstrisi* (Murano’dan beri), işte *şeker endüstrisi*: Cambden, 18. yüzyılda Londra’daki bir “pastane” için 1000-5000 £ sermaye gerektiğini bildirmektedir; *kuyumculuk* ve diğer kuyum işlerinde de durum bundan ibarettir: 1748’de Louvre’da babasının yerine geçen ünlü kuyumcu François Thomas Germain dükkânını 3 000 000 Frank’a satıyor, daha sonra da 2 400 000 Frank’la iflas ediyor; Londralı kuyumcuların, en az 500-3000 £’luk bir sermayesi olması gerekiyor; 18. yüzyılda Berlin’deki en büyük işletme, simli sırma, eşarp, püskül vs. imal eden

⁹² Martin, 1. c., 150 seg.

⁹³ O. Wiedfeldt, *Entwicklungsgeschichte der Berliner Industrie* (1898), 322.

⁹⁴ Vict. Böhmers, *Urk. Geschichte und Statistik der Meißner Porzellanmanufaktur von 1710 bis 1880, mit besonderer Rücksicht auf die Betriebs-, Lohn- und Kassenverhältnisse*, *Zeitschr. d. Kgl. sächs. Stat. Bureau* içinde, 26 (1880), 44 vd.

ve 1784'te 813, 1799'da 1013, 1801'de de 1151 işçi çalıştıran altın ve gümüş atölyesidir; keza *dokumacılık*: 1774'te bir Fransız, 77 işçi çalıştıran ve çok sayıda "erkek ve kadına yönelik ipek ve değerli eşya" üreten bir imalathane kurar; ve işte *yapay çiçek üretimi*: 1776 yılında Berlin'de, henüz 1784'te 24 000 Taler'lik mal üreten ve 140 "kadın işçi" çalıştıran bu türden ilk fabrika kurulmuştur.

Karma Endüstriler

Ele aldığımız durumların hepsinde de, eski zanaatın yanı sıra gelişmiş olan bütün lüks endüstrilerine kapitalizmin ve büyük çaplı işletmeciliğin hâkim olduğunu görüyoruz. Ancak eski zanaattan ayrışarak eski zanaat çerçevesinde ortaya çıkmış olan söz konusu lüks endüstrileri şöyle bir gözümüzün önünden geçtiğinde bile, lüks endüstrileriyle kapitalizmin birbirlerine ne derece bağlı olduklarını, diğer bir deyişle, kapitalizmin gelişmesinde lüks talebinin artmasının sahip olduğu fevkalade önemi, ilkin bütünüyle ölçüp biçebiliriz. Bununla da kalmayarak, bir zanaatın kapitalizme denk düşen bölümlerinin, daima lüks talebi için üretim yapan etkinlikleri kapsadığını duyumsarız – bu vesileyle iktisat tarihi açısından edindiğimiz en önemli bilgi de budur işte. Başka bir deyişle çoğu zanaat, henüz erken kapitalist çağda bile bir ayrışma sürecine maruz kalmaktadır: sanatsal, nitelikli olan iş, genelde kaba olan zanaat işinden ayrılıyor ve kendine ait işletmelerde müstakil hale geliyor; böylece bu işletmeler de, kapitalist bir kimliğe bürünüyor; bu arada kaba iş de zanaatkârda devam ediyor, ta ki aynı biçimde (ancak ilkin bizim zamanımızda) kapitalist örgütlenmeye geçişi deneyimleyinceye kadar. Çağdaşların gözünde dahi *zanaat ve lüks endüstrisi birbirlerini dışta tutan bir karşıtlık haline geliyor*, Mercier'

deki güzel ve cuk diye oturan bir bölümün net bir biçimde gösterdiği gibi:⁹⁵

“Les artisans proissent les individus les plus heureux. Tirant parti de leur industrie et de leur dextérité, ils se tiennent à leur place, ce qui est aussi sage qu’infiniment rare. Sans ambition comme sans vanité, ils ne travaillent que pour leur entretien et leurs divertissements (!), ils sont hōnnets et civils envers tout le monde, parce qu’ils ont besoin de tous les états. La vie des artisans est rangée; on dirait qu’étant voués à des occupations plus utiles que celle des arts de luxe ils en sont récompensés par le calm de la consciense et la tranquillité de la vie. Un menuisier a un air de probité que n’a point le peintre en émail.”

[“En mutlu insanlar zanaatkârlarmış gibi görünüyor. Hüner ve marifetlerini kazanca çevirebilmek için yerlerinde duruyorlar, ki bu ender olduğu kadar bilgecedir de. Hırsa ve hodpesentliğe kapılmaksızın yalnızca geçimleri ve keyifleri için çalışıyorlar (!); insanlara karşı saygılı ve yardımseverler, çünkü bütün mesleklere gereksinimleri var. Zanaatkârların yaşamı düzenlidir; lüks sanatınkinden çok daha yararlı olan çalışmalarının karşılığını, vicdanlarının huzurlu ve yaşamlarının sakin olmasıyla aldıkları söylenebilir. Basit bir marangoz, bir çini ressamının asla erişemeyeceği bir dürüstlüğe sahiptir.”]

Bu endüstrilere, saf lüks endüstrilerinin tersine “karma” endüstri demeliyiz, çünkü bunlar hem ince hem de kaba gereksinim için işliyor.

Elbette konuyla ilgili sayısız endüstrinin tam bir listesini sunmak burada da söz konusu olamaz. Yalnızca en önemli olanlar üzerinde düşüncelerimin doğruluğunu kanıtlamam

⁹⁵ *Tabl. de Paris*, 11.(1788), 41/42.

yeterli olacaktır.

YÜN ENDÜSTRİSİ. Erken kapitalist çağın en önemli mesleğinin, ipek endüstrisinin yanı sıra yün endüstrisi olduğunu söylemeye gerek yok. Pek doğal olarak yün endüstrisinde hem yoksullar hem de zenginler için kumaş üretiliyordu. Ancak devletin ve kentlerin gurur kaynağı olan ve zenginliklerine temel oluşturan “parlak bir yün endüstrisi”yle karşılaştığımız her yerde, bu sanayi, saf ve paha biçilmez kumaş üreten türdendir daima; “lüks endüstrisi”dir ve vaktinden önce kapitalist, hattâ büyük çaplı işletme biçiminde örgütlenmiştir (ta ki aynı zamanda kitlesel talebin karşılanması, kitle malları üreten önemli bir kapitalist dokumacılığının temelini oluşturuncaya kadar).

Başka bir deyişle: yün endüstrisi, modern kapitalizmin inşasında rol aldığı sürece bir lüks endüstrisidir.

Kapitalist bir örgütlenme içine girmiş olduğu su götürmeyen büyük tarzdaki ilk endüstri, belki de *Floransa* yün dokumacılığıdır. *Floransa*’nın görkem ve gücünün temelinde ipek endüstrisiyle birlikte yün dokumacılığının yattığı herkesçe bilinmektedir. Alfred Doren’in eşsiz araştırmaları sayesinde bu sanayi dallarının, zamanından önce, muhtemelen 13. yüzyıldan bile önce, gerçekte kapitalist bir zemin üzerinde seyrediyor oldukları kesinleşmiştir artık.⁹⁶ *Calimala*’nın 1300 tarihli ilk lonca tüzüğü bile ev-endüstriyel işletmenin artık çoktan kök salmış olduğunu açık seçik göstermektedir.

Elbette o da en sıkı anlamda bir lüks endüstrisiydi. (Bilindiği gibi ıslah edici bir sanayi işletmesi olan) *Calimala* loncası tarihi, karanlıkta duruyor. Yalnız şurası kesin: *Floransa* ticareti, bir dizi ıslah (boyama ve apreleme) sürecinden

⁹⁶ A. Doren, *Die Florentiner Wollentuchindustrie* (1901), 23.

geçirilen kaba durumdaki kuzeyli mamulün, tırmanan lüksün doğu ve batıdaki en arsız taleplerini karşılayacak denli iyileştirilmesi ve inceltilmesi başarıya ulaştığında, ancak tam bir parlaklığa erişebilmiştir. İslam dünyasının talep ve ihtiyaçlarının neler olduğu bilinmekteydi; Algarve Sultanlığı'nın son derece ince bezleri bizzat ithal edilmişti: böylece teknik açıdan daha üstün durumdaki lüks imalatın sırrına iyiden iyiye nüfuz edilebilmiş, kuzeyli ülkelerin ürettiği cinsten kaba bir beze, inceliği ve gözalcı boyaları işleme işi öğrenilebilmişti; böylece Floransa kumaşı da bütün diğer ülkelerin kumaşlarından daha ayrıcalıklı bir özelliğe kavuşmuştur.⁹⁷ "Più panni e più fini sanno fare in Firenze che in alcuno altro luogo" ["En iyi kalitede ve büyük miktarlarda bez üretimi, başka hiçbir yerde olmadığı kadar iyi yapılıyor Floransa'da"], diye yazmıştır 15. yüzyılın ortalarında Goro Dati.

Böylece bütün bir Floransa yün endüstrisi, kalite yönünden öteki ülke ve kentlerin endüstrisinden ayrılmıştır. Dahası, bizzat Floransa'nın merkezinde bile kaba ve ince bezler aynı ölçüde birbirinden ayrılıyordu – ne de olsa endüstrinin ürünleri arasında düşük değerli mallar da üretiliyordu. Kaba ve ince bezler, 14. yüzyılda mekânsal olarak da birbirinden ayrılmıştı: bu ayrılma, Cerba ve St. Martino yöreleri arasındaki karışıklık biçiminde ortaya çıkar. Ancak bu noktada özellikle ilginç bulduğum şey, kaba olan kitlesel malların üretildiği Cerba'yı, daha küçük, salt lonca zanaatkârı olan ustaların mesken edinmesi; buna karşılık, esas lüks endüstrisinin hâkim olduğu St. Martino'da tüccar kapitalist iştirakçilerin egemen durumda olmasıdır. Cerba ve St. Martino arasında öteden beri süregiden kavgadan en azından bu so-

⁹⁷ A. Doren, a.g.y., s. 22.

nucu çıkartıyorum.⁹⁸

İspanyol yün endüstrisiyle ilgili bildiklerimiz çok azdır. Olağan bilgilere göre bu endüstri, 16. yüzyılda “yeşermiş”. Ancak onun 1) lüks endüstrisi olduğunu (“yeşerdiği” ölçüde) ve 2) kapitalist bir örgütlenmeye sahip olduğunu (lüks mallar ürettiği ölçüde) kavrayabildiğimiz zaman yapısına dair de bir fikir edinebiliriz.

Şöyle der Guicciardini:⁹⁹ “Oggi hanno cominciato in qualche luogo a attendervi e di già in qualche parte della Spagna si lavorano panni e drappi da altebassie e d’oro in fuori come in Valenza, in Toledo, in Sibilis.” [“Bu günlerde insanlar, kendilerini her yerde bu işe adamaya başladı. Bu sayede İspanya’nın çeşitli yörelerinde, altın işlemeli ipek bez ve dokuma da üretiliyor; sözgeliimi Valencia’da, Toledo’da ve Sevilla’da olduğu gibi.”] Ve 16. yüzyılda Segovia’da düzenlenen bir şenlik kortejine dair elimizde bulunan bir yazıda, pek bilgilendirici olan şöyle bir bölüm yer alıyor:¹⁰⁰

“İkinci sırada ise, halkın haksız yere tüccar diye niteliği yün sanayicileriyle kumaş fabrikatörleri geliyordu. Gerçekten de bunlar, gerek evlerinde gerekse ev dışında 200-300 kadar çok sayıda insan çalıştıran büyük aile reisleri gibidir. Yabancı ellere, *en ince kumaştan* büyük miktarlarda ürettiriyorlar...”

İnce kumaş dokumacılığı *Fransa*’da, 17. yüzyıl boyunca bilhassa Rouen, Sedan, Elbúuf ve Reims kentleriyle bu kent-

⁹⁸ A. Doren, a.g.y., s. 86.

⁹⁹ Guicciardini, *Opere* 6, 275/76; iktibas eden. K. Häbler, *Die wirtschaftliche Blüte Spaniens* (1888), 47.

¹⁰⁰ Colmenares, *Hist. de la insegue ciudad de Segovia*, 547; iktibas eden J. M. Bonn, *Spaniens Niedergang* (1896), 120.

lerin yöresinde gelişmiştir.¹⁰¹ Ancak burada da kapitalist örgütlenme henüz 17. ve 18. yüzyılda alışılmadık bir oluşum içindedir. Gerçi Manufacture de Sedan'da orta çaplı bir tüccar tipi bulunuyor: imtiyazlı 4 "Entrepreneurs de fabrique"den ["fabrika girişimcisi"nden] 2'si 104, 1'i 65, 1'i de 50 dokuma tezgâhı çalıştırıyor; imtiyazsız olan 21'inden ise 1'i 40, 4'ü 30 vs.¹⁰² Ne var ki ben, Robais Kardeşler'e ait, oldukça önemli bir boyuta ulaşmış olan büyük işletmelerin izine rastlayabileceğimiz kurumları düşünüyorum. Bu işletmelere dair elimizde bulunan tam bir istatistik,¹⁰³ bunların örgütlenişlerini en ince ayrıntısına varıncaya dek kavramamıza olanak tanıyor. Yünün, bitmiş durumdaki bir ürün haline gelmek için 22 ayrı işleminden geçtiğini, bunun için de en az 1692 işçinin *bir* kurumda birleşmiş olduğunu görüyoruz. Bu işçilerin 822'si kadın çıkırcı, 200'ü de 100 tane tezgâhın başında duran dokumacıdır. Lüks endüstrisi. Bununla beraber, sıradan mamuller üreten genişlemiş bir yün dokuma zanaatı da var.

18. yüzyılın en ünlü yün endüstrisi *İngiliz endüstrisiydi*. "Ülkenin esenliği" ondaydı, diye geçiyor jargonda. "Wool is eminently the foundation of the English riches" ["İngiltere zenginliğinin temelinde bilhassa yün yatar"] (Jos. Child). Denilene göre, 1738'de 1,5 milyon insan çalışıyordu yünün işlenmesinde. Elbette bu rakam yanıltır. Ama olsun varsın. İhraç edilen yün mamullerinin değeri daha 1700 yılında 300 000 £'du; 1815'te ise 9 381 426 £'u bulmuştu.¹⁰⁴

Bu yün kumaşlar arasında doğal olarak hem kaba hem de

¹⁰¹ G. Martin, *Louis XIV.*, 17.

¹⁰² *Enc. méth. Manuf.*, 1, 337.

¹⁰³ Özgün belgelerin büyük bir bölümünü Levasseur'de bulabilirsiniz; 2, 421.

¹⁰⁴ Porter, *Progress of the Nations* (3. Ed., 1851), 169.

ince olanları vardı. Kuşkusuz İngiliz yün endüstrisi bütünüyle bir lüks-endüstrisi değildi. Sözgelimi daha sonraki dönemde, özellikle Amerika İngiliz yün mamullerinin önde gelen bir tüketicisi olduğunda (1815 yılına ait 9 milyon £'luk ihracatın 4 milyondan fazlası Birleşik Devletler'e gitmiştir), kaba kumaşlar, diğerlerine oranla burjuva ve halk kitlesince belki de daha fazla tüketilmiştir. Ama işte o *da* bir lüks endüstrisi değil midir? Öyledir; üstelik kusursuz bir ölçüde. Gerek ince İngiliz bezleri gerekse o pahalı İngiliz fantezi kumaşları bütün dünyada özellikle 18. yüzyıl boyunca zengin insanlar tarafından rağbet görüyordu. Yalnızca örnek olsun diye: 18. yüzyılda Kuzey Almanya'nın, Polonya ve Rusya'nın üst tabakaları İngiliz yün kumaşlarıyla giyinmeye bayılıyordu: "In all which countries the nobility, gentry and principal burghers are cloathed with English cloth, druggets, serges, stuffs etc. and consume a very great quantity."¹⁰⁵ ["Soyluların, gentry'nin ve önde gelen burjuvaların İngiliz kumaşı, keçe, serj, basma vesaireyle giyindiği ve bunlardan büyük oranlarda tükettiği bütün ülkeler"]. Rusya'da özellikle Çar'ın kendisi, saray halkının tamamı ve Petersburg'dan Moskova'ya ve buradan da Astrahan'a kadar Çar'ın ileri gelen adamları, "son birkaç yıl içerisinde" (deniliyor *Kusursuz İngiliz Tüccar'da*, 1745) İngiliz yün kumaşlarına dadanmıştır ve bu da "oraya yapılan sevkியatın sınırsız artışını sağlamıştır".

Israrla sorulmayı bekleyen soru şimdi şudur: İngiliz yün endüstrisinde kaba ve ince dokumacılık arasındaki farklar, ekonomi ve işletme biçimlerinin arzettiği çeşitlilik içinde izlenebilir mi? Bildiğim kadarıyla bu soru bugüne kadar henüz sorulmadı; oysa bütün bu çok katmanlı sorun içerisinde

¹⁰⁵ *Compl. Engl. Tradesman*, 2, 290.

en önemli sorulardan biriymiş gibi geliyor bana.

Önümde duran malzemeye dayanarak soruyu olumlu yönde yanıtlamaya cüret edersem, elbette kasıtlı olacaktır bu. Yargımızı oluşturmaya gereken olgular şunlardır: bilindiği gibi erken kapitalist çağın sonunda İngiliz yün endüstrisinde omuz omuza ilerleyen iki örgütlenme sistemi vardı:¹⁰⁶ kapitalist ev-endüstrisi ve zanaat. İlki, yani Batı İngiliz sistemi olarak da nitelendirilene, Batı İngiltere’de, aynı zamanda ise, doğu yöresinin büyük dokumacılık bölgelerinde, sözgelimi Norfolk’da, bir de güneyde egemendi.

Oysa zanaat kuzey bölgesinde, Yorkshire’da, hemen hemen hiç el değmemiş bir durumdaydı henüz. Bu iki bölge, kuzey ve diğer bölgeler, her şeyden önce taranmış iplik ve yün ipliği bölgeleri biçiminde ayrılır birbirinden. Taranmış yünlerden ise çok ince bezler, fanılalar vb. yapılıyordu. Şu halde kapitalist örgütlenme bölgesinden gelen mallar yüksek değerli mamul, yani lüks malları iken, kaba ve daha düşük değerdeki malların üretimi de zanaata mı kalmıştı?

Ayrıca hatırlatılması gereken başka bir nokta da, imalat-hane ölçülerinde örgütlenmiş bu dokumacılığın –Jack van Newbury’ye ait girişimlerin betimlemelerinde şöyle denmektedir:¹⁰⁷

“Geniş ve uzunca bir salonda
İki yüz dokuma tezgâhı var da!”

ve o dönemlere ait bu türden büyük çaplı bir işletme olgusuna tek tük de olsa rastlamak mümkün değildir–, diyeceğim büyük çaplı işletme örgütüne sahip bu yün endüstri-

¹⁰⁶ Sonraki bütün araştırmacıların başvurduğu ana kaynak şudur: *Report from the Committee of the House of Commons on the Woollen Manufacture of England*, 1806.

¹⁰⁷ Kaynak: Ashley, *İngiliz İktisat Tarihi*, 2, 270.

sinin, açıkçası bir lüks endüstrisi olduğu: John Winchcombe'un, özellikle de Newbury'li Jack'in mamulleri Avrupa genelinde yaygın bir üne sahipti; ancak, daha da önemlisi, bu endüstrinin çoktan kapitalist esaslara göre ayrılmış olan Batı İngiltere'de kurulmuş olmasıdır – Newbury'de, Stump adında zengin bir kumaş tüccarının dokuma tezgâhları kurmak için kiraladığı Malmes manastırı, kaydadeğer bir basmahanenin kurulduğu Cirencester, o aynı Stump'ın kiralamak istediği Oxford'daki Osney manastırı: hepsi de Batı İngiliz yün endüstrisi bölgesindedir. Benzer bir biçimde, 16. yüzyılda Norwhich'li zengin tüccarlar tarafından büyük miktarlarda dokuma mamullerinin üretildiğini görüyoruz, ki o zamana kadar bu ürünler İtalya'dan ithal edilmekteydi, yani değeri yüksek lüks mallarıydı.¹⁰⁸

KETEN ENDÜSTRİSİ, bana göre bütünüyle karmaşıktır. Silezya'da, Westfalya'da, İrlanda'da geniş çapta bir lüks endüstrisi olma özelliği taşıdığı ise kesindir. 18. yüzyılda Londralı züppemize endazesı 10 ya da 12 Şilin'den o şık gömlekleri temin eden; o pahalı basma ve ince tülleri, bugün bile müzelerde hayran hayran bakakaldığımız o muhteşem sofrı örtülerini temin eden o değil miydi? Fakat zenci kölelerin giyimi için büyük miktarlarda elbise kumaşını da o sağlıyordu. Ve özellikle de İrlanda'da çok sayıda ucuz keten üretiliyordu: İrlanda Keten İdaresi'nin 1747/48 yılında 1 Yard'lık ketene biçtiği fiyat, en az 6 en çok da 10 peni olmalıdır!

Yine de, mal kalitesiyle ekonomi ve işletme biçimlerinin ne tür bir ilişki içinde olduklarını söyleyebilecek durumda değilim. Zanaat ile ev-endüstrisinin, 18. yüzyılın sonunda büyük ihracata yönelik keten-ürünleri endüstrisinde birlikte

¹⁰⁸ Cunningham, *Growth*, 14, 525.

yol aldığını biliyoruz. Peki ya lüks ve kitle malları arasında nasıl dağılım sergiliyorlar? Herhalde bu sorunun önemi, bir doktora tezini hak ediyordur.

TERZİLİK. 18. yüzyılda tekil işletmeler terzilik zanaatından ayrılıyor ve lüks mal üretilen kapitalist girişimlere dönüşüyor: kibar, başka bir deyişle ödeme yapabilen müşteri kesimi için çalışan terzilere.

Erkek terziliğinde, kapitalist bir temel üzerine oturtulmuş olan, tuhaf bir biçimde öncelikle konfeksiyon (hazırgiyim) terziliği idi; günümüzde böyle bir şey artık hiçbir biçimde olası değil; görünüşe göre hazır lüks giyim üretimi, 18. yüzyılda hiç de ayıp telakki edilmemiş gibidir. Gerek İngiltere'deki gerekse Fransa'daki lüks konfeksiyonuyla ilgili bir bilgi vermek mümkün. Bu tür konfeksiyonların 18. yüzyılda var olduğunu kanıtlayan bölüm, *Genel Tüccarlar Hazinesi*'nde bulunuyor ve şu sözleri içeriyor:¹⁰⁹

"Bu günlerde giysiler, neredeyse Almanya'daki ihtiyacı bile aşacak miktarlarda, umumi bir ticaret trafiğine sahne oluyor; bu trafikte, *pahalı* elbiseler vb. için gerekli parayı Fransa'ya yollayanlar yalnızca kalabalık Alman beyleri değildir; bizzat Fransızlar da, tıka basa dolu sandık ve fiçileri bizim fuarlarımıza getirmektedir."

Öteki belge ise, Dartigalongue diye birinin 4 Nisan 1770 tarihli *Affiches, annonces et avis divers* bülteninin 9. sayfasına verdiği bir ilandır:

"Le sieur Dartigalongue, maître et marchand tailleur à Paris, a établi depuis quelque temps *un magasin d'habits neufs tout faits*, de toutes espèces, de toutes tailles, et des plus à la mode. Si ceux de magasins ne sont pas au goût

¹⁰⁹ *Allgem. Schatzzhkammer der Kauffmannschaft etc.* (1741), 1213/14.

des personnes, qui veulent être promptement habillés, il est en état de les satisfaire presque à l’instant, *par la quantité d’ouvriers qu’il emploie*. Il entreprend toutes les livrées avec le plus d’économie possible. Il fait des envois en province et jusque dans les pays étrangers; mais les personnes qui voudront lui écrire sont prié d’affranchir leurs lettres.”

[“Parisli terzi ustası ve tüccar Bay Dartigalongue bir süredir, her türden, her bedenden ve en son modaya uygun, *yeni bir hazır giyim konfeksiyon mağazası* açmış durumdadır. Şayet mağazadaki giysiler, derhal giyinmek isteyenlerin beğenisine göre olmazsa, *işe koşulu olan çok sayıdaki görevli* isteklerini derhal yerine getirmek üzere emirlerine amadedir. Her türlü Livrée (üniforma, kıyafet) istenilen şekilde, mümkün mertebe uygun bir fiyata tamamlanmaktadır. Taşraya, hattâ yabancı ülkelere bile giysi gönderilmektedir, ancak ona yazmak isteyenlerin, mektuplarında pul göndermeleri rica olunur.”]

Burada “daha iyi” bir müşteri kesimine yönelik giysilerin söz konusu olduğunu, ilanın havasından kestirmek mümkün olsa gerek. Elbette o zamanların Livrée’si de pahalı kostümlerden sayılıyordu.

Ancak şimdi bu ilanı gün yüzüne çıkartmış olan A. Franklin, Bay Dartilongue’un “ilk konfeksiyoncu” olduğunu söylemekle,¹¹⁰ elbette yanılıyordur, tabii eğer adı bilinen ilk konfeksiyoncu olduğunu kastetmiyorsa bununla. Konfeksiyon olgusu çok daha önceki bir zamana dayanır; biraz önce değinilen not bile 1741 tarihli değil miydi?

17. yüzyıl Londrası’nda ise, daha iyi semtlerde hazır elbise satan terzilere rastlıyoruz. Bu gelenek, yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkmış olmalı, yani yine ipek eşya tüccar-

¹¹⁰ A. Franklin, *Les magasins des nouveautés* (1894), 265.

larını “bir kovan arı sürüsü misali” kentte ordan oraya taşınır bulduğumuz o aynı hareketli zamanda. Çünkü 1681 tarihli bir yazı bu yeniliklerden epeyce yakınmaktadır:¹¹¹ “henüz Londra dükkânlarında hazır elbiselerin satışa sunulmadığı o zamanları herkes hatırlıyordu.” Müşteri terzileri, “accustomed tailors”, seçkin semtlerde yüksek kira ödeyen, aristokrat müşterilerine uzun vadeli taksit olanakları tanıyan (demek ki lüks giysi satıyorlardı işte!) ve atölyelerinde düzinelerce işçi çalıştıran elbise tüccarlarına, “taylers being salesmen”, karşı direnmektedir.

Ancak kapitalist terziliğin gelişim gösterebildiği esas alan, (günümüzde de olduğu gibi) ince ısmarlama işiydi.

R. Campbell’in ısmarlama çalışan Londralı bir terzinin işine dair anlattıkları,¹¹² günümüzde bu ve buna benzer her işe tıpatıp uyuyor: çoğunlukla veresiye alışveriş yapan seçkin müşteri kitlesi, kumaş ve malzemeler için yapılan ve işçi ücretlerinin miktarından daha fazla tutan yüksek harcamalar, işin yüksek nitelikli makastarlığa ve uzmanlaşmış dikim işine ayrışması. Makastarın kazancı oldukça yüksektir: kumaşlardan çaldığı parçalardan ve centilmenlerin provalar sırasında verdiği bahşişlerden ayrı olarak, haftada bir Ginea kazanmaktadır; iyi makasçılara rağbet daha da çoktur. Kalan terziler ise “çekirge sürüsü kadar çok” ve genellikle de “fareler kadar yoksul”dur; bunlar yılın iki veya üç ayı işsizdir, kısacası bütünüyle proleter varlıklardır. Terzilik sendikasının, bilinen ilk sendika olduğunu hatırlatırım.¹¹³

18. yüzyılın başında lüks bayan-terziliği ve şap kacılığı son derece büyük bir tarza erişmişti: Marie Antoinette’in sık-

¹¹¹ *The Trade of England revided* (1681), 36; iktibas edenler: S. ve B. Webb, *History of Trade Unionism* (1894), 26.

¹¹² Campbell, 192.

¹¹³ S. ve B. Webb, 1. böl., s. 26.

ça sözünü ettiğim terzi 3 milyon Frank borçla iflas etmişti.¹¹⁴

DERİ İŞÇİLERİ. Ismarlama iş, tıpkı terziilikte olduğu gibi *kunduracılıkta* da öncelikle daha yüksek örgütlenme biçimlerine ulaşıyor. 18. yüzyıl Parisi'nde, yalnızca seçkin müşteriler için çalışan "mağaza ustaları"na rastlıyoruz, tıpkı Kanter'in Breslau betimlemelerinde de gördüğümüz gibi:¹¹⁵ "Bu kunduracı kara bir önlük, bol pudralı bir peruk takar, yeleği de ipektendir; bir kayıt memuru görüntüsü vardır üzerinde"; gelgelelim bizzat şahsen Kontes Hanım'ın ayağına gidip ölçü almaktadır. "Meslektaşlarının işleri rast gitmiyor; onlar buruş buruş peruklar takıyor ve kirli elbiseler giyiyor; ancak (!) onlar halk için çalışıyor, güzel markizlerin ayaklarını giydirmiyorlar."¹¹⁶

Lüks eşya yapan saraç "gerçekten önemli ve yararlı bir işadamı"dır. Büyük miktarda nakit para yedeğine (a large Stock of ready money) sahip olmalıdır, "çünkü malzemeleri pahalı; ve seçkin müşterileri (Gentry) de, diğer alıcıların tersine saraçlarına peşin ödeme yapmıyor."¹¹⁷ Bu koşumcu o dönemler, 18. yüzyılda, tam anlamıyla imalathane yolunda ilerlemektedir: henüz "bağımsız" olan çok sayıda zanaatkâr çalıştırmaktadır.

Sepicilik işinde, 18. yüzyıl başlarında Fransa'da, işleme biçimleri kapitalizme uygun düşen "imalathaneler" mevcuttu, bilhassa şu deri türlerinde: Macar derisi, İngiliz dana derisi, maroken, boğa, dağ keçisi.¹¹⁸

¹¹⁴ Em. Langlade, *La marchande de mode de Marie Antoinette*.

¹¹⁵ H. Kanter, *Die Schuhmacherei in Breslau: Schriften des Ver. f. Soz. - Pol.*, 65, 26.

¹¹⁶ *Tabl. de Paris*, 11 (1788), 19.

¹¹⁷ Campbell, 233 seg.

¹¹⁸ Savary, *Dict. du Comm.*, 2, 631.

Aynı bilgiler 18. yüzyıl Berlini için de sunuluyor:¹¹⁹ “sahtiyan, maroken, Danimarka derisi gibi *daha kaliteli* deri türlerinin üretimi Fransız göçmenler tarafından 18. yüzyılın ortalarına doğru Berlin’e sokulmuştur; kısmen, daha sonra derinin işlenişini (“Danimarka eldivenleri”ni) de kendi etkinlik alanlarına çekmiş olan *büyük işletmeler* biçiminde.”

ŞAPKACILIK. “İdarecisinden köylüsüne kadar her âdem-oğlu şapkaya gereksinim duyar. Bu durum, şapkacıları devletin nezdinde vazgeçilmez birer zanaatkâr haline getiriyor. Ancak birçok şapkacı, bilhassa küçük kenttekiler, genellikle en alt tabakadaki insanlar için yalnızca az sayıda ve düşük kalitede şapka ürettiği, öte yandan yüksek mevkili insanlar, devlet görevlileri, zengin ve hali vakti yerinde olan insanlar ise böylesi şapkaları kendisine hiç yakıştıramayıp kaliteli şapka takmak istediği için, ülkede kaliteli şapkaların da üretilmesi gerektiği bizzat görülmelidir...”¹²⁰

Böylece “kaliteli şapka imalathaneleri” tesis edilmiştir; öncelikle Fransa’da, Paris, Marsilya, Lyon, Rouen, Candebeç’de vs.: henüz 17. yüzyılın sonunda, 19 yardımcısı olan ve bunların 12’sini beraberinde Rotterdam’a götüren Rouenli ünlü bir şapkacıya tanık oluruz.¹²¹ Sonra ise, örneğin bütün kardinal şapkalarının (tanesi 5-6 Ginea’ya!) imal edildiği İngiltere’de. Son olarak da Almanya’da: gerek Berlin’de gerekse Erlangen’de. Şapkacılık işi Berlin’de, 18. yüzyılın sonuna değin en genel biçimiyle, tamamen zanaatsal bir nitelik taşıyor, ki bu niteliğini ender şapka türlerinin yapımı konusunda 19. yüzyılın ortalarına kadar da korumuştur. 1782 yılında ise, 37 işçinin çalıştığı ve 21 800 Reich Taleri karşılı-

¹¹⁹ O. Wiedfeldt, *Berlin Sanayii*, 364.

¹²⁰ Bergius, *Cam. Magaz.* 3, 236.

¹²¹ *Négociations du Comte d’Avaux*, 5, 267; iktibas eden, Chr. Weiss, *Hist. des réfugiés prot. de France*, 2, 131.

ğında “fevkalade evsaf ve incelikte şapka” yapan bir şapka fabrikası kurulur (oysa bu arada 133 kelleden oluşan koca bir şapka loncası aynı yılda yalnızca 45 240 Taler’lik şapka üretmiştir).¹²²

YAPI SANAYİİ. Rönesans papalarının dönemindeki o büyük saray ve kiliselerin yapımı bütünüyle kapitalist bir çerçevede yürütülmektedir. Sözelimi V. Nicolas zamanında inşaatçı olan Varese’li Comaske Beltramo di Martino, koca bir işçi ordusuna hükmetmenin yanı sıra Roma’da da büyük çaplı tuğla ve kireç ocaklarının sahibidir: papalık kasalarından aldığı yıllık ödeneklerin tutarı yaklaşık 30 000 dukaydı. Aynı anda yürüttüğü inşaatların her birinin başında durmaya, işi başından aşkın müteahhitler bile yetişemiyordu artık: o da bunun üzerine yapı müdürleri veya yüklenicilere (sop-rastante) vekâlet veriyordu; Filarete’nin bilimsel inceleme-sindeki hesaplara göre, her 85 duvar işçisine böylesi bir denetçi düşüyor olmalıydı.¹²³

Şu halde 17. yüzyılda, Fransız kraliyet saraylarının yapımında güçlü sermayelere sahip müteahhitlerle karşılaşsaksak hiç de şaşırmamalıyız buna. Önemlerini daha önce vurguladığım ve değerlerini ilkin şimdi açığa vuran inşaat hesapları, yapılarda rol almış olan her bir işadamını izleme ve yaptıkları işler karşılığında elde ettikleri meblağları tam olarak saptama olanağı tanıyor. Doğal olarak, bu hesaplara bakarak iş hacimlerini, geçen yıllar boyunca gösterdikleri gelişimleri vesaire kolaylıkla öğrenebiliriz. 17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl başlarında Paris’te yürütülen yapı işleri verilerine dayanarak elde ettiğimiz tablo aşağı yukarı şöyledir:

¹²² O. Wiedfeldt, *Berlin Sanayii*, 209.

¹²³ E. Müntz, *Les arts et la cour des papes*, 1,104, 84 n. 3. Bkz. J. Burckhardt, *Geschichte der Renaissance*, 3. Basım (1891), 19, 20.

Duvarcılık ve dülgerlik bütünüyle (elbette yalnızca büyük anıtsal yapılar söz konusu olduğu sürece) çoktan büyük bir kapitalist örgütlenme içindedir.

Her iki endüstride de, dönüp dolaşıp, genelde iki şirket tarafından temsil edilen ve özellikle adları “Entrepreneurs du bastiment neuf du Louvre” [“Louvre’un yeniden yapımı müteahhitliği”], “Entrepreneurs des ouvrages de charpenterie du bastiment du Louvre” [“Louvre’un yapımı için marangozluk müteahhitliği”] olan firmalara toslarız. İşte 1664 yılının o büyük yapı işleri: duvar işçiliğinden bir yılda 861 330 L., diğer yılda ise Louvre’un yapımından 610 600 L., Versailles’dan ise 200 965 L. 3 s. elde eden Jacques Mazières & Pierre Bergeron; işte 100-150 000 Fr.’la Poncelet Cliquin & Paul Charpentier; sonraki yıllarda bunların arasına bir yarım düzinesi daha katılmıştır.

Bu iki temel yapı sanayiinin ardından, kapitalist örgütlenme yolunda aynı biçimde güçlü bir gelişim gösteren *çatı kaplamacılığı* geliyor. Sözcü Ch. Yvon diye birini ele alıyorum ve 1664 yılında Louvre’da, St. Germain’de ve Versailles’da 49 900 L.’lik iş yaptığını görüyorum. Kendilerini “Maitres couvreurs, entrepreneurs des ouvrages de couverture et plomberie” [“Çatı kaplama ve tesisat işleri ustası ve müteahhidi”] diye adlandıran Jean Pillart et Claude Fresnau firması da bunlarla aşağı yukarı aynı ayardadır.

İnşaat sektörünü de, çağımızın başlangıcında zanaat ölçülerinde buluyoruz; açıkçası burada çalışanlar, yarım düzine çırak ve kalfasıyla hali vakti yerinde ustalardır: sıklıkla bir yapı üzerinde aynı anda 10 veya 20 usta çalışmaktadır, yıllık toplam gelirleri ise birkaç bin Livre’den tutun da azami (marangozlar için) 20 700 Livre’ye kadar çıkar; tabii eğer 1666 yılında 63 000 L.’lik gelir elde eden dört marangozla, 59 000 L. ve 16 317 L. alan diğer dört marangozun bir

tek firma olmuş olduklarını varsaymazsak; buna karşılık birkaç çilingir ise, bilhassa sonraki yıllarda, küçük kapitalist girişimci olma yolundadır: görünen neredeyse o ki, 17. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın başlarına dek süren zaman akışı içinde (muhtemelen kral ve asilzadelerine ait güçlü yapı faaliyetleri dolayısıyla) sanki bir “yoğunluk” yaşanıyor; 1715 yılında, çilingir François Cadin adında biri, 51 578 L.’ye iş teslim etmiştir; bundan da şöyle veya böyle 12-15 arasında yardımcısı olduğu sonucu çıkar, burada kaydedilen meblağlar yegâne iş teslimleri olsa bile.

Bu durumda Mercier’nin, 18. yüzyılın sonunda Paris’te yürütülen yapı faaliyetlerinin örgütlenmesine ilişkin kurduğu tablo, o büyük lüks yapılar söz konusu olduğu sürece tamamen büyük kapitalist nitelikler arz ediyor.¹²⁴ Gerçi ilgili bölümde Mercier, bu büyük müteahhitlik işlerinde söz konusu olanın lüks yapılar olduğunu özellikle vurgulamıyor; ancak tam da bu aynı güvenilir kaynağın sunduğu önceki bilgilerden dolayı, dönemin Parisi ile ilgili yapı tarihinin, zengin finansörlerin görkemli yapılarının hükmü altında olduğunu da biliyoruz.

ARABA YAPICILIĞI, aynı zamanda DUVAR KÂĞITÇILIĞI ve SARAÇÇILIK, erken kapitalist çağ boyunca, kapitalist çerçevede işletilen yeni bir lüks endüstrisinde, diyeceğim *fayton yapıcılığı*nda birleşen birtakım faaliyetleri kendilerinden uzaklaştırıyor. 18. yüzyılın ortalarına doğru faytonculuk, yetkin imalatçılığa giden yolu yarı yarıya katetmiştir artık. En yüksek dereceye ulaştığında (Londra’da),¹²⁵ deri kaplama ve döşeme işi dahil olmak üzere arabanın kasasını üreten iş birimlerini kendi atölyesinde birleştiriyor ve kendi

¹²⁴ *Tabl. de Paris*, Ch. 636, 8, 166.

¹²⁵ Campbell, 229.

kurumu dışında ayrıca: doğramacıyı, tekerlekçiyi, döküm-cüyü, (kılıf vs. için) dericiyi, demirciyi, koşumcuyu da çalıştırmış oluyor.

Ancak bu yarı kılıkta bile faytonculuk o zamanlar “a great Stock of ready Money”, güçlü bir sermaye gerektiriyordu; bir tek, seçkin müşterilere göz yumulması gereken o uzun ödeme vadelerinden dolayı değil elbette. Çünkü fayton yapımcılarının işi, çoğunlukla ödeme bile yapmayan soylular ve rütbeli insanlarla ilgiliydi yalnızca (with none but Nobility and Quality).

Fayton endüstrisi ayrıca tam da İngiltere’de, soyluların şahsen at arabası kullanmayı onurlu bir iş addettiği bir dönemde büyük bir atılım yapmıştı: “our nobility and gentry even now taking Pride in driving themselves.”¹²⁶ Bu nedenle bir çağ öncesinde yalnızca bir iki düzine fayton yapımcısının bulunduğu yerde (kentte 10-12 tane, Londra’nın diğer semtlerinde de buna yakın sayıda), şimdi bir topluluk kurmuş olan fayton yapımcıları bütün sokakları tika basa doldurmuştur.¹²⁷

(Mobilya-) MARANGOZLUĞU, lüks eşya üretmeye başlar başlamaz, zanaat sınırlarını aşma eğilimi taşımıştır öteden beri. Bu nedenle “şık iş” yapan lüks-marangozluğunu vaktinden evvel –örneğin 16. yüzyılda Augsburg’da– “kaba zanaat” ile karşıt bir konumda buluyoruz. Bu işin ustaları yasa gereği yalnızca bir, 1549’dan beri de iki, kalfa çalıştırabiliyorken, daha büyük bir “şık iş”in yetiştirilmesi gibi durumlarda bu sınırlamadan muafiyet talep ediliyordu.¹²⁸

17. yüzyılda ise lüks doğramacılığı, öncelikle kapitalist

¹²⁶ *Gen. descr. of all Trades*, 65.

¹²⁷ *Compl. Engl. Tr.*, 2, 337.

¹²⁸ Arth. Cohen, *Das Schreinergerwerbe in Augsburg: Schriften des Ver. f. Soz.-Pol.*, 64, 500.

çerçevede gelişmekten ziyade, krallık ve devlet tarafından beslenen büyük çaplı bir işletme biçimini alıyor. Günümüz birleşik atölyelerine varıncaya kadar bütün mobilya üreticiliğinin timsali, herkesin bildiği gibi, Colbert'in yeşerttiği "Manufacture royale des Gobelins" olmuştur.¹²⁹ Kraliyet saraylarının döşenmesine yarayacak bütün her şey orada üretiliyordu, yani yalnızca abanoz, bağa ve renkli ağaçlardan yapılmış möbleler ve bunların oymacılık ve kakma işleri değil, aynı zamanda duvar ve yer halıları, bronz ve kristal avizeler ve ayaklı şamdanlar, pırlantalarla bezeli gümüş ve altın takımları vs.

Bu atölyelerde, önde gelen sanatçıların yönetiminde –Lebrun uzun süre yöneticiydi; Baudonin Yvard, Van der Meulen, Bapt. Monnoyer ressam olarak; Anguier, Coysevox ve Tuby kardeşler heykeltıraş olarak; Audran, Rousselet ve Leclerc bakır hakkakları olarak iş başındaydı– devasa bir işçi ordusuyla (yalnızca halı bölümünde 250 eleman vardı), XIV. Louis'nin eşsiz tarzdaki harika yapıtlarının nasıl ortaya çıkartıldığını anlatmanın yeri burası değil elbette. (Her ne kadar uygulamalı sanatların örgütlenme tarihi, yetenekli insanların üzerine düşen şükran duyulması bir görev olsa da.) Burada daha büyük düzeydeki lüks tüketimlerinden birinin, sonraları modern kapitalizmin gelişimi için de büyük bir önem taşıyacak olan sınai örgütlenmelerin en büyük devrimlerinden birine yol açmış olması yeterlidir. Çünkü "Manufacture royale des Gobelins" timsalinin ardından, lüks mobilya tüketim merkezi olan her yerde kapitalist süs mobilya marangozlukları türemiştir. Pekâlâ dört dörtlük olan bir süs mobilya imalathanesinin ilk örneğini, bizzat Fransa'

¹²⁹ Özgün kaynaklar doğrultusunda "Manuf. des Gobelins"e dair tam bir bilgi Levasseur'da bulunabilir, 2, 242.

da, Charles Boule'un ünlü girişimi teşkil eder. Dört oğluyla birlikte işi örgütlemiş, öncelikle saray, daha sonra saray dışındaki seçkin topluluk için de üretim yapmış olan Boule, saat çerçevesi olsun, çalışma masası olsun, komodin, mutfak dolapları, avize, sandık, tek ayaklı yuvarlak masa vesaire olsun, bronz ve ahşap her türlü mobilya üretiyordu. Bu zat, 1672'den 1732'ye dek "gözde" idi; 1720'de (Güney Denizi Vurgunu!), (Louvre'daki) atölyelerinde imalatına başlanan parçaların değeri 80 000 L.'ydi.¹³⁰

Sonraları ünlü İngiliz süs marangozları, çok büyük boyutlarda faaliyet göstermiştir: Sheraton, Chippendale.¹³¹

Henüz 18. yüzyılın başlarında lüks marangozluğunun (ve salt bunun, çünkü sıradan mobilya marangozluğunun zanaatsal niteliği 19. yüzyılın sonlarına dek saklı duruyor) Almanya'da da kapitalist ve büyük işletmeci bir örgütlenme içinde olduğunu görüyoruz. Bizdeki en eski kapitalist yapıdaki marangozluklardan biri, gösteriş düşkünü elektör sarayına bağlı olarak lüks marangozluğu biçiminde gelişen Mainz'da bulunanıdır.¹³²

Bunun dışında, çok sayıdaki diğer zanaat dallarında da söz konusu gelişim benzer bir biçimde tamamlanmaktadır:

Berlin'deki *sırmacılıklar* 18. yüzyılın sonunda parlak birer zanaattır. 259 ustanın yanında, 248 kalfa ve 170 çirak çalışmaktadır. "Buna karşılık, altın ve gümüş tellerin kullanımından doğan yoğun talep, aracı tüccar kurumu olan altın ve gümüş atölyeleri ile sırmacılar tarafından karşılanmaktay-

¹³⁰ Levasseur, 2, 310.

¹³¹ R. S. Clouston, *English Furniture and Furniture Makers of the XVIII. Century*, 1906. (Ne yazık ki örgütlenme sorunlarının üzerine neredeyse hiç gitmiyor.)

¹³² Rich. Hirsch, *Die Möbelschreinerei in Mainz: Schriften des Ver. f. Soz.-Pol.*, 34, 296, 312.

dı.”¹³³

Bildiğimiz *merhem*, 18. yüzyılda berberler tarafından üretilmektedir; bununla beraber makyaj ve “saç çıkartan merhemler” için de iki fabrika vardır.¹³⁴

Sabuncular ise yaşamlarını sessiz sedasız sürdürmektedir, ta ki günün birinde lüks sabunlar bulununcaya dek. “Fabrika sistemi, lüks sabunların üretimiyle başlar.” 18. yüzyılda zanaat ile kapitalist girişim arasındaki üretim alanı, keskin bir biçimde ayrılıyordu: öteki, sıradan sabunları üretiyor, be-riki ise daha rafine olanlarını, Marsilya sabunları gibi örneğin.¹³⁵ Lüks sabun üretim merkezi bulunan Marsilya’da, 1760 yılında 38 sabun fabrikasında 170 kazan ve 1000 işçi vardır.¹³⁶

Londra’daki şık Soap-Boiler (sabun fabrikası), 2-3000 £’luk bir başlama sermayesi gerektiriyor.¹³⁷

Herhalde bu kadar örnek yeterlidir. En iyisi, son olarak da, sınai üretimin geniş çaplı gelişimine yol açan nedenlerin ardına düşelim.

Lüks Tüketiminin Devrim Gücü

İşin içine teknoloji girmeden önce, endüstrileri kapitalizmin kucağına atan neydi? Zanaatın, bir yandan devam edip, diğer yandan yerini kapitalist bir örgütlenmeye bırakmasının sebebi nedir?

Egemen görüşün temsilcileri diyor ki: kapitalizmin, sınai iş çevrelerinde güç kazanmasının tek suçlusu, sürümün çoğ-

¹³³ O. Wiedfeldt, a.g.y., s. 188.

¹³⁴ O. Wiedfeldt, a.g.y., s. 390.

¹³⁵ O. Wiedfeldt, a.g.y., s. 386.

¹³⁶ G. Martin, *Louis XV.*, 144.

¹³⁷ *Gen. Descr.*, 339.

rafi yayılımıdır; bunu daha önce de belirtmiştim. Ben de itirazla şunu söylüyorum: yoğun bir lüks tüketimi oluşumunun, sınai üretimin örgütlenmesi üzerinde uyguladığı etki çok daha anlamlıdır. Sayısız durumda (hepsinde değil!), dört bir yanı surlarla çevrili olan zanaat kentini işgal edebilsin diye kapitalizme kapıları aralayan, bu tüketimdir. Şu ana kadar bildirdiklerim, sanırım düşüncelerimi doğrular niteliktedir.

Ancak şimdi bana itiraz edilse ve dense ki: Yanılıyorsun; haklı olarak lüks endüstrileri diye tanımladığın ve gerçekte kapitalizme diğerlerine kıyasla çok daha önce boyun eğmiş olan o endüstriler, lüks endüstrisi oldukları için *değil*, ihracat endüstrisi oldukları için erken gelen bu egemenliğin işgaline uğramıştır. Çünkü hepsi de bu özelliği taşıyor.

O zaman ben de şöyle karşılık verirdim: Sen yanılıyorsun, arkadaşım. İki bakımdan yanılıyorsun:

Birincisi hiçbir biçimde, bütün kapitalist örgütlü lüks endüstrilerinin tamamı ihracat endüstrisi değil. Mobilya, fayton, halı imalatını, lüks terziliğini ve ayakkabıcılığını hatırlatırım. Bunların hepsi de “bölgesel”dir, üstelik çoğu durumda da olağanüstü bir anlamda “müşteri odaklı üretim”dir;

İkinci olarak da, hiçbir biçimde bütün ihracat işletmelerinin tamamı kapitalist değildir. Bütün bir ortaçağ boyunca, bölgeler ve uluslararası sürümlü sayısız zanaat vardı. Ve böylesi ihracat zanaatları yeniçağa kadar da sürmüştür: henüz 19. yüzyılın başlangıcında, her ikisi de dünya pazarı için çalışan Yorkshire’daki yün dokumacılığıyla Silezya’daki keten dokumacılığı bütünüyle zanaat ölçülerinde örgütlenmişti.

Demek ki sürüm bölgesinin coğrafi olarak genişlemesi, diğer endüstrilerde kapitalizmi egemenliğe taşımış olan belirleyici neden değildir.

Bu belirleyiciliğin, lüks tüketiminin genişlemesinden

kaynaklandığını, yani adı geçen endüstrilerin lüks endüstrileri oldukları için kapitalizmle örtüştükleri yolundaki görüşümü şu şekilde savunuyorum:

Bir lüks endüstrisini, kapitalist bir örgütlenmeye daha da yaklaştıran nedenler:

1) *üretim sürecinin doğasında* yatar. Hemen her zaman bir lüks eşyası, çoğunlukla uzaklardan temin edilmesi gereken değerli bir *hammaddeyi* gerektirir.

Kısacası: daha zengin ve tüccar ruhuna sahip olan adama çıkar sağlanır: eğer Parisli “tireciler” henüz 13. yüzyılda, malları daha sonra gidip kentte satacak olan bir kumaşçı için maaş karşılığı ipek eğiriyorsa, bu arada keten ve yün asırlar sonra bile hâlâ köylüler tarafından “bizzat kendi yöntemlerince” işleniyorsa”: bu durumda ev-endüstriyel örgütlenmenin temelinde, salt kumaşçının pahalı hammaddeyi ele geçirmiş olmasından başka hangi neden yatıyordur ki?

Ancak çoğunlukla lüks eşyanın üretildiği *yöntem* dahi, sıradan malın üretildiği yöntemden daha pahalıya patlar. Elbette *o zamanlar için*; çünkü bu sav günümüzde geçerliliğini yitirmiştir artık! Önceki tekstil endüstrisini (boyacılık! apre-cilik!) hatırlayalım; cam ve porselen üretimini; halı dokumacılığını ya da dokumacılığı; ayna imalatını; kısacası, lüks endüstrisi süreçlerinin çoğunu. Yani, öncelikle hep: “sermayesi güçlü” adamın kazanmasını düşünün. Ancak lüks eşya üretiminde işe koşulan yöntem yalnızca daha pahalı olmakla kalmıyor: çoğu kez daha sanatsal, daha karmaşıktır; önkoşul olarak daha çok bilgi, vukuf, tasarı yeteneği gerektirir. İşte, kitlenin içinden, istidatlarıyla, bilhassa idare ve örgütlenmeye ehliyetli ekonomi öznelерinin yerini tek başına doldurmaya güç yetirebilecek en becerikli, bu anlamda, en usta kişilerin çekip çıkarılma nedeni de budur. Ancak lüks malın faydaları, yalnızca, çalışma süreci de işbirliği ve uzman-

laşma aracılığıyla yüksek bir basamağa taşınabilmişse görülür: kapitalist ısmarlama terziliği, yetenekli makastarın yüksek değerdeki çalışmasını, ortalama nitelikteki büyük bir terzi kitlesi adına yararlı kıldığı için kaliteli mal temin ediyor. Ancak yüksek değerli yeteneklerin ayrışması, yalnızca daha geniş bir üretim zemini üzerinde olanaklıdır; tıpkı, ilkin kapitalist girişim tarafından hayatiyet kazandırılmış olan işletme örgütünün genişlettiği zemin gibi.

2) lüks endüstrilerini diğerlerine kıyasla daha fazla kapitalizmin kucağına atan bu nedenler, *sürümün doğasında* yatar. Daha önce de karşılaştığımız ve açıkçası *Ancien régime* döneminde geçerli olan düşünceyi deşmek istemiyorum: yani feodal kayıtsızlığın, lüks eşya üreticisini ödemeler konusunda sıklıkla zarara uğrattığı, ancak başka zaman gerekli olandan daha geniş bir sermaye zeminini de zorunlu kıldığı düşüncesini.

Buna karşılık, lüks eşya sürümünün, kitlesel kullanım ürünlerine kıyasla muhtemelen daha büyük ekonomik dalgalanmalara maruz kalmış olması, önemli gibi geliyor bana. Lüks endüstrisi tarihlerinin hepsi de şunu öğretir bize: erken kapitalist çağda, zevk anlayışlarına “moda”nın egemen olmaya başladığı zengin insanların huyları çok çabuk değişiyor. Ve hızlı değişim bir yandan beraberinde sürümün tıkanmasını getirirken, diğer yandan da üreticiden, üretimini sürekli yeni taleplere uyduracaksa esinlerinde yoğun bir verimlilik talep ediyor. Ne var ki kapitalist örgütlenme, gerek uygunsuz konjonktürlere karşı direnebilmek, gerekse uygun olanları değerlendirmek için zanaata kıyasla öteden beri çok daha iyi bir durumdadır.

Genel, “konunun doğasında yatan” bu nedenlere şimdi de,

3) (üçüncü olarak,) Avrupa ortaçağı boyunca bütün lüks endüstrilerinin ya prensler tarafından ya da girişim sevdalısı

yabancılar tarafından *yapay olarak meydana getirilmiş* olduğu biçiminde tarihsel bir neden ekleniyor. Modern endüstrinin meydana gelmesinde belirleyici rolü yabancılar oynamıştır (bir başka yerde özellikle belirteceğim bunu): Floransa'da kumaş endüstrisinin temelini oluşturan alçakgönüllülerden tutunuz, Berlin endüstrisinin babası olan Fransız göçmenlere dek kesintisiz bir sanayi göçü ve yaban ellerindeki sınai kuruluşlar zinciri egemendir modern endüstriye. Kurdukları şey ise, gelişmeleri en çok da toprak soylularının gönlünden geçen lüks endüstrileridir çoğunlukla.

Fakat, hem bilinçli bir biçimde hem de yabancılar tarafından yaşam kazandırılan bütün bu endüstriler, baştan beri rasyonel bir nitelik taşır. Bunlar, hemen her zaman eski lonca sınırlarının dışında ve genel olarak da yerleşik zanaat-kârların iyice kökleşmiş çıkarlarıyla ters orantılı oluşur. Onların düzeninde kayırmaya yer yoktur, yalnızca amaca uygunluğun sözü geçer; bu nedenle de onlar, her şeyden önce, ekonomik açıdan daha yüksek olan yeni iktisadi sistemin ilkin gelişim gösterdiği zemini hazırlar.

Ancak söz konusu iktisadi sistemin varolabilmesi için yerine getirilmesi gereken en önemli önkoşul, özüne uygun düşecek bir sürüm değil miydi? Ve işte (son neden!)

4) (dördüncü olarak,) büyük bir sürümün diğer olanağı: yani, düşük değerdeki malların sürümü ya da daha büyük, bileşik malların sürümü, işin içine çoğunlukla çok daha geç girdiği için, dönüşüm sonrası sermayeye gark olmuş parasal servete de, yalnızca lüks işletmelere yatırılmak kalmıştır.

Gördüğümüz üzere, kendisi gayri meşru aşkın meşru bir çocuğu olan lüks, işte böylece kapitalizmi doğurmuştur.

aşk lüks ve kapitalizm

werner sombart

“Aşk, Lüks ve Kapitalizm – Modern Dünyanın Savurganlığın Ruhundan Doğması Üzerine” başlıklı çalışma, Sombart’ın başyapıtı olarak nitelendirilen “Modern Kapitalizm”in (1902) ardından yayımladığı bir dizi bütüncü kitapta biridir. Sombart, bu eserinde Marx’tan bu yana “kapitalizm” diye adlandırmaya alıştığımız şeyin oluşum aşamalarını konu edinir. Sombart’ın kapitalizm kavramı, çok geniş kapsamlıdır; iktisadi ilişkiler ağının yanı sıra kültürel görüngüleri ve “tinsel” süreçleri de kapsar.

Sombart’ın bu kitaptaki başlıca hedefi, kapitalizmin doğuşunda “lüks”ün oynadığı esaslı rolün gözler önüne serilmesidir; aşk, lüks ve kapitalizm arasındaki ilişkiyi irdeleyerek birbirlerini nasıl tetiklediklerini göstermektir.

Aşk anlayışının dünyevileşmesinin ardından tarih sahnesine çıkan kibar fahişeler, kapatmalar ve metreslerin yükseliş geçmesiyle birlikte “lüks”e dayalı bir ilişkiler zemini üzerinde hem koca bir ekonominin (“metres ekonomisi”), hem de bir kültürün (“kapitalist lüks kültürü”) doğuşuna tanıklık etmek gerçekten ibret verici! Hele bir de, bunca zamandan sonra insanlığın eşitlik, adalet ve özgürlük adına vardığı “sığ patika” düşünüldüğünde...

ISBN 978-605-86576-2-5

